78-79. *ἀπαγαγὼν ἐς Βυζάντιον διεχρήσατο*: Λεπτομέρειες γιὰ τὴν κράτηση καὶ τὴν θανάτωση τοῦ Δαβὶδ Κομνηνοῦ, τῶν τριῶν γιῶν του καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ του, ἀντλοῦμε ἀπὸ ἕνα σημείωμα τοῦ κώδικα *Lond. Med. Soc.* 52. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο, ἡ σύλληψη καὶ ὁ ἐγκλεισμός τους στὴν Ἀδριανούπολη χρονολογεῖται στις 26 Μαρτίου τοῦ 1463, ἐνῷ ἡ θανάτωσή τους τὴν 1η Νοεμβρίου τῆς ἴδιας χρονιᾶς:

Κατὰ τὴν κς΄ τοῦ Μαρτίου μηνὸς τῆς ια΄ ἰνδικτιῶνος τοῦ ͵ϛποα΄, ἡμέρα Σαββάτου πικροτάτου ὥρα γ΄, ἐκρατήθη ἐν Ἀνδριανουπόλει ὁ ἅγιος μοὶ αὐθέντης καὶ βασιλεὺς Τραπεζοῦντος ὁ Μέγας Κομνηνὸς κῦρ Δαυὶδ σὺν τοῖς τρισὶν υἱοῖς τῷ τε κῦρ Βασιλείῳ καὶ κῦρ Μανουὴλ καὶ κῦρ Γεωργίῳ, τῷ καὶ ὕστερον χρηματίσαντι μουλσουμάνῳ διὰ τῶν ἀθλίων Καβαζίτων, γενομένων καὶ αὐτῶν Τούρκων, διὰ τὸ μὴ εὐπορεῖν αὐτοὺς κἂν τὸν ἐπιούσιον, ἅμα γενομένῳ καὶ τῷ ἀνεψιῷ τοῦ βασιλέως κῦρ Ἀλεξίῳ τῷ Σκανταρίῳ μουλσουμάνῳ, εἰ καὶ ὕστερον εἰς τὴν ὥραν τῆς ἀποτομῆς ὡμολόγησε χριστιανός, ἀποβαλὼν ἣν ἔλαβεν παρὰ τῶν Ἀγαρηνῶν πίστιν, διὰ μαρτύρων μουλσουμάνων τῶν φυλακτόρων.

Μετὰ δὲ μῆνας ... τοῦ κρατισμοῦ τοῦ ἐν Ἀδριανουπόλει τῶν αὐτῶν αὐθεντῶν, ἤνεγκαν τούτους ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ εἰσήνεγκαν αὐτοὺς καὶ τοὺς ε΄ εἰς τὴν φυλακὴν τοῦ Γούλου τὴν ἐν τῷ Στουδίῳ σύνεγγυς τῇ μονῇ. Καὶ μετὰ μῆνας ... ἀπέτεμον τούτους τῷ ξίφει κατὰ τὴν α΄ τοῦ Νοεμβρίου ἡμέρα Σαββάτου νυκτός, ὥρα δ΄ τοῦ ͵ϛποβ΄ ἰνδικτιῶνος ια΄.[161]

---

161. Βαρζός, «Ἡ μοίρα τῶν τελευταίων Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας», 273-274. E. Gamillscheg, «Der Kopist des *Par. Gr.* 428 und das Ende der Grosskomnenen», *JÖB* 36 (1986) 297-300.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΑ

Ἂν πράγματι ἐπιτυγχάνεται μία τομὴ στὴν ἱστοριογραφικὴ σκέψη κατὰ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους σίγουρα αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κυρίως στὴν Χρονογραφία. Διότι πέρα ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ μορφὴ τῆς ἀπὸ κτίσεως κόσμου καταγραφῆς τῶν γεγονότων, ποὺ ἐπικράτησε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐσεβίου καὶ μετά, δημιουργήθηκαν νέα χρονογραφικὰ εἴδη, τόσο ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν γλώσσα ὅσο καὶ ὡς πρὸς τοὺς στόχους ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν. Φυσικὰ τὸ προπαγανδιστικὸ στοιχεῖο προβάλλει ἔντονα στὶς φιλοδυτικὲς χρονογραφίες ποὺ γράφτηκαν αὐτὴ τὴν περίοδο δίχως ὅμως νὰ ἀπουσιάζει ἡ προπαγάνδα καὶ ἀπὸ τὰ τοπικὰ χρονικά. Ἀλλὰ τί ἀκριβῶς συνέβαλε στὴν δημιουργία ἑνὸς νέου τύπου χρονογραφίας; Ἀνανεωτικὰ στοιχεῖα ἔχουν ἤδη ἐπισημανθεῖ στὴν Χρονογραφία τοῦ Μανασσῆ, ὁ ὁποῖος ἔδωσε μία πετυχημένη ὁμολογουμένως λογοτεχνίζουσα ἐκδοχὴ τοῦ εἴδους μὲ στόχο τὴν ψυχαγωγία τοῦ ἀναγνώστη/ἀκροατῆ. Ἡ καθιέρωση τῆς καθομιλουμένης στὴν λογοτεχνία εἶναι ἕνας ἀκόμη παράγοντας στὴν δημιουργία τοῦ νέου εἴδους γραφῆς. Ἡ φόρμα ἢ καλύτερα ἡ δομὴ τοῦ χρονογραφικοῦ λήμματος ποὺ ἔχει ἀπὸ αἰῶνες κωδικοποιηθεῖ διατηρεῖται μὲ τὶς ἑκάστοτε ἰδιαιτερότητες τοῦ συγγραφέα, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὰ νέα κείμενα γράφονται βάσει ἑνὸς προτύπου. Στὶς ἔμμετρες χρονογραφίες τοῦτο τὸ στοιχεῖο δὲν ἰσχύει φυσικά, ὁπότε εἶναι ὑπόθεση πλέον τῆς ἔμπνευσης καὶ τῆς τεχνικῆς τοῦ συγγραφέα. Γιὰ τὴν παιδεία τῶν χρονογράφων εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφανθοῦμε. Στὶς λογιότερες ἐξ αὐτῶν ὑποθέτουμε μία μᾶλλον θεολογικὴ κατάρτιση. Σὲ ἄλλες πάλι οἱ συγγραφεῖς φαίνεται νὰ συνδέονται μὲ τὴν κρατικὴ ὑπαλληλία καὶ ἑπομένως διέθεταν κάποια μόρφωση ὄχι ἀπαραιτήτως ὑψηλοῦ ἐπιπέδου. Ἡ πολιτικὴ παρακμὴ ἀντικατοπτρίζεται ποικιλοτρόπως στὰ χρονικὰ ποὺ καταγράφουν τὸν τουρκικὸ ἐπε-

κτατισμὸ καὶ στὶς χρονογραφίες ποὺ προβάλλουν διαφόρους τοπάρχες. Ἰδεολογικὰ οἱ συγγραφεῖς δὲν εἶναι δεμένοι μὲ τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν οὔτε ἐξαρτῶνται ἄμεσα ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα. Ἀλλὰ αὐτὸ ἦταν ἑπόμενο δεδομένου τοῦ κατακερματισμοῦ τοῦ κράτους καὶ τῆς ἀπομόνωσης τῆς πρωτεύουσας. Ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν χειρογράφων ποὺ μᾶς παραδίδουν τὰ κείμενα, ἡ διάδοσή τους θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀρκετὰ πλατιὰ ὅπως καὶ τὸ ἀναγνωστικό τους κοινό.

Τὰ χρονογραφικὰ κείμενα τῆς παλαιολόγειας περιόδου διακρίνονται γιὰ καθαρὰ μεθοδολογικοὺς λόγους σὲ τέσσερις κατηγορίες: (α) χρονογραφίες γραμμένες κατὰ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο (Σκουταριώτης, Ἰωήλ, Ἐφραίμ)· (β) φιλοδυτικὲς χρονογραφίες, ξεκομμένες ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν καὶ τὶς παραδόσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ (*Χρονικὸ τοῦ Μορέως, Χρονικὸ τῶν Τόκκων, Χρονικὸ τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ*· (γ) χρονικὰ τόπων, Ἰωαννίνων καὶ Τραπεζοῦντος, καὶ (δ) Βραχέα Χρονικά.

(α) Παραδοσιακὲς χρονογραφίες: Ἀπὸ τὴν πρώτη κατηγορία ξεχωρίζει γιὰ τὰ νεωτερικά της στοιχεῖα ἡ *Σύνοψις Χρονική*, ὁ συγγραφέας τῆς ὁποίας, ὁ Θεόδωρος Σκουταριώτης, δηλώνει στὸ Προοίμιόν του ὅτι τίποτε οὐσιαστικὰ δὲν εἶναι δικό του, ἁπλῶς ἐπιχείρησε ἕνα συμπίλημα παλαιοτέρων πηγῶν, τὶς ὁποῖες, ὡστόσο, δὲν κατονομάζει. Ἕνα στοιχεῖο πρωτοτυπίας ποὺ τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς ὁμοτέχνους του εἶναι ἡ ἀξιοποίηση ἱστορικῶν πηγῶν γιὰ τὴν πιὸ πρόσφατη ἱστορία καὶ συγκεκριμένα τοῦ Νικήτα Χωνιάτη καὶ τοῦ Ἀκροπολίτη. Στὴν περίπτωση μάλιστα τοῦ Χωνιάτη προσφέρει μία παράφραση τοῦ ὄντος στρυφνοῦ πρωτοτύπου, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν πρώτη ἐξ ὅσων γνωρίζουμε ἀπόπειρα νὰ καταστεῖ τὸ κείμενο τοῦ Χωνιάτη προσιτὸ σὲ ἕνα εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό. Τὸ ἴδιο ἐπιχειρεῖται καὶ στὴν Ἱστορία τοῦ Ἀκροπολίτη, ἀλλὰ στὴν περίπτωσή του ὁ Σκουταριώτης δὲν διστάζει νὰ ἐπέμβει στὸ πρωτότυπο μὲ δικές του προσθῆκες καὶ σχόλια, ποὺ δίνουν μία ἄλλη προοπτικὴ στὰ γεγονότα.

Οἱ ὑπόλοιπες χρονογραφίες εἶναι μᾶλλον ἀδιάφορες καὶ δίχως ἰδιαίτερη ἀξία τουλάχιστον ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη. Ἡ Χρονογραφία τοῦ Ἰωήλ, φερειπεῖν, ἀποτελεῖ συμπίλημα γνωστῶν πηγῶν, συνεπῶς δὲν μᾶς ἐπιφυλάσσει καμία ἔκπληξη. Κατὰ τὴν ἀντιγραφὴ τῶν πηγῶν του ὁ Ἰωὴλ προσπέρασε σημαντικὰ γεγονότα τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου, ἰδίως σὲ σχέση μὲ στρατηλάτες αὐτοκράτορες, ἐνῶ γιὰ τὴν περίοδο τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Ἀγγέλων οἱ πληροφορίες του περιορίζονται στὸ ἐλάχιστο. Καὶ ἡ ἔμμετρη χρονογραφία τοῦ Ἐφραίμ, ἡ

ὁποία θυμίζει τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Μανασσῆ –ἂν καὶ δὲν συγκρίνεται ἀπὸ ποιητικὴ ἄποψη– δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Τὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας παρασιωπᾶ τὴν τύφλωση τοῦ νεαροῦ Ἰωάννη Δ΄ Λάσκαρη, ὄχι ὅμως καὶ τὴν δολοφονία των Μουζαλώνων, τὴν ὁποία καταδικάζει, ὅπως καὶ τὴν καταπάτηση τῶν ὅρκων πίστεως ποὺ εἶχαν δώσει στοὺς Λασκαρίδες νωρίτερα οἱ δράστες (στ. 9329-9352, ἔκδ. Lampsides). Ἡ Χρονογραφία τοῦ Ἐφραὶμ περατώνεται μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ Μιχαὴλ Η΄ στὴν Βασιλεύουσα. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως τὸ κείμενό του νὰ γράφτηκε κατὰ τὴν περίοδο τοῦ σχίσματος τῶν Ἀρσενιατῶν καὶ τῶν καταδιώξεων τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς δυναστείας τῶν Λασκαριδῶν. Ἔτσι ἴσως ἐξηγεῖται ἡ ἐπιφυλακτικὴ στάση τοῦ χρονογράφου μπροστὰ στὰ κρίσιμα πολιτικὰ θέματα τῆς ἐποχῆς του.

(β) Φιλοδυτικὲς χρονογραφίες: Τὸν 14ο αἰώνα ἐγκαινιάζεται ἕνα νέο εἶδος χρονογραφίας, ἀποσυνδεδεμένο ἀπὸ παραδοσιακὰ πρότυπα ὅσον ἀφορᾶ τὴν γλώσσα καὶ τὸν τρόπο γραφῆς. Τὸ εἶδος κάνει τὴν ἐμφάνισή του στὴν φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο (*Χρονικὸ τοῦ Μορέως*), στὴν ὑπὸ δυτικὴ κατοχὴ Ἤπειρο (*Χρονικὸ τῶν Τόκκων*), καθὼς καὶ στὴν μακρινὴ Κύπρο (*Χρονικὸ τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ*). Ἕνα στοιχεῖο ποὺ διαφοροποιεῖ τὰ χρονικὰ αὐτὰ ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ εἶναι ἡ ἐπιλογὴ τῆς ὁμιλουμένης τῆς ἐποχῆς, μὲ τὰ συνακόλουθα στοιχεῖα τῆς ντοπιολαλιᾶς, καὶ ἡ προφανὴς ἀπουσία τῆς κωνσταντινουπολίτικης λόγιας παράδοσης. Τὸ Χρονικὸ τοῦ Παναρέτου γιὰ τοὺς Μεγάλους Κομνηνοὺς τῆς Τραπεζοῦντος, καθὼς καὶ ἕως ἕναν βαθμὸ τὸ *Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων*, προφανῶς δὲν ἐμπίπτουν σ' αὐτὴν τὴν κατηγορία. Ὁ Πανάρετος ἔγραφε μὲν ἔχοντας πρὸ ὀφθαλμῶν τοὺς Μεγάλους Κομνηνούς, ἀλλὰ ἀναγνώριζε τὴν αὐθεντία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα καὶ φυσικὰ τοῦ πατριάρχη, καὶ τὸ ἴδιο βλέπουμε νὰ κάνει μὲ τὸν δικό του τρόπο ὁ ἀνώνυμος τοῦ *Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων*. Ἡ στάση τοῦ χρονογράφου συνεπῶς (ἢ τοῦ ἐντολέα του, ἂν ἔγραφε κατὰ παραγγελία) πρὸς τὸ συγκεκριμένο δίπολο τῆς πολιτικοθρησκευτικῆς ἐξουσίας καθόριζε καὶ τὴν στάση του ἔναντι τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ποὺ ὑπηρετοῦσε εἴτε πρόκειται γιὰ τοὺς Κομνηνοὺς εἴτε τὸν Σέρβο Θωμᾶ Πρελοῦμπο ἢ τὸν Λατίνο Ἰζαού.

Τὸ ἴδιο ὅμως δὲν συμβαίνει μὲ τὸ *Χρονικὸ τῶν Τόκκων* ἢ τὸ *Χρονικὸ τοῦ Μορέως*, οἱ συγγραφεῖς τῶν ὁποίων δείχνουν ξεκομμένοι ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν καὶ τὶς παραδόσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἐξυπηρετοῦσαν ἀσφαλῶς μία νέα τάξη

πραγμάτων, ἐξυμνώντας τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἄρχουσας τάξης, μὲ τὴν ὁποία συνεργάστηκε πρωτίστως ἡ ντόπια ἀριστοκρατία καὶ πολὺ λιγότερο, ὑποθέτουμε, ὁ ἁπλὸς λαός, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε, δὲν διαδραματίζει κανέναν ρόλο στὴν ἀφήγηση. Ἡ υἱοθέτηση τοῦ πολιτικοῦ στίχου τόσο στὸ *Χρονικὸ τοῦ Μορέως* ὅσο καὶ στὸ *Χρονικὸ τῶν Τόκκων* ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο καινοτομία. Ἔχουν προηγηθεῖ βέβαια ἔμμετρες χρονογραφίες (Μανασσῆς, Ἐφραίμ), γραμμένες ὅμως σὲ λόγια γλώσσα καὶ πάνω σὲ παραδοσιακὰ πρότυπα. Δὲν νομίζουμε ὅμως ὅτι χρονογραφίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ὅπως τοῦ Μανασσῆ, ἐπηρέασαν τὰ ὑπὸ συζήτηση χρονικά. Μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε, τουλάχιστον στὴν περίπτωση τοῦ *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως*, ὅτι ἡ σύνθεση ἐπηρεάστηκε ἀπὸ δυτικὰ πρότυπα – ἱπποτικὲς ἀφηγήσεις καὶ μυθιστορίες ποὺ εἶχαν μεταφραστεῖ καὶ προσαρμοστεῖ στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα.[1] Στὴν περίπτωση μάλιστα τοῦ *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως*, ἡ θεώρηση τοῦ κόσμου εἶναι δυτικότροπη καὶ σαφῶς ἀντιβυζαντινή. Παρὰ τὸν προφανὴ προπαγανδιστικό τους χαρακτήρα, οἱ φιλολατινικὲς αὐτὲς χρονογραφίες ἀποτελοῦν πολύτιμες πηγὲς γιὰ τὴν ἱστορία τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν καὶ γενικότερα τῆς Φραγκοκρατίας στὸν Νότο, ποὺ ἔτσι κι ἀλλιῶς ἔμενε ἔξω ἀπὸ τὸν πνευματικὸ ὁρίζοντα τῶν λογίων τῆς πρωτεύουσας. Ἐκτὸς τούτου τὰ κείμενα δίνουν μία εἰκόνα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ὑπὸ ξένη κατοχή, ἀλλὰ καὶ τῶν ἴδιων τῶν κατακτητῶν, τῶν φεουδαρχικῶν θεσμῶν καὶ τῶν ἱπποτικῶν ἰδεωδῶν ποὺ θέλησαν νὰ ἐγκαθιδρύσουν στὴν βυζαντινὴ Ἀνατολή.

(γ) Χρονικὰ τόπων: Οἱ δυτικὲς ἐπαρχίες τῆς Ἠπείρου, τῆς Αἰτολωακαρνανίας καὶ τῶν Ἰονίων νήσων ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα βρίσκονταν ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοπικῶν ἢ καὶ ξένων ἡγεμόνων. Ἡ κεντρικὴ ἐξουσία ἀναγνωριζόταν τυπικὰ καὶ μόνον στὴν περίπτωση τῆς ἀπονομῆς τοῦ τίτλου τοῦ δεσπότη ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα στοὺς διαφόρους τοπάρχες, ὅπως τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῆς Ἄρτας. Ἡ διανόηση τῆς πρωτεύουσας ἐλάχιστα ἀσχολήθηκε μὲ τὶς δυτικὲς ἐπαρχίες ἀκόμη καὶ σὲ περιόδους σχετικῆς ἀκμῆς. Ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης ἂν καὶ ὑπῆρξε γνώστης τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου καὶ γιὰ ἕνα διάστημα ἔμεινε αἰχμάλωτος τοῦ Μιχαὴλ Β′, δὲν θεώρησε σκόπιμο νὰ καταγράψει τὶς ἐντυπώσεις του στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες κατὰ τὴν ἐκεῖ

1. Α.Ι. Ἀδαμαντίου, «Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος* 6 (1906) 509.

παραμονή του. Αὐτὴ ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὸν ἔξω τῆς πρωτευούσης καὶ τοῦ ὑψηλοῦ πολιτισμοῦ κόσμο ἀποτελεῖ τὸν κανόνα τῆς ἐποχῆς. Ἄλλωστε, μήπως μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ γεωγραφικὲς περιγραφὲς γιὰ ἄλλους τόπους ἢ ἔστω τοπικὲς ἱστορίες, μὲ ἐξαίρεση τὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης;

Κατὰ τὶς περιόδους ἀκμῆς ἡ πρωτεύουσα τοῦ κράτους μονοπωλοῦσε ἔτσι κι ἀλλιῶς τὸ ἐνδιαφέρον τῆς διανόησης. Μὲ τὴν ἀνάδειξη περιφερειακῶν κέντρων ἐξουσίας μετὰ τὴν πρώτη ἅλωση δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν συγγραφὴ τοπικῶν ἱστοριῶν ὑπὸ τὴν μορφὴ χρονικῶν ἢ καὶ ἔμμετρων ἐπικῶν συνθέσεων προπαγανδιστικοῦ προφανῶς χαρακτήρα. Τὸ *Χρονικὸν* τοῦ Παναρέτου, μὲ θέμα τὴν ἑδραίωση τῆς δυναστείας τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν στὴν Τραπεζούντα, στέκεται πολὺ πιὸ κοντὰ στὴν βυζαντινὴ παράδοση, ὅπως, ἄλλωστε, καὶ τὸ *Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων*, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ δυτικότροπο *Χρονικὸν τῶν Τόκκων* καὶ τὸ ἀντίστοιχό του *τοῦ Μορέως*. Τὸ *Χρονικὸν* τοῦ Παναρέτου ἐμπεριέχει ὅλα τὰ δομικὰ γνωρίσματα τῆς βυζαντινῆς χρονογραφίας: καταγραφὴ κατὰ χρονολογικὴ ἀκολουθία γεγονότων ποὺ ἀποτέλεσαν σταθμοὺς στὴν ἱστορία τοῦ τραπεζουντιακοῦ κράτους, δηλαδὴ ἐχθρικὲς ἐπιθέσεις, ἐπαναστάσεις, φυσικὲς καταστροφές, διαδοχὲς στὸν θρόνο, γάμοι, γεννήσεις, θάνατοι καὶ ἄλλα παρόμοια. Σὲ ἀντίθεση ὅμως μὲ τὴν ἀνωνυμία ποὺ χαρακτηρίζει συχνὰ τὰ παλαιότερα χρονογραφικὰ κείμενα, ὁ Πανάρετος ἐπεμβαίνει στὴν ἀφήγησή του, καταθέτοντας τὴν προσωπική του μαρτυρία ὡς αὐλικὸς ἀξιωματοῦχος. Τὸ *Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων* ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐκφράζει τὴν τοπικὴ ἀριστοκρατία, ἡ ὁποία προτιμοῦσε στὴν ἀρχὴ τὴν κυριαρχία τῶν Σέρβων καὶ ἀργότερα τῶν Ἰταλῶν ὑπὸ τὴν ἡγεμονία τοῦ κόμητα τῆς Κεφαλονιᾶς Ἰζαοὺ Buondelmonti παρὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς Ἠπείρου στοὺς ἀλβανοὺς τοπάρχες. Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ πολιτικὰ δρώμενα, ἁπλῶς μνημονεύεται μία πρεσβεία στὸν Μανουὴλ Β′ γιὰ νὰ δώσει τὴν ἔγκρισή του στὴν ἀναγόρευση τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου σὲ δεσπότη (§ 26, Βρανούσης, 93,5-12). Παρὰ τὸν τοπικισμό του, τὸ *Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων* δείχνει ὅτι στὴν Ἤπειρο διατηροῦνται οἱ βυζαντινοὶ θεσμοὶ καὶ τὰ ἀξιώματα, παρόλο ποὺ ἡ ἐξουσία εἶχε περάσει στοὺς ξένους, οἱ ὁποῖοι φιλοδοξοῦσαν ἀσφαλῶς νὰ κυβερνήσουν ὡς βυζαντινοὶ ἄρχοντες. Ἡ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος τῶν τοπικῶν χρονικῶν, σύμφωνα μὲ τὸν D.R. Reinsch, ἐκφράζει τὴν ἐπαρχιώτικη σκέψη τῶν συγγραφέων καὶ τὴν ἀντίληψη ποὺ εἶχαν διαμορφώσει γιὰ τὸ παρηκμασμένο Βυζάντιο. Ἡ αὐτοκρατορικὴ ἰδέα εἶχε πλέον

πρὸ πολλοῦ ἐγκαταλειφθεῖ καὶ οἱ προπαγανδιστές της ὅταν τὴν διατύπωναν ἀξιοποιοῦσαν ἀρχαιοελληνικὰ πρότυπα καὶ ὁπωσδήποτε τὴν λόγια γλώσσα. Μὲ ἄλλους λόγους, ἡ ἐπιλογὴ τῆς γλώσσας καὶ τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους καθοριζόταν μὲ πολιτικὰ κριτήρια. Στὰ τοπικὰ χρονικὰ ταίριαζε συνεπῶς ἡ καθομιλουμένη ἢ γλώσσα ποὺ ἦταν κοντὰ στὴν καθομιλουμένη.[2]

(δ) Βραχέα Χρονικά: Τὰ σύντομα σημειώματα ἱστορικῶν συμβάντων, ποικίλης ἔκτασης, θεματικῆς καὶ γεωγραφικῆς προέλευσης μᾶς παραδίδονται κατὰ κανόνα σὲ νεότερα χειρόγραφα, τῆς παλαιολογείου ἐποχῆς καὶ τῆς τουρκοκρατίας. Πρόκειται γιὰ ἀνώνυμα συμπιλήματα ἀποσπασματικῶν χρονογραφικῶν λημμάτων, γραμμένα σὲ δημώδη γλώσσα, ἡ προέλευση τῶν ὁποίων, ὅπως καὶ ἡ πληροφόρηση τοῦ γραφέα, μᾶς εἶναι ἄγνωστη. Τὸ εἶδος ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται τὸν 11ο αἰώνα καὶ νὰ καθιερώνεται εὐρέως ἀπὸ τὸν 14ο καὶ μετά. Ὁ ὅρος *Βραχέα Χρονικὰ* δὲν ἀπαντᾶ πάντως στὰ ἴδια τὰ κείμενα. Ἡ ὕλη τους καλύπτει ἕνα εὐρὺ φάσμα θεμάτων: χρονικὰ τόπων, τουρκικῶν κατακτήσεων, βασιλεῖες αὐτοκρατόρων κ.ἄ. Στὰ ἐκτενέστερα δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀξιοποιήθηκε ἀρχειακὸ ὑλικὸ ἢ τοπικὰ χρονικά.

Στὶς παραπάνω κατηγορίες μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ διάφορα ἄλλα χρονογραφικὰ κείμενα ποὺ γράφτηκαν πρὶν ἀπὸ τοὺς παλαιολογείους χρόνους, ἀλλὰ στὴν πορεία τοῦ χρόνου διασκευάστηκαν ἢ προσαρμόστηκαν γλωσσικά, ὅπως ἡ *Βυζαντινὴ Χρονογραφία* (γνωστὴ ὡς *Historia Imperatorum*), ἡ συγγραφὴ τῆς ὁποίας χρονολογεῖται κατὰ τὸν K. Praechter τὸν 12ο ἢ 13ο αἰώνα, ἂν καὶ ὁρισμένα ἀποσπάσματά της, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν χειρόγραφή τους παράδοση, δείχνουν νὰ ἔχουν γραφτεῖ στοὺς ὕστερους χρόνους: *ἄνθρωπος νέος ἄβουλος* [...] *ὥσπερ μούστων ἀφρίζων καὶ καχλάζων / ἐφόρει παλαιόγριζον ζαρωμένον καὶ ἐξεσχισμένον.*[3]

2. D.R. Reinsch, «Αυτοκρατορία και γλώσσα μετά την Άλωση: Γεώργιος Αμοιρούτζης και Γεώργιος Σφραντζής», *Κωνσταντινούπολη. 550 χρόνια μετά την άλωση*, ἐκδ. E. Motos Guirao – M. Morfakidis Filactos, Granada 2006, 121-126.

3. Κατὰ τὸν K. Praechter, «Eine vulgärgriechische Paraphrase der Chronik des Konstantinos Manasses», *BZ* 4 (1985) 278, 286, τὸ πληρέστερο κείμενο τῆς ἀνώνυμης *Βυζαντινῆς Χρονογραφίας* (*Historia Imperatorum*) παραδίδεται στὸν κώδικα τῆς Βέρνης 596, 14ος/15ος αἰ. Τὸ κύριο μέρος της ἀντλεῖται ἀπὸ τὸν Θεοφάνη καὶ ἀπὸ τὴν δημώδη

Ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ ἐπίσης καὶ ἡ ἔμμετρη Χρονογραφία τοῦ κώδικα 408 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης, τοῦ 15ου αἰώνα, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν πρώτη ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους: *Ἡ βασιλὶς τῶν πόλεων πῶς Ἰταλοῖς ἑάλω / καὶ τοῖς Ῥωμαίοις ὕστερον πῶς ἀπεδόθη πάλιν, / ἐγράφη κατ' ἀκρίβειαν· εἰ σὺ δὲ βούλῃ, μάθοις.*[4] Ἡ ἐξιστόρηση καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ ἕως τὴν ἀνάρρηση στὸν θρόνο τοῦ Ἀνδρονίκου Β', ὁ ὁποῖος ἀνέτρεψε, ὡς γνωστόν, τὴν θρησκευτικὴ πολιτικὴ τοῦ πατρός του, τὴν ὁποία ὁ χρονογράφος καταδικάζει ἀπερίφραστα: *ἔκλινε δ' οὗτος ὁ ῥηθεὶς ἄναξ Παλαιολόγος / τὴν κάραν Πάπᾳ δουλικῶς φρονήσας τὰ Λατίνων* (143, στ. 627-628). Περὶ αὐτοῦ δὲν γνωρίζουμε τίποτε, σίγουρα ὅμως ἡ παιδεία του τοῦ ἐπέτρεπε νὰ χρησιμοποιήσει τὸν Νικήτα Χωνιάτη ὡς πηγή, ὅπως καὶ τὸν Γεώργιο Παχυμέρη (*ἴδε τὴν βίβλον ἀκριβῶς Νικήτα Χωνιάτου / καὶ βλέψεις θρήνων ἅπαντα καὶ θρήνου τι καὶ πλείω.* 115, στ. 281-282).

παράφραση τοῦ Μανασσῆ. Ἡ *Historia Imperatorum* ἀποτέλεσε ἐπίσης τὴν βάση τοῦ *Χρονικοῦ τοῦ 1570*, τοῦ ὁποίου τὸ κείμενο σώζεται στὸν κώδικα 28 τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης (Συλλογῆς Τιμίου Σταυροῦ). Βλ. D. Sakel, «The Chronicle of 1570: the original version», *BZ* 106 (2013) 143-152. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Weights and Measures and the Time and Place of Authorship of the Historia Imperatorum», *Erytheia* 29 (2008) 29-36. Σ. Στανίτσας, «Τὸ Χρονικὸ τοῦ 1570 καὶ οἱ παραλλαγές του: Τὰ Χρονικὰ Ψευδο-Δωροθέου καὶ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», *Πελοποννησιακὰ* 16 (1986)593-633. Τὸ κείμενο τῆς *Historia Imperatorum*, ἐκδόθηκε ἀποσπασματικὰ ἀπὸ τὴν F. Iadevaia: *Βιβλίον περιέχον χρονογραφικὴν ἐξήγησιν ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι Διοκλητιανοῦ τοῦ βασιλέως*, parte prima, Messina 2000. *Βιβλίον χρονογραφικὸν δεύτερον ἀπὸ τῆς βασιλείας Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ καὶ καταλῆγον ἕως τῆς βασιλείας Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτη*, parte seconda, Messina 2005. Ἡ ἔκδοση ἔχει γίνει μᾶλλον πρόχειρα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ βγαίνει νόημα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ πρώτου μέρους: *καὶ ἐφουκαριάζετο μετὰ ψιμύθιον* (στ. 530). *τὰ πράγματα τῆς βασιλείας του καὶ τὰ κεφαλατείχη* (στ. 543). *Μετ' οὖρον τῆς τοῦτο ἦν τὸ πρῶτον ὄνειρον* (στ. 824). *Γοῦν τὰ ὄνειρα εἶχε μεγάλα Μῆδος ὁ Δαρεῖος* (στ. 832). *Νὰ ἐπάρῃ τὴν γυναῖκα του ἔσω εἰς τὸ ἀρμάριν κατὰ τοῦτο φθινασμένος* (στ. 2555-2556). Συμπερασματικά, πρόκειται γιὰ μιὰ ἄχρηστη ἔκδοση.

4. C. Matzukis, *The Fall of Constantinople. The Fourth Crusade: A critical edition with translation, grammatical and historical commentaary of the Codex 408 Marcianus Graecus (ff.1-13V) in the Library of St. Mark, Venice*, Ἀθήνα ἄ.χ., 91.

Ἐνδεχομένως ἀνῆκε στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους τῶν Ἀρσενιατῶν, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ τὴν ἔκταση ποὺ ἔδωσε στὴν θρησκευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Μιχαὴλ Η' καὶ τὴν κριτικὴ ποὺ ἄσκησε στοὺς πρωτεργάτες της:

Ἥντινα τύφλωσιν ἰδὼν ὁ μέγας ἀρχιθύτης
καὶ ζηλωτὴς Ἀρσένιος, ἀφορισμῷ φρικώδει
τούτου καὶ σῶμα καὶ ψυχὴν ἐδέσμησεν ἀλύτῳ
ἀραῖς τε καθυπέβαλλε μὴ συγχωρήσας τοῦτον
....
τῆς ἐκκλησίας ἔξωσεν ἀνήγαγε δὲ μᾶλλον
Βέκκωνα τὸν παμβέβηλον εἰς πατριάρχην τοῦτον
(143, στ. 623-626. 149, στ. 704-705).

Ἡ συγγραφὴ τοῦ χρονικοῦ προσδιορίζεται, βάσει ἑνὸς σημειώματος στὴν κατακλεῖδα τοῦ κειμένου, τὸ 1392. Τέλος, ἀνέκδοτη παραμένει μία Χρονογραφία τοῦ κώδικα *Vindob. hist. graec.* 99, τοῦ 14ου αἰώνα, ἡ ὁποία ἀποδίδεται στὸν μεγάλο λογοθέτη Ἀκροπολίτη: *τοῦ Ἀκροπολίτου κυροῦ καὶ μεγάλου λογοθέτου* (φ. 15^{α}). Ὁ Κ. Κρουμπάχερ ὑπέθεσε ὅτι πίσω ἀπὸ τὸν τίτλο κρύβεται ὁ γιὸς τοῦ ἱστορικοῦ Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης καὶ μάλιστα διαπίστωσε ὅτι ὁ χρονογράφος στηρίχτηκε στὸν Ἰωάννη Ζωναρᾶ.[5] Ἡ Χρονογραφία ἐπιγράφεται *Ἐπιτομὴ ἀρχῆς τῆς Ῥωμαίων ἐπικρατείας* καὶ καλύπτει ἀρκετὰ διεξοδικὰ πρῶτα τὴν ρωμαϊκὴ περίοδο καὶ μετὰ τὴν βυζαντινὴ ἕως καὶ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (φφ. 15^{α}-35^{α}). Στὸ τελευταῖο φύλλο καταγράφονται οἱ διαδοχὲς στὸν βυζαντινὸ θρόνο ἕως καὶ τὴν βασιλεία Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328).[6]

5. K. Krumbacher, *BZ* 3 (1894) 617-621. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Geschichte*, I, 388. *Ἱστορία*, I, 787-788. Hunger, *Λογοτεχνία*, II, 327-328.

6. H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil I, Βιέννη 1961, 107-108. Ἡ Χρονογραφία τοῦ κώδικα *Vindob. hist. graec.* 99, ἀποτελεῖ συρραφὴ ἀποσπασμάτων τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ζωναρᾶ, γι' αὐτὸ καὶ ἡ πρωτοτυπία της, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀξία της ὡς ἱστορικῆς πηγῆς εἶναι μικρή: σεισμὸς περὶ τὴν Βιθυνίαν (φ. 18^{α}) = Ζων. III, 80,6. Τὰ δύο γένη τῶν Βρεταννῶν (φ. 18^{β}) = Ζων. III, 105,9. Περὶ θριάμβου (φ.21^{α}) = Ζων. III, 163,21. Ὁ σφοδρὸς χειμώνας τοῦ 763/764 στὴν Κωνσταντινούπολη (φ. 26^{β}) = Ζων. 272,15. Περὶ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (φ. 33^{α}) = Ζων. 665,5. Ἡ ἐξαπάτηση τοῦ πατριάρχη Ξιφιλίνου (φ. 33^{β}) = Ζων. 686,10. Βασιλεία Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (φ. 34^{β}) = Ζων. 742, 744, 765.

Στὴν ἴδια μὲ τὰ παραπάνω κατηγορία περιλαμβάνονται τὰ χρονικὰ ποὺ γράφτηκαν στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, ἀλλὰ ἕνα μέρος τῆς ὕλης τους ἀνάγεται σὲ πρὸ τῆς Ἁλώσεως πηγές. Τυπικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ *Ἔκθεσις Χρονική*, ἡ ἐξιστόρηση τῆς ὁποίας ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ 1391 μὲ τὴν βασιλεία τοῦ Μανουὴλ Β' καὶ ἐκτείνεται σὲ μερικὰ χειρόγραφα ἕως τὸ 1517 καὶ σὲ ἄλλα ἕως τὸ 1543. Γράφτηκε βάσει παλαιοτέρων χρονογραφικῶν πηγῶν καὶ παραδίδεται σὲ διάφορες διασκευές, οἱ συντάκτες τῶν ὁποίων ἔζησαν τὸν 16ο αἰώνα (Μανουὴλ Μαλαξός, Ψευδο-Δωρόθεο κ.ἄ.).[7] Τὸ τμῆμα ποὺ περιλαμβάνει τὴν τελευταία περίοδο τῆς αὐτοκρατορίας ἀναπαράγει λίγο ὣς πολὺ γνωστὰ γεγονότα, ἐμπλουτισμένα ἐνίοτε μὲ ἀνεκδοτολογικὸ ὑλικὸ καὶ εἰδήσεις ἀγνώστου προελεύσεως. Ὁ συγγραφέας φαίνεται νὰ εἶχε ἄμεση γνώση τῶν γεγονότων ποὺ κατέγραψε, πράγμα ποὺ δηλώνει στὸ Προοίμιόν του: *ἃ μὲν οἰκείοις ὀφθαλμοῖς εἴδομεν, ἃ δὲ ἀκηκόαμεν ἐκ τῶν πατέρων ἡμῶν οὐκ ὀκνοῦμεν γράψαι* (Lambros, 1, 3-4).[8] Προφανῶς ἀνῆκε στοὺς ἀνθενωτικοὺς (*γέγονεν ἡ ἕνωσις οὐχ ἕνωσις ἀλλὰ διαίρεσις*), πίστευε ὅτι ὁ πάπας Εὐγένιος προχώρησε στὴν Ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν, γνωρίζοντας τὴν διαπραγματευτικὴ ἀδυναμία τῶν Ὀρθοδόξων (6,5-8), καὶ ὅτι ὁ Βησσαρίων *ἠγάπησε τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων ἢ τοῦ Θεοῦ* (7,20-21). Ἡ διήγησις τῶν πρὸ τῆς Ἁλώσεως εἶναι μᾶλλον συνοπτική. Δὲν

7. Ἐκδόσεις: Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Ζ', 557-610. *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, ed. S.P. Lambros, Λονδίνο 1902, 1-84. Moravcsik, 251. Χ. Παπαδόπουλος, «Περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς χρονογραφίας τοῦ ιστ' αἰῶνος», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 9 (1912) 410-454. Παρεμφερὲς εἶναι καὶ τὸ *Χρονικὸ τῶν Μετεώρων*, ποὺ ἀπηχεῖ μὲν γεγονότα τοῦ 14ου αἰώνα καὶ ἀργότερα, ἀλλὰ οἱ φορεῖς του χρονολογοῦνται στὸν 17ο αἰώνα. Βλ. καὶ A. Rigo, *La «Coronaca delle Meteore»: La storia dei monasteri della Tessaglia tra XIII e XVI secolo*, [Orientalia Venetiana – VIII], Φλωρεντία 1999. Ι. Βογιατζίδης, «Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων», *ΕΕΒΣ* 1 (1924) 139-175. 2 (1925) 149-182.

8. Πβ. *καὶ ἦν γὰρ ἄκρος τὴν ἀρετήν, ὡς καὶ ὁ τάφος αὐτοῦ νῦν ἰᾶται ἀσθενείας παντοίας* (Lambros, 2,1-3) – ἀναφορικὰ μὲ τὸν Ἰωάννη, τὸν ἀνεψιὸ τοῦ Μανουὴλ Β'.

ὑπεισέρχεται σὲ λεπτομέρειες, φερειπεῖν, γιὰ τὸν σφαγιασμὸ τοῦ Νοταρᾶ καὶ τῶν τέκνων του, ἀναφέρει ὅμως ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση ὁ μέγας δούκας εἶχε στείλει τὴν θυγατέρα του στὴν Ἰταλία *μετὰ πλούτου ἀπείρου* (17,7). Τὰ περὶ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Γενναδίου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο κατ' ἐντολὴν τοῦ Μωάμεθ Β' καὶ τὸν ἐποικισμὸ τῆς πόλης μὲ χριστιανοὺς προερχόμενους ἀπὸ διάφορους τόπους ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα ἱστορικὰ κείμενα ποὺ ἀνάγονται σὲ κοινὴ πηγή. Τέλος, ὑπεύθυνο γιὰ τὴν παράδοση τῆς Τραπεζοῦντας θεωρεῖ τὸν Γεώργιο Ἀμοιρούτζη, διότι *αὐτὸς ἔπεισε καὶ τὸν ταλαίπωρον βασιλέα καὶ ἐπροσκύνησεν* (26,22-23), ἐνῶ σὲ ἄλλο σημεῖο γράφει ὅτι μετὰ τὴν πτώση ὁ πρώην τραπεζούντιος πρωτοβεστιάριος ἐτούρκεψε: *τὸν δὲ Ἀμηρούτζην ὕστερον ἐποίησεν* [ὁ αὐθέντης] *αὐτὸν Ἰσμαηλίτην* (274-5).[9]

9. Πβ. καὶ Ν.Β. Τωμαδάκης, «Ἐτούρκευσεν ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης;», 99-143, ὅπως καὶ τὴν συζήτηση παραπάνω, σσ. 385-392.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

ΟΙ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΕΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΣΥΝΟΨΙΣ ΧΡΟΝΙΚΗ

Σύνοψις Χρονική	*Χρονικὰ παρεκβόλαια*	*Χρονικό*, Διονυσίου 224
Ἔκδοση Σάθα	Ἔκδοση Tocci	*Σύνοψις Λάμπρου*

Μὲ αὐτὸν τὸν τίτλο παραδίδεται ὡς ἔργο ἀνωνύμου σὲ τέσσερις κώδικες μία χρονογραφία ἀπὸ τὴν δημιουργία τοῦ κόσμου ἕως τὸ 1261, ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς ὁποίας πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Κ.Ν. Σάθα τὸ 1894 βάσει τοῦ ἀρχαιότερου κώδικα *Marc. gr.* 407 (14ος αἰ.), γνωστὴ καὶ ὡς *Σύνοψις Σάθα*. Ὁ August Heisenberg ἀπέδωσε τὴν συγγραφὴ τοῦ ἀνωνύμου ἔργου στὸν γνωστὸ λόγιο τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 13ου αἰώνα Θεόδωρο Σκουταριώτη, στηριζόμενος στὰ παρασελίδια σημειώματα τοῦ μαρκιανοῦ κώδικα 407, φφ. 5 καὶ 8: *ἡ βίβλος ἥδε κυζίκου θεοδώρου, σκουταριωτῶν ἐκ φυλῆς κατηγμένου*, καθὼς καὶ σ' ἕνα δεύτερο σημείωμα, τοῦ κώδικα τῆς Μονῆς Διονυσίου 224 (16ος αἰ.), σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Θεόδωρος Σκουταριώτης ἔγραψε ἕνα χρονικὸ ἀπὸ καταβολῆς κόσμου ἕως τοὺς χρόνους τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου: *ἀπὸ δὲ τούτων τῶν βασιλέων* (= Ἀλέξιος Α' καὶ Ἰωάννης Β' Κομνηνὸς) *ἤρξατο Θεόδωρος ὁ Κυζίκου ἄχρι Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου· ἀπὸ καταβολῆς κόσμου ἦρξε καὶ οὗτος, οὐ μέντοι δὲ εἰς πλάτος ἔγραψε* (φ. 607^{β}, πβ. καὶ φ. 610^{α}). Ἀκόμη καὶ ἂν ἡ πληροφορία τοῦ μαρκιανοῦ κώδικα θεωρηθεῖ ἀσαφής, διότι δὲν ξεκαθαρίζει ἂν ἀναφέρεται στὸν κάτοχο ἢ στὸν συγγραφέα τῆς *Χρονογραφίας*, τὸ σημείωμα τοῦ ἀντίστοιχου ἀθωνικοῦ δὲν ἀφήνει περιθώριο γιὰ περαιτέρω ἀμφισβήτηση, κατὰ τὴν

γνώμη τοῦ A. Heisenberg.[10] Στὸ σημεῖο αὐτό, ἐπιβάλλεται νὰ ἐπισημάνουμε, ὡστόσο, ὅτι τὸ ἀθωνικὸ χειρόγραφο, Διονυσίου 224, δὲν ταυτίζεται ἀπολύτως μὲ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ μαρκιανοῦ κώδικα 407 (κυρίως τὰ φφ. 543^{β}-607^{β} καὶ 610^{α}-611^{β}), γεγονὸς ποὺ ὁδήγησε τὸν Κρουμπάχερ νὰ διαφοροποιήσει τὰ δύο κείμενα καὶ νὰ τὰ παρουσιάσει χωριστὰ στὴν γραμματολογία του. Ἀντίθετα, ὁ A. Heisenberg, ὅπως προαναφέρθηκε, τὰ θεώρησε ταυτόσημα δίχως ὅμως νὰ προχωρήσει σὲ σύγκριση τῶν δύο. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ σημείωμα τοῦ ἀθωνικοῦ χειρογράφου ἀποδεικνύεται κατὰ πολὺ μεταγενέστερο τοῦ μαρκιανοῦ ὁδήγησε τὸν A. Kazhdan στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ δύο κείμενα δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν μὲ βεβαιότητα στὸν Θεόδωρο Σκουταριώτη.[11] Στὸ σημεῖο αὐτό, ἀξίζει νὰ θυμίσουμε ὅτι στὸ χειρόγραφο τῆς *Σύνοψης Χρονικῆς*, τοῦ μαρκιανοῦ κώδικα 407, ἡ βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ ἐγκαινιάζεται μὲ τὴν παράθεση τῆς περίφημης *Νεαρᾶς* του *Περὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν* [*Marc. gr.* 407, φφ. 45β-46^{α} = *Σύν. Χρ.*, Σάθας 173,9-176,22]. Τὸ κείμενο τῆς *Νεαρᾶς* παραδίδεται ὅμως καὶ στὸν παρισινὸ κώδικα 1234, φ. 271^{α}, τὸν ὁποῖο εἶναι γνωστὸ ὅτι εἶχε στὴν κατοχή του ὁ Σκουταριώτης. Ἄραγε εἶναι ἁπλὴ σύμπτωση ὅτι μὲ τὴν συγκεκριμένη *Νεαρὰ* ἐγκαινιάζεται ἡ βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Α΄ στὴν *Σύνοψη Χρονική*; Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, στὸ κείμενο τῆς *Σύνοψης Χρονικῆς* παρεμβάλλεται καὶ μία αὐτοβιογραφκὴ ἀναφορά, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας συγγένευε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας του μὲ τοὺς δύο Σεβαστιανούς, οἱ ὁποῖοι ἀπαγχονίσθηκαν ἐπὶ Ἀνδρονίκου Α΄ Κομνηνοῦ, διότι ἐπιβουλεύονταν δῆθεν τὴν ζωὴ τοῦ αὐτοκράτορα. Οἱ καταδικασθέντες ἦταν ἀδελφοὶ τοῦ παπποῦ του, ὁ ὁποῖος τὴν περίοδο ἐκείνη ἦταν ἀκόμη βρέφος καὶ γιὰ νὰ μὴν ἔχει τὴν ἴδια τύχη ἔγινε κληρικὸς (Σύν. Χρ., Σάθας, 344,5-11, 347,10-11).[12] Τὸ χρονολογικὸ πλαίσιο τῆς παρ-

10. A. Heisenberg, *Analecta. Mitteilungen aus italienischen Handschriften byzantinischer Chronographen*, [Programm des K. Luitpold-Gymnasiums in München, 1900/1901], Μόναχο 1901, 7-18.

11. A. Kazhdan, «Excerpty Skilicy», *Izvestija na Instituta za Istorija* 14-15 (1964), 529-544. Τὴν ἀπόδοση τοῦ *Χρονικοῦ* στὸν Σκουταριώτη ἀμφισβητεῖ καὶ ὁ K. Zafeiris, «The Issue of the Authorship of the Synopsis Chronike and Theodore Skoutariotes», *REB* 69 (2011) 253-263.

12. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Ζ΄, σμς΄.

εμβολῆς αὐτῆς συμπίπτει πάντως μὲ τὰ χρονολογικὰ δεδομένα τοῦ βίου καὶ τῆς δράσης τοῦ Σκουταριώτη.

Τέλος, στὸ ζήτημα τῆς πατρότητας τῆς *Σύνοψης Χρονικῆς*, ἐμπλέκεται καὶ ἕνα ἄλλο ἀνώνυμο χρονικό, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται πρώιμο ἔργο τοῦ Σκουταριώτη. Πρόκειται γιὰ τὰ *Χρονικὰ παρεκβόλαια συντετμημένα ἀπὸ τοῦ Ἀδὰμ ἄχρι καὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ*, τοῦ βατικανοῦ κώδικα 1889, (φφ. 17-32), τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 13ου αἰώνα. Παλαιότερα ὁ E. Patzig ἀντέβαλε τὰ *Χρονικὰ παρεκβόλαια* μὲ τὴν *Συνόψη Χρονικὴ* καὶ ἀποφάνθηκε ὅτι πηγάζουν ἀπὸ αὐτήν.[13] Τὴν ἄποψη τοῦ E. Patzig ἀντέκρουσε ὁ R. Tocci μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ κείμενο τῶν *Χρονικῶν* στὸν βατικανὸ κώδικα 1889 εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Σκουταριώτη καὶ ὅτι ἀποτέλεσε τὴν βάση γιὰ νὰ συνθέσει ἀργότερα τὴν *Σύνοψη Χρονική*.[14]

2. *Σύνοψις Χρονικὴ*

Τὸ κείμενο παραδίδεται σὲ τέσσερις κώδικες: *Marc. gr.* 407 (14^{ος} αἰ.), *Taurin.* 189 B. V. 13, (15^{ος}/16^{ος} αἰ.), *Esc.* Y.I.4 [gr. 243], (16^{ος} αἰ.), *Ambrosianus gr.* 820, (16^{ος} αἰ.), ἐκ τῶν ὁποίων μόνον ὁ *Marc. gr.* 407 διασώζει τὸ πλῆρες κείμενο, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι περιορίζονται στὸ δεύτερο μέρος τοῦ Χρονικοῦ, ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ ἕως τὴν ἀνακατάληψη τῆς Βασιλεύουσας τὸ 1261. Δὲν πρόκειται, ὡστόσο, γιὰ ἕνα ὁμοιογενὲς κείμενο, ἀλλὰ γιὰ ἕνα συμπίλημα, ὅπως, ἄλλωστε, δηλώνεται καὶ στὸ προοίμιο (4,8-10), τοῦ ὁποίου ἡ γραφὴ καὶ ὁ τρόπος παρουσίασης καθορίζεται ἀπὸ τὶς πηγές του. Τὸ καθαρὰ χρονογραφικὸ ὑλικό, δίχως, δηλαδή, τὶς μᾶλλον ἄσχετες ὡς πρὸς τὴν ἱστορία παρεκβάσεις (ἑπτὰ θαύματα τοῦ κόσμου, ἀποφθέγματα τῶν ἑπτὰ σοφῶν, *Νεαρὰ*

13. Βλ. γιὰ τὴν ἄποψη τοῦ E. Patzig τὴν βιβλιοκρισία τοῦ A. Heisenberg, «Die *Σύνοψις Χρονικὴ* und Ἔκθεσις Χρονική», *BZ* 6 (1897), 183.

14. *Theodori Scutariotae Chronica. Prolegomena, Textus, Indices*, Rec. R. Tocci, διδ. διατριβή, Universität Hamburg, Ἀμβοῦργο 2004, 5*, 53*-64*, 73*. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Zu Genese und Kompositionsvorgang der ΣΥΝΟΨΙΣ ΧΡΟΝΙΚΗ des Theodoros Skutariotes», *BZ* 98 (2005) 552.

Ἀλεξίου Α′ περὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν),[15] χωρίζεται σὲ τρία μέρη (Σάθας, 3,1-173,8):

– Προοίμιο (Σάθας, 3,1-4,18).

– Ἀπὸ Ἀδὰμ ἕως τὴν βασιλεία Κωνσταντίνου Α′ (4,19-43,3).

– Ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Κωνσταντίνου Α′ ἕως τὴν βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Γ′ Βοτανειάτη (43,5-173,8).

Τὸ δεύτερο μέρος εἶναι σαφῶς ἐκτενέστερο καὶ στηρίζεται σὲ δύο ἱστορικὰ κείμενα (Νικήτας Χωνιάτης, Ἀκροπολίτης), τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἕως τὴν ἀνακατάληψη τῆς πρωτεύουσας τὸ 1261 (177,1-555,25). Ἡ ἐξιστόρηση κλείνει μὲ ἕναν σύντομο Ἐπίλογο (555,25-556,7).

Ἐξαρχῆς ὁ Σκουταριώτης παραδέχεται τὸν συμπιληματικὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου του καὶ τὴν περιορισμένη ὡς ἐκ τούτου προσωπική του συμβολὴ ὡς συγγραφέα τῆς παρούσης πραγματείας: *ἴσως ἄν τις ἡμᾶς αἰτιάσαιτο, τὰ πολλοῖς καὶ διὰ πολλῶν περιηγημένα κἀκ τούτου δῆλα πᾶσι σχεδόν, ἰδίαν ποιουμένους ἀφήγησιν* [...] *Ἐγὼ δ' ἀλλὰ τοσοῦτον ἀπισχυρίζομαι, μὴ φιλοτιμίᾳ τὴν διήγησιν ταύτην ποιήσασθαι* [...] *ὅτι καὶ παραχωρῶ τῷ βουλομένῳ πατέρα λέγειν τῆς βίβλου ὃν βούλεται* (Σάθας, 3,1-3, 6-10). Ἂν καὶ ἀποποιεῖται τὴν πατρότητα τῆς ἐξιστόρησης, δὲν μνημονεύει τοὺς συγγραφεῖς ποὺ ἀντέγραψε, παρέφρασε ἢ τέλος πάντων ἀξιοποίησε. Οὔτε κὰν τοὺς δύο τελευταίους, τὸν Χωνιάτη καὶ τὸν κατά τι σύγχρονό του, τὸν Ἀκροπολίτη, τοὺς ὁποίους καὶ ἐνσωμάτωσε στὴν βίβλο του παραφράζοντάς τους. Ὁ στόχος του ἦταν νὰ δώσει μία συνοπτικὴ διήγηση μιᾶς κατὰ τὰ ἄλλα μὴ πρωτότυπης ἱστορίας, μὲ ἔμφαση στὸ *πῶς ἕκαστος τὴν βασιλείαν διῴκησε* (4,10-11), σὲ γλώσσα ἁπλὴ καὶ κατανοητή. Ἐξαρχῆς κάνει ξεκάθαρο ὅτι ἀπευθυνόταν στὸ πλατὺ ἀναγνωστικὸ κοινὸ καὶ ὄχι σὲ λογίους – *οἷς μή ἐστι σύντροφος ἡ παιδεία, ὡς ἀτυχήσασι τὸ*

15. Τὰ ἔνθετα αὐτὰ κείμενα λειτουργοῦν ὡς εἰσαγωγὲς πρὶν ἀπὸ κάθε ἑνότητα, δηλαδὴ μὲ τὰ ἑπτὰ θαύματα τοῦ κόσμου καὶ τὰ ἀποφθέγματα τῶν ἑπτὰ σοφῶν ἐγκαινιάζεται ἡ βασιλεία τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἐνῶ μὲ τὴν *Νεαρὰ* τοῦ Ἀλεξίου Α′ περὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν ἐγκαινιάζεται ἡ βασιλεία του. Βλ. καὶ R. Tocci, «Zu Genese und Kompositionsvorgang der ΣΥΝΟΨΙΣ ΧΡΟΝΙΚΗ», 551-568.

εἶναι λόγου θεραπευταῖς (4,6-8). Οὐσιαστικὰ συνόψισε κατὰ τὴν πάγια χρονογραφικὴ παράδοση διάφορες περιόδους: τὴν βιβλικὴ ἱστορία (Σάθας, 4,19-12,17), τὴν ἱστορία τῶν Ἑβραίων σὲ σχέση μὲ τοὺς ἀνατολικοὺς λαοὺς (12,18-16), τὴν ἵδρυση τῆς Ρώμης, τὴν κατάργηση τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας (19,17-24,23), τέλος, τὶς βασιλεῖες τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων ἕως τὴν μονοκρατορία τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (24,24-54,9). Μὲ τὴν ἴδια μέθοδο, συνοψίζοντας τὶς ἑκάστοτε πηγές του, προχώρησε στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ἕως τὴν πτώση τοῦ Φωκᾶ (54,10-107,26), καὶ ἀπὸ τὴν ἄνοδο τοῦ Ἡρακλείου στὸν θρόνο ἕως τὴν ἀνακατάληψη τῆς Βασιλεύουσας τὸ 1261 (107,27-555,24). Στὴν ἑνότητα τῆς βιβλικῆς ἱστορίας (Σάθας, 4,1-19,16) ἐπισημάνθηκε ἀπὸ τὸν E. Patzig ἡ στενὴ σχέση τοῦ κειμένου μὲ τὸ *Χρονικὸν Ἐπίτομον* (*Vindobonensis gr.* 40, ἔκδ. A. Pusch, Ἰένα 1908), τὸ ὁποῖο συντέθηκε στοὺς χρόνους τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ.[16]

Ἀρφαξὰδ ἐτῶν ρλε′ ἐγέννησε τὸν Καϊνάν· οὗτος δὲ ὁ Καϊνὰν οὐδόλως εὑρίσκεται ἐν τῷ ἑβραϊκῷ, ἔοικε δὲ ἀρχῆθεν ἡμαρτῆσθαι τὰ ἀντίγραφα. ὁ μέντοι ἀπόστολος καὶ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς καὶ τοῦ Καϊνὰν τούτου μνημονεύει ὡς υἱοῦ τοῦ Ἀρφαξὰδ [...] (*Σάθας*, 5,26-30).	*Ἀρφαξὰδ γενόμενος ἐτῶν ρλε′ ἐγέννησε τὸν Καϊνάν· οὗτος δὲ ὁ Καϊνὰν ἐν τῷ ἑβραϊκῷ οὐδ' ὅλως εὑρίσκεται ἐμφερόμενος* [...] *ἔοικε δὲ ἀρχῆθεν ἡμαρτῆσθαι τὰ ἀντίγραφα* [...] *ὁ μέντοι ἀπόστολος καὶ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς σαφῶς καὶ τοῦ Καϊνὰν τούτου ὡς υἱοῦ τοῦ Ἀρφαξὰδ* [...] *μνημονεύει* (Pusch, 10,16-23).

16. E. Patzig, *BZ* 4 (1895) 24-25. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Über einige Quellen des Zonaras», *BZ* 5 (1896) 53. Βλ. καὶ K.A. Zafeiris, *The Synopsis Chronike and its place in the Byzantine Chronicle Tradition: its Sources (Creation – 1081 CE)*, διδακτορικὴ διατριβή, University of St. Andrews 2007, 228-237.

Ὁ δὲ ἐπὶ Ὠγύγου κατακλυσμὸς ἐγένετο τῷ ι' ἔτει τοῦ Μωϋσέως· ὁ δὲ Ὤγυγος πρῶτος οἰκῆσαι λέγεται τὴν τῶν Ἀθηναίων χώραν καὶ ἄστυ κτίσαι· ἀπὸ δὲ τοῦ κατὰ τὸν Ὤγυγον κατακλυσμοῦ ἕως ἐπὶ Κέκροπος τοῦ διφυοῦς τοῦ ὕστερον Ἀθηνῶν βασιλεύσαντος ἔτη σ', ἅτινα πάντα ἀβασίλευτος ἔμεινεν ἡ Ἀττική (Σάθας, 8,20-25).	*Ὁ δὲ λεγόμενος ἐπὶ Ὠγύγου κατακλυσμὸς ἐγένετο τῷ ιβ' ἔτει τοῦ Μωϋσέως· ὁ δὲ Ὤγυγος οὗτος πρῶτος οἰκῆσαι μνημονεύεται τὴν τῶν Ἀθηναίων χώραν καὶ ἄστυ κτίσαι· ἀπὸ γοῦν τοῦ κατὰ τὸν Ὤγυγον κατακλυσμοῦ ἕως ἐπὶ Κέκροπα τὸν διφυῆ τὸν ὕστερον Ἀθηνῶν βασιλεύσαντα ἔτη σ', ἅτινα πάντα ἀβασίλευτος ἦν ἡ Ἀττική* (Pusch, 13,8-13).

Οἱ χρονολογήσεις τῆς *Σύνοψης Χρονικῆς* γιὰ τὴν βιβλικὴ ἱστορία προέρχονται ἀπὸ τὸ *Χρονικὸν Ἐπίτομον*, τὸ σύστημα τοῦ ὁποίου εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ἰδιόρρυθμο.[17] Ἡ ρωμαϊκὴ περίοδος (Σάθας, 32,27-29, 35,31-36,9), καὶ εἰδικὰ τὸ ἀπόσπασμα γιὰ τὴν βασιλεία τοῦ Ἡλιογάβαλου (33,29-34,31), ἐνδεχομένως προῆλθαν ἀπὸ μία ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς *Historia Augusta*, παρεμφερὴ μὲ ἐκείνη ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Ζωναρᾶς.[18] Ἀπὸ μία ἀντιβολὴ τοῦ κειμένου μὲ τὴν *Χρονογραφία* τοῦ Μαλάλα, τῆς ὁποίας τὰ λήμματα εἶναι κατὰ κανόνα ἐκτενῆ, δὲν διαπιστώνεται ἄμεση ἐξάρτηση. Κάποια χωρία, ὡστόσο, δείχνουν νὰ προέρχονται ἐμμέσως ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ σύρου χρονογράφου (Σάθας, 25,11-20 = Μαλάλας, Thurn, 176,82-96). Ἄλλα πάλι συνδέονται μὲ τὸν Λέοντα Γραμματικὸ (Σάθας, 18,26-19,4 = 51,13-52,5) καὶ τὸν Κεδρηνὸ (Σάθας, 28,3-9 = I, 343,7-12). Μερικὲς ἀπὸ τὶς πληροφορίες του δὲν διασταυρώνονται ἀπὸ ἀλλοῦ, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, ἡ ἀξιοπερίεργη θετικὴ ἀποτίμηση ποὺ μᾶς παραδίδει γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἡλιογάβαλο: *γέγονε δὲ ἐλλόγιμος ἄριστος, ὀξὺς ἐν πολέμοις, ἤπιος, σώφρων, ταχύς, πάντας θεραπεύων καὶ ὑπὸ πάντων μετὰ λόγου φιλούμενος* (Σάθας, 33,31-35,1-2).

Ἡ ἱστορία τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας καὶ τῶν μέσων χρόνων πιστεύεται ὅτι

17. H. Gelzer, *Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie*, II, Λιψία 1895, 345-357.

18. Zafeiris, *The Synopsis Chronike and its Place in the Byzantine Chronicle Tradition*, 207, 310.

στηρίχτηκε στὸ ὑλικὸ μίας χαμένης σήμερα Χρονογραφίας, τὴν ὁποία γνώριζε ὁ Ζωναρᾶς, καὶ γιὰ τὴν ὁποία ἔκανε πρῶτος λόγο ὁ E. Patzig. Ἡ Χρονογραφία αὐτὴ περιελάμβανε ἐκκλησιαστικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο καὶ τοὺς συνεχιστές του, ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἱστορικὲς εἰδήσεις ἀπὸ τὸν εἰδωλολάτρη Ζώσιμο.[19] Ἡ σχέση αὐτῆς τῆς πηγῆς μὲ τὰ χρονογραφικὰ κείμενα ποὺ μᾶς σώζονται σήμερα δὲν εἶναι ἐντελῶς ξεκαθαρισμένη. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι στὴν *Σύνοψη Χρονικὴ* τοῦ Σκουταριώτη ἐντοπίζονται κοινὰ χωρία μὲ τὸν Θεοφάνη τὸν Ὁμολογητὴ (Σάθας, 86,22-30. 112,6-113,7 = de Boor, 118,19-25. 349,5-350,18), τὸν Λέοντα Γραμματικὸ (Σάθας, 57,22-26. 102,8-103,14 = 95,10-13. 133,15-134,23), τὸν Γεώργιο Μοναχὸ (Σάθας, 114,1-24 = II, de Boor, 725,14-726,21), τὸν Κεδρηνὸ (Σάθας, 57,22-26. 87,3-6. 116,28-117,6 = I, 540,20-22. 614,5-8. 779,11-23), καὶ φυσικὰ τὸν Ζωναρᾶ (Σάθας, 99,7-100,17. 106,19-301. 107,7-13 = III, 198,1-14. 168,2-14. 175,3-7). Δὲν μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ, ὡστόσο, ἂν ἡ συγγένειά τους ἀνάγεται σὲ κοινὲς κατὰ περίπτωση πηγὲς ἢ στὴν χρήση μιᾶς χαμένης πηγῆς, ὅπως ἡ *Ἐπιτομή*.[20] Ὁ Σκουταριώτης πρέπει νὰ χρησιμοποίησε μία ἀκόμη ἄγνωστη πηγή, πιθανότατα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 12ου αἰώνα, τὴν ὁποία χρησιμοποίησαν, ἀνεξαρτήτως φυσικά, τόσο ὁ Μανασσῆς (123,17-19. 126,2-3. 129,28 = Lampsidis, 4234-4236. 4521-4522. 4591-4592)[21] ὅσο καὶ ὁ Γλυκᾶς (Σάθας, 125,23-30. 128,31-129,3. 166,27-29 = 527,16-528,1. 529,18-19. 606,18-20).[22]

19. *Ὁ.π.*, 207-209, 213-216.

20. Patzig, «Über einige Quellen des Zonaras», *BZ* 5 (1896) 27-53. Zafeiris, *The Synopsis Chronike and its place in the Byzantine Chronicle Tradition*, 207 κ.ἑ., 310-315.

21. Γιὰ τὴν κοινὴ πηγὴ τοῦ Σκουταριώτη καὶ Μανασσῆ, βλ. καὶ Καρπόζηλος, *Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι*, τ. Γ', 546.

22. Γιὰ τὸ Πρότυπο ἢ τὴν χαμένη πηγὴ τοῦ Σκουταριώτη ὡς πηγὴ τῆς Χρονογραφίας τοῦ Γλυκᾶ, ποὺ χρησιμοποίησε καὶ ὁ Μανασσῆς, βλ. περαιτέρω Σ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Ἡ Χρονογραφία τοῦ Μιχαὴλ Γλυκᾶ καὶ οἱ πηγές της (περίοδος 100 π.Χ. – 118 μ.Χ.)*, διδ. διατριβή, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1984, 294-331. Ἡ χαμένη πηγὴ τοῦ Σκουταριώτη ἐντοπίζεται καὶ στοὺς κώδικες τοῦ Μουσείου Μπενάκη 58, φ. 205β καὶ τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης 608 (= PG 110, 1224-

Δύσκολο εἶναι νὰ καθοριστοῦν καὶ οἱ πηγές του γιὰ τοὺς μεταγενέστερους χρόνους, δηλαδὴ γιὰ τοὺς ἐπιγόνους τῆς μακεδονικῆς δυναστείας καὶ γιὰ τὴν κομνήνεια περίοδο, μολονότι τὰ γεγονότα γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος μᾶς εἶναι ἐν πολλοῖς γνωστά. Σ' αὐτὴν τὴν ἑνότητα ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἀποσιώπηση τῆς δολοφονίας τοῦ Ρωμανοῦ Γ' Ἀργυροῦ (159,19-160,5). Ἄραγε προσπερνᾶ σκοπίμως τὸ γεγονὸς ἢ ἁπλῶς ἀκολουθεῖ τὴν πηγή του; Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Ἰωάννης Ξιφιλῖνος ἔχτισε φούρνους (*μαγκιπεῖα*) στοὺς χώρους τῆς Ἁγίας Σοφίας (*ἐν τῇ φιάλῃ*) γιὰ νὰ μοιράζονται ψωμιὰ καθημερινὰ στοὺς φτωχοὺς (166,21-26). Ἡ πηγή του σίγουρα ἀντιμετώπιζε μὲ κριτικὴ διάθεση τὴν βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη, ἡ δὲ ἀναστάτωση ποὺ προκλήθηκε στὶς πρῶτες ἡμέρες τῆς διακυβέρνησής του ἐξαιτίας τῶν «δημοκρατικῶν» μέτρων ποὺ υἱοθέτησε, περιγράφεται ὡς ἀξιοθρήνητη (171,14). Ἡ ἀφήγησή του σ' αὐτὴν τὴν ἑνότητα ἑστιάζεται ἐπιλεκτικὰ σὲ δρώμενα ποὺ προβάλλουν τὴν εὐσέβεια τῶν αὐτοκρατόρων, ἀλλὰ ποὺ ὑποδηλώνουν συνάμα τὰ θεολογικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ ἴδιου. Συνακόλουθα, ξεκινᾶ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Α' μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ Ὀρφανοτροφείου (177,15-178,12), περνᾶ μετὰ στὴν καταδίκη τοῦ αἱρεσιάρχη Βασιλείου τοῦ Βογομίλου, ποὺ περιγράφεται μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες (178,13-181,18) καί, στὴν συνέχεια, σχολιάζει τὴν πρώτη σταυροφορία, ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον σημεῖο τῆς διήγησής του. Ὁ Σκουταριώτης εἶναι ὁ μόνος συγγραφέας, ἐξ ὅσων γνωρίζουμε, ποὺ γράφει –στὴν προσπάθειά του προφανῶς νὰ ἀναδείξει τὴν εὐσέβεια τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ– ὅτι ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ζήτησε ἀπὸ τὸν πάπα καὶ τοὺς ρηγάδες τῆς Δύσης στρατιωτικὴ βοήθεια γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἁγίων Τόπων. Ἡ εἴδηση αὐτὴ ἀμφισβητεῖται ἀπὸ ὁρισμένους ἱστορικοὺς ὡς πρὸς τὴν ἐγκυρότητά της. Θεωρεῖται μάλιστα ὅτι διαπνέεται ἀπὸ φιλολατινικὰ αἰσθήματα. Ἀλλὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἀποκλείεται ὁ Σκουταριώτης νὰ εἶχε ὑπ' ὄψιν του κάποια πηγὴ ποὺ ἀναφερόταν στὴν συνάντηση τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀπεσταλμένων μὲ τὸν πάπα Οὐρβανὸ Β' στὴν σύνοδο τῆς Piacenza τὸν Μάρτιο τοῦ 1095: *καὶ ἀποστολαῖς πρέσβεων πρός τε τὸν τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης ὡς ἀρχιερέα προϊστάμενον, καὶ πρὸς τοὺς [...] ῥηγάδας καὶ ἄρχοντας [...] οὐκ ὀλίγους ἴσχυσε τούτων τῆς πατρίδος ἀπαναστῆσαι καὶ πρὸς τὸ ἔργον ὁλοτρόπως ὑπαγαγεῖν* (185,4-9).[23] Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, ὁ Σκουταριώτης ἀποτιμᾶ θετικὰ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Α', σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Ζωναρᾶ, ποὺ ἔθιξε τὶς ἀρνητικὲς πλευρὲς τῆς βασιλείας του.[24] Φτάνει στὸ σημεῖο μάλιστα, ἂν καὶ ἱερωμένος, νὰ δικαιολογήσει τὴν δήμευση τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ κειμηλίων ποὺ νομοθέτησε προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ του (186,1-23). Τέλος, ἡ ἀναφορὰ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του ἐκάρη μοναχός –*καὶ τὴν τρίχα κειράμενος θνήσκει* (186,27)– δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ οὔτε ἀπὸ ἄλλη κύρια πηγή.

1225), σὲ ἀντιβολὴ καὶ μὲ τὸ κείμενο τῆς *Σύνοψης Χρονικῆς*, Σάθας, 160,10-13, 161,11-15. Βλ. D. Sakel, «Another User of the lost Source of Scutariotes», *JÖB* 62 (2012) 139-144.

Στὸ δεύτερο μέρος ἀκολούθησε κανονικὰ τὸ κείμενο τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, (*Χρονικὴ Διήγησις*, van Dieten, 6,29-575,50 = *Σύν. Χρον.* 187,11-450,9), στηριζόμενος στὴν οἰκογένεια χειρογράφων APW, τὸ δὲ ἀντίβολό του πρὶν τὸ ἐνσωματώσει στὸ *Χρονικό* του τὸ ἐπεξεργάστηκε γλωσσικά, σύμφωνα μὲ τὴν ἐξαγγελία του στὸ προοίμιο ὅτι θὰ συνθέσει μία χρονογραφία σὲ γλώσσα κατανοητὴ ἀπὸ τοὺς πολλούς.[25] Συνεπῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν δημώδη παράφραση τῆς *Χρονικῆς Διηγήσεως* (ἔκδ. J. Davis) ἔχουμε μία πρώτη ἀπόπειρα ἁπλοποίησης τοῦ κειμένου, ὅπως πιστεύω, καὶ μάλιστα ἀρκετὰ νωρίτερα σὲ σχέση μὲ τὴν δημώδη παράφραση. Τὸ ἀξιοσημείωτο, βέβαια, εἶναι ὅτι ὁ Σκουταριώτης ἐνσωματώνει στὸ *Χρονικό* του τὸ κείμενο τοῦ Χωνιάτη, ἐπεξεργασμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο, ὅπως καὶ τοῦ Ἀκροπολίτη στὴν συνέχεια, δίχως νὰ δηλώνει τὰ δάνειά του εἴτε στὸ Προοίμιό του ἢ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ. Ἀρκεῖται, μόνον, στὴν ἀρχική του δήλωση ὅτι δὲν διεκδικεῖ τὴν πατρότητα τῆς ἐξιστόρησης (3,6-11). Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, τὸ πρωτότυπο ἄλλοτε παραφράζεται καὶ ἄλλοτε συνοψίζεται στὰ οὐσιώδη. Ἀντικαθιστᾶ τὶς λόγιες ὀνομασίες τῶν πόλεων μὲ τὶς εὐρύτερα γνωστές: Αὐλωνία (Νικ. Χων. 537,34) = Πηγές, 431,19. Ἰάδαρα, 540,24 = *τὴν λεγομένην νῦν Τζίαραν βαρβαρικῶς*, 434,8. Πρόκειται γιὰ τὴν δαλματικὴ

23. Γι' αὐτὴν τὴν εἴδηση τοῦ Σκουταριώτη, βλ. καὶ τὴν συζήτηση στὸν Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, Γ', 26, σημ. 39 καὶ 40, καθὼς καὶ P. Charanis, «Byzantium, the West and the Origin of the first Crusade», *Byz* 19 (1949) 17-36.

24. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι*, τ. Γ', 521-526.

25. J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, I, LXXXVIII-LXXXIX.

πόλη Zara/Zadar). Ἀλλοῦ δίνει ἐπεξηγήσεις, ὅπως *ἐφόλκιον* (537,35) = *ὃ βάρκα λέγεται* (431,21), ἢ διευκρινίζει κάποια ἀσαφῆ χωρία. Γιὰ τοὺς *δαιμονολήπτους προφῆτες* –Βουλγάρους ἢ Βλάχους δὲν ξεκαθαρίζεται στὸ κείμενο (371,19)– ὁ Σκουταριώτης τοὺς ταυτίζει μὲ κάποια ἄγνωστη, ὅπως φαίνεται, θρησκευτικὴ ὁμάδα, *οὓς Ἀσθενάρια τινὲς ὀνομάζουσι* (372,5). Οἱ αὐτοβιογραφικὲς ἀναφορὲς τοῦ Χωνιάτη στὰ μετὰ τὴν Ἅλωση συμβάντα δὲν περιλαμβάνονται φυσικὰ στὴν διήγηση. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχαιοελληνικὰ παραθέματα μὲ τὰ ὁποῖα διανθίζει τὸν λόγο του μένουν ἐκτὸς κειμένου (van Dieten, 76,1-5 ~ *Σύν. Χρον* 230,7). Ἐπίσης καὶ οἱ ἀρνητικοὶ χαρακτηρισμοί του γιὰ τὸν δῆμο ἀγνοοῦνται (*ἄφροσι σύρφαξιν*, van Dieten, 558,49 ~ *Σύν. Χρον.* 442,15· *οἱ εὐηθέστατοι καὶ ἀπαιδευτότατοι* [...] *οἱ ἀλλαντοπῶλαι πλέον καὶ βυρσοδέψαι*, van Dieten, 349,13-16 ~ *Σύν. Χρον.* 360,13), ὅπως καὶ οἱ δηλώσεις ποὺ κάνει πρὶν ἀπὸ συνταρακτικὰ γεγονότα (535,1-11 ~ 431,1).[26] Ὁ Σκουταριώτης ἁπλοποίησε τὴν γλῶσσα καὶ τὴν σύνταξη, δίχως νὰ κάνει παραχωρήσεις στὴν καθομιλουμένη, ἐκτὸς ἀπὸ μεμονωμένες περιπτώσεις (*εἰ δὲ βραχίον φορεῖ*, 290,18-19 = *ἢ γοῦν ἀναξυρίδα περίκειται*, van Dieten, 186,73-74). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀναφορά του στὸν δυτικὸ τύπο τόξου, στὴν *μαγγανότζαγρα* (498,31, γνωστὸ ἀπὸ τὴν Ἀλεξιάδα ὡς *τζάγρα* (X,8,5, Reinsch – Kambylis, 305,71), Διατήρησε ὅμως ὅπου ἔκρινε σκόπιμο τὸ λεξιλόγιο τοῦ πρωτοτύπου (199,29. 215,31-216,1. 259,23. 352,24 = van Dieten, 26,71. 47,67-68. 134,85. 333,52), μαζὶ καὶ τὶς παροιμιώδεις φράσεις (218,9. 228,21. 246,4. 290,4. 320,15 = van Dieten, 51,82. 73,9-10. 109,74-75. 185,55. 248,75), ἀκόμη καὶ τὶς παρεκβάσεις τοῦ συγγραφέα ποὺ ἐκφέρονται μὲ ἄμεσο τρόπο (*ἵνα μὴ λέγοιμι, Σύν. Χρον.*, 216,14. 222,14 = van Dieten, 47,83-84. 60,39. *συνελὼν εἴπω τὸ πᾶν, Σύν. Χρον.*, 362,13 = van Dieten, 353,24· βλ. καὶ *Σύν. Χρον.*, 305,17. 307,7. = 219,71. 222,67).

Ἡ ἴδια μέθοδος στὴν ἀπόδοση τοῦ πρωτοτύπου τοῦ Ἀκροπολίτη ἀκολουθεῖται καὶ στὴν τελευταία ἑνότητα (450,10-555,24 = 7,9-188,28, Heisenberg): τὰ λόγια παραθέματα ἁπλοποιοῦνται ἢ ἀγνοοῦνται παντελῶς (143,26

26. Ὅταν πρόκειται ὅμως γιὰ τὴν διάκριση τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ δὴ τῶν λαϊκῶν, διατηρεῖ τὸ λεξιλόγιο τοῦ Χωνιάτη: *τὸ ἀγελαῖον καὶ πτωχικὸν πλῆθος* (383,13-14 = Νικ. Χων., 391,42-43), *τὸ χειρωνακτικὸν* (383,27-28 = Νικ. Χων., 392,59).

~ 530,29-31), καθὼς καὶ ὅλες οἱ αὐτοβιογραφικὲς ἀναφορὲς τοῦ Ἀκροπολίτη, οἱ ὁποῖες, ἂς σημειωθεῖ, καταλαμβάνουν ἕνα ἀρκετὰ μεγάλο μέρος τῆς ἀφήγησής του στὸ πρωτότυπο. Τὸ διαφοροποιητικὸ στοιχεῖο ὅμως σ' αὐτὴ τὴν ἑνότητα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς προηγούμενες, εἶναι οἱ προσθῆκες καὶ τὰ σχόλια τοῦ Σκουταριώτη στὸ κείμενο ποὺ ἐπεξεργάστηκε. Οἱ προσθῆκες του καὶ τὰ σχόλιά του, ὅπως καὶ ἡ μεθοδικὴ ἀπάλειψη ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν ἀρνητικῶν σχολίων γιὰ τοὺς Λασκαρίδες, δίνουν μία ἄλλη, ἐντελῶς διαφορετικὴ εἰκόνα ἀπὸ ἐκείνη ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Ἀκροπολίτης γιὰ τοὺς βασιλεῖς τῆς Νικαίας καὶ γιὰ τὸν ἀνατροπέα τους, τὸν Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγο.[27] Ὁ Σκουταριώτης εἶχε ἄμεση γνώση τῶν γεγονότων, ἰδίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν περίοδο τοῦ Θεοδώρου Β' Λάσκαρη. Ἀνῆκε στὸ στενὸ πατριαρχικὸ περιβάλον τοῦ Ἀρσενίου[28] καί, ὡς φαίνεται, μέσω αὐτοῦ συνδέθηκε μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλή. Ἀκολούθησε τὴν δεύτερη βουλγαρικὴ ἐκστρατεία, προσθέτει μάλιστα στὸ κείμενο τοῦ Ἀκροπολίτη κάποιες δικές του παρατηρήσεις ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐμπειρία (522,14-31. 523,21-24, 28-31. 524,5-11). Τὴν ἴδια περίοδο παρευρέθηκε στὸν γάμο τῆς θυγατέρας τοῦ Θεοδώρου Β' μὲ τὸν δεσπότη Νικηφόρο τῆς Ἠπείρου στὴν Θεσσαλονίκη τὸ 1256, τὸν ὁποῖο τέλεσε ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος (526,28. 530, 18). Ὁρισμένες λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν ζωὴ τοῦ Θεοδώρου Β' καὶ εἰδικὰ τῶν τελευταίων στιγμῶν τῆς ζωῆς του τὶς πληροφορήθηκε, κατὰ τὴν ὁμολογία του, ἀπὸ τὸν πατριάρχη (534,18-19. Βλ. ἐπίσης, 535,5-536,12). Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Ἀκροπολίτη, ὑποστήριζε τοὺς Λασκαρίδες, ὁπότε ἡ ἀφήγησή του στέκεται πολὺ πιὸ κοντὰ στὸν Παχυμέρη.

Ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Ἀκροπολίτη παρέλειψε, ὅπως προαναφέρθηκε, τὶς περισσότερες αὐτοβιογραφικές του ἀναφορὲς (τόπο καταγωγῆς, ἐρχομὸ στὴν Νίκαια, Heisenberg, 46,12-47,3), ἐκπαίδευση καὶ σχέση μὲ τὸν Νικηφόρο Βλεμμύδη (49,6-50,8. 106,10-107,13), λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν σταδιοδρομία

27. Ὁ A. Heisenberg, κατανοώντας τὴν σημασία αὐτῶν τῶν σημειωμάτων, τὰ ἐξέδωσε ὡς παράρτημα στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Ἀκροπολίτη (Λιψία 1903/Στουτγάρδη 1978, 277-302).

28. *Ἐγὼ γὰρ ἐπὶ χρόνοις τούτῳ παρηκολουθηκώς, καὶ τῶν πρακτέων καὶ πρὸς βουλῆς κεκοινωνηκώς, καὶ νύκτα καὶ καθ' ἡμέραν συνών, ὡς ὁμόστεγός τε καὶ ὁμωρόφιος* (549,28-30).

του καὶ τὴν αἰχμαλωσία του στὴν Ἤπειρο, (63,1-64,5. 139,13-22. 148,20-151,24 46 ~ 530,6-10). Ἀναφέρεται, ὡστόσο, στὴν ἄδικη τιμωρία του ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Β', ἀλλὰ δίχως νὰ δίνει ἰδιαίτερη σημασία στὸ γεγονὸς (*καὶ ἄλλα γεγόνασιν ἐπ' αὐτῷ λυπηρά, πλὴν πρὸς ἡμέραν*, Σάθας, 526,8-14 ~ 128,21-134,2, Heisenberg), στὰ ἀξιώματα ποὺ κατέλαβε (τοῦ *πραίτωρα*, 529,8-9) καὶ σὲ ἄλλες συναφεῖς δραστηριότητές του (502,16. 541,24-31. 547,27-548,4. 554,5-6. 555,17-23). Ἀγνόησε, ὅπως ἦταν ἑπόμενο, τὴν κριτική του κατὰ τῶν Λασκαριδῶν καὶ τοῦ πατριάρχη Ἀρσενίου (177,5-178,10. 187,7-10, Heisenberg), ὅπως καὶ τὴν προπαγάνδα του ὑπὲρ τοῦ Μιχαὴλ Η' (95,3-100,23. 134,15-135,20. 149,3-151,24, Heisenberg). Ὁ Σκουταριώτης οὐσιαστικὰ διατήρησε τὸ καθαρὰ ἱστορικὸ περίγραμμα καὶ τίποτε περισσότερο.

3. *Χρονικὰ παρεκβόλαια* (*Vatic. gr.* 1889).

Τὸ κείμενο τῶν *Χρονικῶν παρεκβολαίων* παραδίδεται στὸν βατικανὸ κώδικα 1889, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται στὴν περίοδο 1270-1280. Ὅπως καὶ ἡ *Σύνοψη Χρονική*, τὰ *Χρονικὰ* καταγράφουν γεγονότα ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἕως τὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Α'. Τὸ κείμενο, ὡστόσο, δὲν συνοδεύεται ἀπὸ προοίμιο, ἀλλὰ οἱ ἀναφορές του στὰ θεολογικὰ πράγματα δείχνουν ὡς συγγραφέα κάποιον κληρικό. Ἡ στενή του συγγένεια μὲ τὴν *Συνόψη Χρονική*, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὶς παρασελίδιες προσθῆκες, τὰ σχόλια καὶ τὶς διορθώσεις τοῦ βατικανοῦ κώδικα 1889, ὁδήγησαν τὸν R. Tocci, ὅπως προαναφέρθηκε (βλ. ὑποσημ. 14), στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κώδικας ἀνῆκε στὸν ἴδιο τὸν χρονογράφο, στὴν προκειμένη περίπτωση στὸν Θεόδωρο Σκουταριώτη. Ἡ κοινὴ θεματική τους μὲ τὴν *Σύνοψη Χρονικὴ* καὶ οἱ φραστικές τους ὁμοιότητες ὁδηγοῦν σὲ δύο ἐκδοχὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν ἀπουσιάζουν οἱ ἀντιφάσεις: (α) τὰ *Χρονικὰ παρεκβόλαια* ἀποτελοῦν περίληψη τῆς *Σύνοψης Χρονικῆς*, ποὺ εἶναι καὶ τὸ ἐκτενέστερο τῶν δύο κειμένων, ἑπομένως ἡ *Σύνοψη* προηγήθηκε χρονικὰ (Patzig, βλ. ὑποσημ. 13)· (β) εἴτε τὰ *Χρονικὰ παρεκβόλαια* σχημάτισαν τὸ ὑλικὸ πάνω στὸ ὁποῖο στηρίχθηκε ἡ συγγραφὴ τῆς *Σύνοψης Χρονικῆς*, συνεπῶς ἀποτέλεσαν τὴν πηγή της (Tocci). Παρὰ τὴν συγγένεια μὲ τὴν *Συνόψη Χρονική*, ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀνάμεσα στὰ δύο κείμενα φραστικὲς καὶ πραγματολογικὲς διαφορές, ὅπως καὶ παραλείψεις

ἢ προσθῆκες γεγονότων. Τὰ χρονογραφικὰ λήμματα τῶν *Χρονικῶν παρεκβολαίων* συγκριτικὰ εἶναι συνοπτικότερα καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις μᾶλλον σκοτεινὰ λόγῳ τῆς ἐλλειπτικότητάς τους. Γίνονται σαφέστερα μόνον μετὰ ἀπὸ ἀντιβολὴ μὲ τὸ κείμενο τῆς *Σύνοψης Χρονικῆς*:

Χρονικὰ παρεκβόλαια	*Σύνοψις Χρονικὴ*
Ὁ Ῥοβοὰμ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἔτη ιζ' ἐπὶ ταῖς δυσὶ φυλαῖς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἰούδα καὶ Βενιαμὶν (§ 41, Tocci, 9,1-2).	*Ῥοβοὰμ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἔτη ιζ'· ἐπὶ τούτου ἐσχίσθη ἡ τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τοῦ Ἰούδα βασιλεία, καὶ κατελείφθησαν μετ' αὐτοῦ μὲν φυλαὶ δύο ἐν Ἱεροσολύμοις, Ἰούδα καὶ Βενιαμὶν* (Σάθας, 10,25-28).
Ἰωὰς Ὀχοζίου υἱὸς ἔτη μ'· οὗτος εὐθὺς τὸ πρῶτον· τελευτήσαντος δὲ τοῦ ἀρχιερέως Ἰωδαὲ μετεβλήθη (§ 46, Tocci, 9,1-2).	*Ἰωὰς υἱὸς Ὀχοζίου ἔτη μ'· οὗτος ἐποίησε τὸ εὐθὲς ἕως ἔζη Ἰωδαὲ ὁ ἀρχιερεύς [...] ἐκείνου δὲ τελευτήσαντος ἐποίησε τὸ πονηρὸν καὶ ἐφόνευσε καὶ τὸν Ἰωδαὲ υἱὸν Ἀζαρίαν* (Σάθας, 11,12-16).

Στὰ βιβλικὰ λήμματα, ποὺ τείνουν νὰ εἶναι σύντομα στὴν διατυπωσή τους, διατηρεῖται ἡ ἴδια φρασεολογία μὲ τὴν *Συνόψη Χρονική*. Καὶ στὰ δύο Χρονικά, ὡστόσο, ἐντοπίζονται κοινὰ χωρία τῆς βιβλικῆς περιόδου μὲ τὸ *Χρονικὸν Ἐπίτομον* (ἔκδ. Pusch), ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ ὁποίου φαίνεται νὰ πηγάζουν ἀμφότερα:

Χρονικὰ παρεκβόλαια	*Χρονικὸν Ἐπίτομον*	*Σύνοψις Χρονικὴ*
Οὗτος ὀνόματα πᾶσι τοῖς ἄστρασιν ἔθηκε καὶ τὰ ἑβραϊκὰ γράμματα οὗτος ἐξεῦρεν (§ 2, Tocci, 3,1-2).	*Οὗτος τοῖς ἄστροις πᾶσιν ὀνόματα τέθεικεν εἰς τὸ γνωρίζεσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων* (Pusch, 9,7-9).[29]	*Σὴθ [...] ἔθηκεν ὀνόματα πᾶσι τοῖς ἄστροις, καὶ γράμματα πρῶτος ἐξεῦρεν* (Σάθας, 5,1-2).

29. *Das Χρονικὸν Ἐπίτομον der Wiener Handschrift Th. Gr. Nr. XL*, ἔκδ. A. Pusch, Ἰένα 1908.

Χρονικὰ παρεκβόλαια	*Χρονικὸν Ἐπίτομον*	*Σύνοψις Χρονική*
Ὁ Γοθονιὴλ ἔκρινε τὸν Ἰσραὴλ ἔτη μ΄. τῷ ιη΄ ἔτει αὐτοῦ βασιλεύει τῶν Ἀθηναίων πρῶτος ὁ διφυὴς Κέκροψ, καὶ διήρκεσεν ἡ βασιλεία αὐτοῦ ἔτη ωος΄ λήξασα τῷ κζ΄ ἔτει τῆς ἀρχῆς τοῦ Μανασσῆ. Τῷ δὲ λθ΄ ἔτει τοῦ Γοθονιὴλ ὁ κατὰ Δευκαλίωνα ἐν Θεσσαλίᾳ κατακλυσμὸς γέγονε, καὶ ὁ ἐπὶ Φαέθοντος ἐμπρησμὸς κατὰ τὴν Αἰθιοπίαν (§ 32, Tocci, 7,1-5).	*Γοθονιὴλ κριτὴς ἔκρινε τὸν Ἰσραὴλ ἔτη μ΄. τῷ δὲ ιη΄ ἔτει αὐτοῦ βασιλεύει πρῶτος Ἀθηνῶν Κέκροψ ὁ διφυὴς καὶ διήρκεσεν ἡ τούτων βασιλεία ἔτη ωος΄ παυσαμένη ἐν ἔτει κζ΄ τῆς βασιλείας Μανασσῆ. Τῷ δὲ λθ΄ ἔτει πάλιν τοῦ αὐτοῦ Γοθονιὴλ ὁ κατὰ Δευκαλίωνα κατακλυσμὸς ἐν Θεσσαλίᾳ συνέβη, καὶ ὁ ἐπὶ Φαέθοντος ἐμπρησμὸς ἐν Αἰθιοπίᾳ καὶ ἄλλαι πολλαὶ φθοραὶ τοπικαὶ γεγενῆσθαι ἐρρήθησαν* (Pusch, 13,17-23).	*Γοθονιὴλ ἔκρινε τὸν Ἰσραὴλ ἔτη μ΄. τῷ δὲ ιη΄ ἔτει αὐτοῦ βασιλεύει πρῶτος Ἀθηνῶν Κέκροψ ὁ διφυής, καὶ διήρκεσεν ἡ τούτου βασιλεία ἔτη ωος΄ παυσαμένη ἐν ἔτει κζ΄ τῆς βασιλείας Μανασσῆ. Τῷ δὲ λθ΄ ἔτει τοῦ αὐτοῦ Γοθονιὴλ ὁ κατὰ Δευκαλίωνα κατακλυσμὸς ἐν Θεσσαλίᾳ συνέβη, καὶ ὁ ἐπὶ Φαέθοντος ἐμπρησμὸς ἐν Αἰθιοπίᾳ καὶ ἄλλαι πολλαὶ φθοραὶ τοπικαὶ* (Σάθας, 9,3-9).

Στὰ *Χρονικὰ παρεκβόλαια* ἐντοπίζονται χωρία ποὺ ἀπαντοῦν στὸν Μαλάλα, τὸν Θεοφάνη, τὸν Γεώργιο Μοναχό, τὸν Συμεὼν Λογοθέτη, τὸν Κεδρηνὸ καὶ τὸν Ζωναρᾶ. Εἶναι ἀμφίβολο, βέβαια, ἂν κατὰ τὴν συγγραφὴ ὁ συμπιλητὴς εἶχε μπροστά του ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα, ἐφόσον ὑποθέσουμε ὅτι τὰ *Χρονικὰ* προηγοῦνται τῆς *Σύνοψης Χρονικῆς*. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση, τὸ πιθανότερο εἶναι, ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ συμπιλητὴς νὰ ἄντλησε τὸ ὑλικό του ἀπὸ ἕνα ἢ περισσότερα χρονογραφικὰ κείμενα ποὺ ἀνῆκαν στὸν ἴδιο χρονογραφικὸ κύκλο μὲ τοὺς παραπάνω συγγραφεῖς.

4. Θεόδωρος Σκουταριώτης

Ἂν καὶ ὀπαδὸς ἀρχικὰ τῆς δυναστείας τῶν Λασκαριδῶν καὶ κατ' ἐπέκτασιν τοῦ πατριάρχη Ἀρσενίου, ὁ Σκουταριώτης ἐπὶ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου ἀπὸ καιροσκοπισμὸ καὶ μόνον, ὑποθέτουμε, ἄλλαξε πολιτικὸ προσανατολισμό· ὑποστήριξε τὴν φιλενωτικὴ πολιτικὴ τοῦ Παλαιολόγου, ὑπέγραψε τὴν συμφωνία τῆς Ἕνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν (1277), μετεῖχε σὲ πρεσβεία πρὸς τὸν πάπα Ἰωάννη ΚΒ΄ (1276-1277) καὶ εἰς ἀνταμοιβὴν προφανῶς τῆς δράσης του ἀνῆλθε στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Κυζίκου (1277-1282), ἔχοντας προηγουμένως ὡς διάκονος καταλάβει διάφορα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα (1270), ὅπως τοῦ *ἐπὶ τῶν δεήσεων*, τοῦ *δικαιοφύλακος* καὶ τοῦ *σακελλίου τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας*. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μιχαὴλ Η΄, κατὰ τὴν περίοδο τῶν ἐκκαθαρίσεων ποὺ ἐγκαινίασε στὶς τάξεις τῆς Ἐκκλησίας ὁ ἀνθενωτικὸς διάδοχός του, Ἀνδρόνικος Β΄, ὁ Σκουταριώτης καθαιρέθηκε καὶ στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Κυζίκου τὸν διαδέχθηκε ὁ Ἰωάννης Βέκκος. Ἀρνήθηκε πάντως νὰ παραστεῖ στὸ ἐκκλησιαστικὸ δικαστήριο ποὺ θὰ ἔκρινε τὴν τύχη του, ζητώντας καταφύγιο στὴν Μονὴ Προδρόμου τῆς Βασιλεύουσας (Janin, *Églises de Constantinople*, 421-429), σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τοῦ Παχυμέρη (VII 17, Failler, 65,6-12). Γιὰ τὴν μεταγενέστερη δράση του τίποτε δὲν μᾶς εἶναι γνωστό. Ἀνῆκε πάντως στοὺς λογίους κύκλους τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 13ου αἰώνα, συγκαταλεγόταν στοὺς ἀλληλογράφους τοῦ Γεωργίου Κυπρίου, καὶ εἶχε στὴν κατοχή του, ὡς φαίνεται, μία ἀρκετὰ πλούσια βιβλιοθήκη, τὴν ὁποία εἶχε θέσει στὴν διάθεση τῶν φίλων του. Μερικὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφά του, μὲ ἰδιόγραφα σημειώματα σώζονται ἕως σήμερα.[30] Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀναγκαστικῆς του ἀπραξίας εἰκάζουμε ὅτι ἀσχολήθηκε μὲ τὴν συγγραφὴ τῆς Χρονογραφίας, βρίσκοντας διέξοδο μετὰ τὴν πτώση του στὸ γράψιμο, ὅπως, ἄλλωστε, ἔπραξαν καὶ ἄλλοι λόγιοι πρὶν ἀπὸ αὐτόν. Ἔχοντας ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ κάθε δέσμευση πρὸς τοὺς Παλαιολόγους, μποροῦσε πλέον νὰ ἐκφραστεῖ ἐλεύθερα ὑπὲρ τῶν Λασκαριδῶν καὶ τοῦ πατριάρχου Ἀρσενίου. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἴσως ἀποζητοῦσε ἐξιλέωση γιὰ τὴν παρασπονδία ποὺ εἶχε νωρίτερα διαπράξει. Ἂν

30. R. Tocci, «Bemerkungen zur Hand des Theodoros Skutariotes», *BZ* 99 (2006) 127-144.

εὐσταθεῖ αὐτὴ ἡ ὑπόθεση, τότε ἡ συγγραφὴ τῆς Χρονογραφίας του χρονολογεῖται μετὰ τὸ 1283.[31]

Ἐκδόσεις

Ἀνωνύμου, *Σύνοψις Χρονική*, ἐκδ. Κ.Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Ζ', Βενετία 1894, 3-556. *Theodori Scutariotae Chronica. Prolegomena, Textus, Indices*, Rec. R. TOCCI, διδ. διατριβή, Universität Hamburg, Ἀμβοῦργο 2004.

Γενικὴ βιβλιογραφία

KRUMBACHER, *Geschichte*, I, 388-390, *Ἱστορία*, I, 788-792. –MORAVCSIK, 526-528. –COLONNA, 126-127. –HUNGER, *Literatur*, I, 477-478, *Λογοτεχνία*, II, 328-329.

Εἰδικὴ βιβλιογραφία

–G. CANKOVA-PETKOVA, «Einige Tendenzen in der byzantinischen Geschichtsschreibung des 13. Jahrhunderts, wiederspiegelt in den Werken des Niketas Choniates, Georgios Akropolites und Theodoros Skutariotes», *Byzantinobulgarica* 6 (1980) 83-93. –V.N. ZAVRAŽIN, «K Voprosu o tolkovanii odnogo fragmenta iz Priloženij Feodora Skutariota», *VizVre* 41 (1980) 252-255. –D. SAKEL, «Codex Patmiacus Graecus 132 and the Chronicle of Scutariotes», *Atti del X Simposio di Efeso su S. Giovanni Apostolo*, ἐκδ. PADOVESE, [Istituto Francescano di Spiritualità], Ρώμη 2005, 313-326. –R. TOCCI, «Zu Genese und Kompositionsvorgang der ΣΥΝΟΨΙΣ ΧΡΟΝΙΚΗ des Theodoros Skutariotes:, *BZ*

31. Macrides, *George Akropolites, the History*, 65-71, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

98 (2005) 551-568. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Bemerkungen zur Hand des Theodoros Skutariotes», *BZ* 99 (2006) 127-144. –K.A. ZAFEIRIS, «Narrating the Past: Elements of Littérarité in the *Synopsis Chronike*», *L'Écriture de la Mémoire. La Littérarité de l'Historiographie. Actes du IIIe Colloque International philologique Nicosie, 6-7-8 Mai 2004*, [*Dossiers Byzantins* – 6], Παρίσι 2006, 33-47. –Α.Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Σημείωμα για τον βυζαντινό χρονικογράφο του 13ου αι. Θεόδωρο Σκουταριώτη και την Σύνοψη Χρονική», *Βυζαντιακά* 26 (2007) 221-231. –K.A. ZAFEIRIS, *The Synopsis Chronike and its Place in the Byzantine Chronicle Tradition: Its Sources (Creation – 1081 CE)*, Διδακτορικὴ διατριβή, University of Saint Andrews, 2007. –R. TOCCI, «Der unsichtbare Kaiser. Zum Bild Iustinianos' I. bei Theodoros Skutariotes», *Realia Byzantina*, ἐκδ. S. KOTZABASSI - G. MAVROMATIS, *Byzantinisches Archiv*, 22, Βερολίνο–Νέα Ὑόρκη 2009, 283-292. –K.A. ZAFEIRIS, «A Reappraisal of the Chronicle of Theodore of Kyzikos», *BZ* 103 (2010) 773-790. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «The Issue of the Authorship of the Synopsis Chronike and Theodore Skoutariotes», *REB* 69 (2011) 253-263. –R. TOCCI, «Kopist vs. Verfasser: Zur Interpunktion im Codex Vatic. Gr. 1889 (13 Jh.)», *Parekvolai* 1 (2011) 61-86. –K.A. ZAFEIRIS, «The Synopsis Chronike and hagiography: the presentation of Constantine the Great», *History as literature in Byzantium: Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, April 2007*, Surrey 2011, 237-249. –D. SAKEL, «Another User of the lost Source of Scutariotes», *JÖB* 62 (2012) 139-144.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΗΣ

Ὁ ἀπώτερος στόχος τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἀκροπολίτη ἦταν νὰ καταδείξει ὅτι ὁ Μιχαὴλ Η΄ δικαίως κατέλυσε τοὺς Λασκαρίδες, πράγμα ποὺ ἀπέρριπτε ἡ πλευρὰ τοῦ πατριάρχη Ἀρσενίου. Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις οἱ προσθῆκες τοῦ Σκουταριώτη στὸ κείμενο τοῦ Ἀκροπολίτη ἀπαντοῦν εὐθέως στὴν κριτική του. Ἐνταγμένος ἐκ προοιμίου στὴν ἀντιπολιτευτικὴ μερίδα ὁ Ἀκροπολίτης δὲν εἶχε φυσικὰ διάθεση γιὰ ἐπαίνους. Οἱ ἀξιολογήσεις του στὸ τέλος τῆς κάθε βασιλείας εἶναι μᾶλλον ἐπιφανειακές. Ὅπου τὸ θεωρεῖ ἀναγκαῖο, ἀπονέμει τὸν ἔπαινο μὲ πολὺ φειδώ, καὶ μὲ διάθεση νὰ τὸν ὑποβιβάσει ψάχνει γιὰ ψεγάδια, εἴτε αὐτὰ ἦταν ἡ φιλοχρηματία τῶν αὐτοκρατόρων ἢ τὰ ἐρωτικά τους σκάνδαλα.[32] Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Θεοδώρου Β΄ παρομοιάζεται περίπου μὲ παρανοϊκοῦ, αὐτὴν τουλάχιστον τὴν εἰκόνα ἤθελε νὰ ἐντυπώσει ὁ ἀναγνώστης του: *καὶ ὀργῆς ὁ βασιλεὺς ἀπλέτου καὶ μανίας πλησθεὶς καὶ οἷον ἐκβακχευθεὶς τῷ θυμῷ ἑλκύσαι μὲν ὥρμησε τὴν σπάθην τοῦ κουλεοῦ* (Heisenberg, 130,25-27 κ.ἑ.). Προσθέτει ἀκόμη ὅτι οἱ ὑπήκοοί του ἔτρεφαν μεγάλες ἐλπίδες γι' αὐτόν, ἀλλὰ γρήγορα ἀπογοητεύτηκαν (104,23-105,17). Ἀποδείχθηκε σκληρὸς καὶ ἀπάνθρωπος στὶς τιμωρίες ποὺ ἐπέβαλε (154,24-155,10), ἐνῶ ἦταν ἐπιρρεπὴς στὴν κολακεία καὶ ἀνίκανος νὰ ἐπιλέξει καλοὺς συμβούλους. Τὸν περιέβαλαν μόνον τυχάρπαστα καὶ διεφθαρμένα ἀνδράρια: *ἀνδράρια μηδενὸς ἢ τριῶν ὀβολῶν ἄξια, παιδιαῖς ἀνατεθραμμένα καὶ κυμβάλων μέλεσί τε καὶ ᾄσμασι* (124,10-12. 156,11-14). Μὲ τὴν ἐπιλογή του νὰ ἀνεβάσει στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸν Ἀρσένιο, ὁ Θεόδωρος Β΄ διέπραξε ἐπίσης μέγα λάθος, διότι ὁ νέος ποιμενάρχης

32. Βλ. τὰ περὶ τοῦ Θεοδώρου Α΄ σχόλια, 32,2-3, καὶ τὰ περὶ τοῦ Ἰωάννη Β΄ Βατάτζη μὲ τὴν ἐξ Ἀλαμανῶν Μαρκεσίνη 103,23-104,18.

ἀπεδείχθη νωθρὸς περὶ τὰ καλὰ καὶ δύσνους πρὸς τὸν βασιλέα, ἐννοεῖται τὸν Μιχαὴλ Η΄ (177,5-178,178,5. 187,6-10).

Σ' αὐτὴν τὴν μονόπλευρη κριτική, ὁ Σκουταριώτης ἀπάντησε ἐμμέσως πλὴν σαφῶς. Θύμισε τὴν ἐπανίδρυση τοῦ κράτους ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Α΄, μετὰ τὸν κατακλυσμὸ τῆς κοσμικῆς ἐκείνης πανωλεθρίας τοῦ 1204.[33] Θύμισε τὴν ἐνίσχυση τῶν πόλεων μὲ φρουρές, κάστρα, πολεμικὸ ὑλικὸ καὶ τρόφιμα ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἰωάννη Β΄ Βατάτζη,[34] ὥστε οἱ πόλεις νὰ εἶναι αὐτάρκεις, ἂν παρουσιαζόταν ἀνάγκη (506,6-18), ἀκόμη καὶ τὴν φροντίδα του γιὰ τὴν παιδεία τῶν ὑπηκόων του.[35] Τέλος, θύμισε τὴν ἀναγέννηση τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν στὴν σύντομη βασιλεία τοῦ Θεοδώρου Β΄, μετὰ ἀπὸ μακρὰ σιγὴ δεκαετιῶν. Οἱ ἀρετὲς τοῦ τελευταίου τῶν Λασκαριδῶν ἦταν πολλές – ἄλλος θὰ ἐπαινοῦσε τὰ στρατιωτικά του ἐπιτεύγματα, ἄλλος τὴν γενναιοδωρία του, ὁ ἴδιος ὅμως ἐπαινεῖ τὸν φιλόσοφο αὐτοκράτορα. Ἀναπολεῖ τὰ χρόνια τῆς βασιλείας του, τὴν συναναστροφή του μὲ τοὺς λογίους κύκλους, στοὺς ὁποίους συγκαταλεγόταν καὶ ὁ ἴδιος: *Ἐγὼ δὲ τὴν περὶ τὴν ἐπίδοσιν τοῦ λόγου καὶ τῶν ἐπιστημῶν τῆς σοφίας σπουδὴν αὐτοῦ ἀνυμνῶν, καὶ ὅπως ἐφίλει τοὺς λογίους, καὶ μεθ' ὅσης φιλοφροσύνης ἐνδιαθέσεως ἔστεργεν ἐννοούμενος* (535,5-536,12, ἰδίως 535,20-23). Τέλος, κλείνει τὸ κεφάλαιο τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδώρου Β΄ μὲ τὴν σφαγὴ τῶν Μουζαλώνων. Καὶ ἐδῶ ἀκολούθησε τὸ κείμενο τοῦ Ἀκροπολίτη, προσπερνώντας ὅμως τὶς ὕβρεις ποὺ ἐκστόμισαν οἱ δολοφόνοι στὸν τάφο του μετὰ τὰ αἱματηρὰ γεγονότα (537,8-27 ~ 155,16-156,18).

33. *αὐτὸς καὶ βασιλείαν καὶ ἱερωσύνην συνέστησεν* (Σάθας, 466,28-467,26).

34. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ ὅπλων σὲ ὑπὸ κρατικὸ ἔλεγχο ἐργαστήρια αὐτὴ τὴν περίοδο καὶ τὴν φύλαξή τους σὲ ἀποθῆκες στὶς πόλεις, βλ. V.N. Zavražin, «K Voprosu o tolkovanii odnogo fragmenta iz Priloženij Feodora Skutariota», *VizVre* 41 (1980) 252-255.

35. *καὶ βιβλιοθήκας κατὰ πόλεις συνήθροισεν ἐκ βίβλων πασῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν* (507,19-20).

[*ΟΤΙ ΕΥΤΥΧΩΣ ΗΝΥΣΕ ΤΗΝ ΑΡΧΗΝ Ο ΒΑΤΑΤΖΗΣ*]

Οὗτος ὁ ἀοίδιμος βασιλεὺς τοῖς τὸ πρωτεῖον ἐσχηκόσιν ἐν τοῖς χρηστοῖς τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλέων ἀνθαμιλλώμενος, καὶ τὸ δευτερεῖον ἔν τισιν ὡς τὸν χρόνον δεύτερος δοκῶν ἔχειν, εἰ καὶ τοῖς πλείοσιν ἐξισούμενος ἀναφαίνεται, τῇ τε περὶ τὰ θεῖα εὐλαβείᾳ καὶ τῇ περὶ τοὺς ὑπηκόους κηδεμονίᾳ τὸ πρωτεῖον ἀσύγκριτον ἀπηνέγκατο. τοὺς γὰρ τοῦ τῶν μοναστῶν τάγματος οὐ μόνον τοὺς διαφέροντας καὶ ὅσοι διαφανεῖς ἐξ ἀρετῆς πολλῆς τῆς αἰδοῦς ἠξίου καὶ τούτοις ὡς ἀνθρώποις θεοῦ προσεφέρετο, ἀλλὰ καὶ πᾶσιν ἁπλῶς ὅσοι τὸ σχῆμα καὶ τὴν περιβολὴν ἐνεδέδυντο κατὰ μοναχούς, τοῖς ἀρχιερεῦσι δὲ καὶ ἱερωμένοις μικροῦ καὶ ὡς τῷ θεῷ συγγινόμενος ὁμιλῶν αὐτοῖς διετίθετο καὶ ἐνθουσιῶν καθωρᾶτο ὡς πρὸς θεὸν μεσίταις, ὅπερ καὶ ἦν, ἐντυγχάνων καὶ δι' αὐτῶν ὃν οὐχ ἑώρακε καθορῶν. τίς δ' ἂν ἀριθμήσαιτο, ὅσα τῶν ὑπ' αὐτὸν προνοούμενος καθ' ἑκάστην πόλιν, οὐχ ὅσαι μέγισται καὶ περιφανεῖς, ἀλλ' ἤδη καὶ ὅσαι τῇ σμικρότητι καὶ ἀφανείᾳ μὴ πόλεις ἀλλὰ φρούρια εἰκότως κατονομάζονται, ὅσαι τε ἀνὰ τὴν ἕω καὶ τὴν δυσμικὴν χώραν, πρὸς σύστασιν αὐτῶν καὶ ἀσφάλειαν διεπράξατο κτίσμασι κατοχυρώσας, ὡς πύργον ἐπὶ πύργῳ ἑδράσαι, καὶ στεφάνην ἐπὶ στεφάνῃ καὶ ἐπὶ περιβόλῳ ἀνεγεῖραι περίβολον, ἔτι τε ὅπλα ἀποθέσθαι παντοῖα καὶ τόξα καὶ βέλη καὶ θυρεούς τε καὶ θώρακας, ὄργανά τε πετροβόλα καὶ ἄλλα μηχανήματα, ὅσα πρὸς ἄμυναν ἐπερχομένων ἐχθρῶν; κατὰ δὲ τὰς μεγάλας τῶν πόλεων καὶ ἄνθρωποι ἦσαν τεχνῖται τῶν διαφόρων ὅπλων ἐπὶ μισθῷ, τόσα μὲν τόξα, τόσα δὲ βέλη, καὶ ἄλλα ὅσα κατ' ἔτος ἐργαζόμενοι ὅπλα, καὶ ἐς δημοσίους οἴκους ἀποτιθέντες καὶ ἀριθμὸν ὑπερβαίνοντα, ἵν' ὅτε τούτων χρεία ἀνενδεῶς οἱ ἀμυνόμενοι ἔχοιεν. τὸ δὲ καὶ χωρία ἀναθεῖναι, ὡς ἂν τοὺς ἐκεῖθεν καρποὺς εἰσκομίζεσθαι καὶ εἰς σιτοβολῶνας εἴτουν ὡρεῖα ἐνθησαυρίζεσθαι εἰς χιλιάδας καὶ μυριάδας μεδίμνων ἀριθμουμένους οὐ κριθῆς μόνον καὶ σίτου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων σπορίμων καὶ τῶν χρειωδῶν ἄλλως ἐν ἀφορίας καὶ ἐνδείας καιρῷ, φυλαττόμενα καὶ τοῖς μὴ ἔχουσι τὸ ἐνδέον ἀναπληροῦντα βασιλικῇ πλουσίᾳ χειρί, τίνος ἔργον ἄλλου ἢ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου κατόρθωμα, ἐφ' ᾧ καὶ ἦν ὁρᾶν οἴκους ὅλους πεπληρωμένους κατὰ τὸ εἰρημένον, ἀπὸ σίτου, οἴνου τε καὶ ἐλαίου καὶ τῶν ἄλλων ἐκ γῆς χρειωδῶν, ἀλλὰ καὶ τοὺς τῶν πόλεων πύργους σίτῳ καὶ κριθῇ καὶ κέγχρου σπέρματι βρίθοντας; ἐν δὲ τῇ κατὰ Λυδίαν Μαγνησίᾳ, ὅπου καὶ τὰ πλείω τῶν χρημάτων ἀπέθετο, τί τίς ἂν ἐζήτησεν ἀφ' ὧν ἄνθρωποι χρῄζομεν, καὶ οὐχ εὑρὼν

κληρώσατο τὴν ἀπόλαυσιν, οὐ τῶν ἐν τοῖς ἡμετέροις τόποις εὑρισκομένων ἀλλὰ καὶ ὅσα ἐνιαχοῦ τῆς οἰκουμένης, κατ' Αἴγυπτόν φημι καὶ Ἰνδίαν καὶ ἀλλαχοῦ;

Ἀλλὰ καὶ βιβλιοθήκας κατὰ πόλεις συνήθροισεν ἐκ βίβλων πασῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν, ἀπογραφὴν δὲ καὶ ἐξίσωσιν ἐν ταῖς χώραις ἅπαξ γενέσθαι προστάξας παρ' ἀνθρώπων φοβεῖσθαι τὸν θεὸν ἐπεγνωσμένων αὐτῷ, ἀφ' οὗ καὶ τῆς τῶν ἐναντίων χειρὸς αὐτὰς ἠλευθέρωσε, παρ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ζωὴν ταύτην ἔστερξε. κἀκ τούτου τοῖς τε ὑποτελέσιν ἐπεγένετο πᾶσι πλουτῆσαι, καὶ οἱ τῶν στρατιωτικῶν καταλόγων καὶ τῶν μεγιστάνων τὸ σύστημα πολλαπλασίους τὰς ἐκ τῶν προνοιῶν καὶ τῶν κτημάτων εἶχον εἰσόδους καὶ τὰ εἰς διατροφὰς κεχορηγημένα τούτοις πληθύνοντα. ἵππων δ' ἀγέλας καὶ βοῶν καὶ προβάτων τοσαύτας ἐκτήσατο καὶ καμήλων, ὡς μικροῦ καὶ στενὴν τὴν γῆν ἀπελέγχεσθαι ἐπὶ ταῖς τούτων νομαῖς. θησαυρούς τε συνῆξε μεγίστους καὶ πολλοὺς καὶ σωρείας χρημάτων ἐπισυνήγαγε, πόλεων ἐπὶ πολλῶν τούτους θησαυρίσας καὶ ἀποθέμενος. ἀλλὰ καὶ δόξαν ἡγεῖτο καὶ μέγα καύχημα ἐλογίζετο τὸ τοὺς ὑπηκόους πλουτοῦντας ἔχειν καὶ εὐθηνοῦντας ἐν ἅπασιν. ἔνθεν τοι καὶ πανταχοῦ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐπικρατείας ἔρις ἦν πᾶσιν, ὅστις ἂν ἐκ πόρων ἀκατακρίτων καὶ ἀμέμπτων πλείονα κτήσαιτο κτήματα καὶ βοσκήματα. εἴ τις εἶδε τὰς ἐκείνου σκηνὰς καὶ τῶν ὑπ' αὐτόν, ὅτε καὶ ὁδὸν ἐποιεῖτό τινα ἐκστρατεύων καὶ διερχόμενος, καὶ τὰ ἱπποστάσια ὅπως μὲν μέγιστα, ὅπως δὲ καὶ πολλοὺς ἁμιλλητηρίους ἔτρεφον ἵππους, καὶ πρὸς τὴν τῶν βρωτῶν καὶ ποτῶν ἀφθονίαν ἐπέβλεψεν, οὐκ οἶδα τίς ἂν οὗτος ἐτύγχανεν, ὃς μὴ θάμβει συνεσχέθη, εἰ καὶ πολλὰ ἐθεάσατο βασιλέων στρατόπεδα, καὶ τοῦτο μέγιστον καὶ ἀπαράμιλλον ἰδεῖν διεβεβαιώσατο. ποία πόλις καὶ χώρα καὶ δῆμος τίς τῶν ἐκείνου εὐεργεσιῶν οὐκ ηὐμοίρησε καὶ κοινῇ καὶ καθ' ἕκαστον; νεὼς δὲ θεῖος ἀπὸ τῶν μικρῶν ἕως καὶ τῶν μεγάλων καὶ αὐτῶν δὲ τῶν σεμνείων καὶ τῶν μονῶν ἔστιν ὅστις ἄμοιρος τῶν αὐτοῦ φιλοτιμιῶν; ἦν γὰρ ἁπάντων ὡς οἰκονόμος κοινὸς προμηθούμενος, οὐ μόνων τῶν ὑπὸ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπ' ἄλλους ταττομένων. συμμαρτυρεῖ μοι τῷ λόγῳ ἥ τε τοῦ Σινᾶ σεβασμία μονὴ καὶ ὅσαι κατὰ τὴν Σιών, καὶ αὐτὰ δὲ τὰ πατριαρχεῖα, τό τε τῆς μητρὸς τῶν ἐκκλησιῶν Ἱερουσαλὴμ καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ μέντοι καὶ τὸ τῆς Ἀντιόχου, καὶ μοναί, ἃς διὰ τὸ πλῆθος κατ' ὄνομα λέγειν ἐῶ. ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, τῶν τότε αὐτῆς ἀρχόντων Ἰταλῶν πολλὰς τῶν ἐν αὐτῇ ἐκκλησιῶν βουλευσαμένων καταστρέψαι πρὸς θεραπείαν τῆς ἐνούσης ἐνδείας αὐτοῖς, αὐτὸς δὴ χρήμασιν ἐξωνη-

σάμενος σώους διαμένειν περιεποιήσατο· ἡ τῶν Βλαχερνῶν αὗται ἥ τε τῶν Ῥουφινιανῶν καὶ ἡ ἐν τῷ Ἀνάπλῳ τοῦ ταξιάρχου τῶν ἄνω δυνάμεων. τὸν δὲ τῶν θεοκηρύκων ἀποστόλων ναὸν ἁγιώτατον ὑπὸ σεισμοῦ κινδυνεύσαντα βασιλικῶς ἐπεσκέψατο καὶ χρήμασιν ἱκανοῖς ἀνακτισθῆναι πεποίηκεν. ἐπὶ τούτοις καὶ αἱ ἐν τῷ Ἄθωνι, ὃ καὶ Ἅγιον Ὄρος καλεῖται, θεῖαι μοναὶ καὶ ὅσαι κατὰ τὴν Θεσσαλονίκην καὶ αὐτὴν δὲ τὴν Ἀττικὴν καὶ ἄλλαι, ἃς καὶ ἀριθμεῖσθαι οὔκουν ἔμοιγε ῥᾴδιον, τὴν αὐτοῦ πλουτοδότιν χεῖρα συναντιλαμβανομένην ἐγνώρισαν εἰς σύστασιν καὶ βοήθειαν. τοιοῦτος ἦν ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης, τῶν δεομένων κοινὸς ἀντιλήπτωρ, καὶ οὕτω τὴν βασιλείαν θεαρέστως διῴκησεν.

[Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, ἐκδ. A. Heisenberg, § 33, 284,17-288,7. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, VII, 506,6-509,13]

Σχόλια

19-21. *τεχνῖται τῶν διαφόρων ὅπλων – οἱ ἀμυνόμενοι ἔχοιεν*: Ἡ μαρτυρία τοῦ Σκουταριώτη γιὰ τὴν παραγωγὴ πολεμικῶν ὅπλων, ὅπως καὶ τὴν φύλαξή τους σὲ κρατικὲς ἀποθῆκες (*ἐς δημοσίους οἴκους*) ἴσως εἶναι ἡ μοναδικὴ ποὺ διαθέτουμε ἀπὸ αὐτὴν τὴν περίοδο. Τὰ ἐργαστήρια κατασκευῆς ὅπλων σὲ παλαιότερες ἐποχὲς ἦταν κρατικὰ (βλ. *ODB*, III, 2192-2193), καὶ ἡ ἴδια πρακτικὴ φαίνεται νὰ συνεχίστηκε καὶ στὸ κράτος τῶν Λασκαριδῶν. Τὸ κείμενο ἀναφέρει ὅτι τὰ ἐργαστήρια βρίσκονταν στὶς μεγάλες πόλεις, ὅπου ὑπῆρχαν οἱ κατάλληλοι τεχνίτες, ποὺ δούλευαν σ' αὐτὰ ὡς μισθωτοὶ (*ἐπὶ μισθῷ*). Βλ. καὶ τὸν σχολιασμὸ τοῦ ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸν Zavražin, «K Voprosu o tolkovanii odnogo fragmenta iz Priloženij Feodora Skutariota», 252-255. G. Litavrin, *Istorija Vizantii*, III, Μόσχα 1967, 37.

35. *ἀπογραφὴν δὲ καὶ ἐξίσωσιν*: Ἡ διαδικασία τῆς καταμέτρησης τῆς καλλιεργήσιμης γῆς γιὰ φορολογικοὺς λόγους εἶναι γνωστὴ καὶ ὡς *ἀπογραφικὴ ἐξισότης καὶ ἀποκατάστασις*. *DOB*, I, 134.

39-40. *τὰς ἐκ τῶν προνοιῶν – εἰσόδους*: Ἡ ἐκχώρηση κρατικῶν κτημάτων (πρόνοια) ἢ τῶν ἐσόδων τους ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν φορολόγησή τους σὲ ἄτομα στρατεύσιμης ἡλικίας καὶ προκειμένου νὰ ἀντιμετωπιστοῦν στρατιωτικὲς ἀνάγκες ἐμφανίζεται στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα. Ἡ ἐκχώρηση τοῦ προνομίου ἦταν προσωπικὴ καὶ ἀμεταβίβαστη, ὁ δὲ προνοιάριος πρόσφερε στρατιωτικὴ ὑπηρεσία (Ν. Σβορῶνος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Θ', 70-72). Τὸ κείμενο τοῦ Σκουταριώτη κάνει ξεκάθαρο ὅτι ἐκεῖνοι ποὺ ὠφελήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ μέτρου ἦταν *οἱ τῶν στρατιωτικῶν καταλόγων* καὶ οἱ εὐγενεῖς. Τὴν πετυχημένη οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Βατάτζη ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, II, 6, 42,1-43,15. Ostrogorsky, *Ἱστορία*, III, 122-124.

65. *ἡ τῶν Βλαχερνῶν*: Ἡ Θεοτόκος τῶν Βλαχερνῶν χτίστηκε ἀπὸ τὴν αὐτοκράτειρα Πουλχερία στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα στὴν βορειοδυτικὴ γωνία τῆς πρωτεύουσας. Καταστράφηκε ὁλοσχερῶς σὲ πυρκαγιὰ τὸ 1070 καὶ ξαναχτίστηκε ἀπὸ τὸν Ρωμανὸ Διογένη. Janin, *Églises CP*, 161-171. *ODB*, I, 293.

65-66. *ἥ τε τῶν Ῥουφινιανῶν*: Νοτιοανατολικὰ ἀπὸ τὴν Χαλκηδόνα στὴν ἀσιατικὴ πλευρὰ τῆς θάλασσας τοῦ Μαρμαρᾶ, στὴν περιοχὴ τῶν Ρουφινιανῶν, στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰώνα ὁ ὕπαρχος πραιτωρίου Ρουφίνος ἔχτισε μία ἐκκλησία καὶ ἀργότερα μία μονὴ πρὸς τιμὴ τοῦ ἁγίου Ὑπατίου, ἡ ὁποία στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας καταλήφθηκε ἀπὸ λατίνους μοναχούς. R. Janin, *Les Églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, 38-40. *ODB*, III, 1814.

66. *ἡ ἐν τῷ Ἀνάπλῳ τοῦ Ταξιάρχου*: Στὴν εὐρωπαϊκὴ πλευρὰ τοῦ Βοσπόρου, στὴν τοποθεσία *ἐν τῷ Ἀνάπλῳ*, σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τοῦ Θεοφάνη τοῦ Ὁμολογητῆ, ὁ Μέγας Κωνσταντίνος μεταξὺ ἄλλων ἱερῶν κτισμάτων οἰκοδόμησε καὶ τὸν ναὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου (de Boor, 23,30-24,1). Janin, *La géographie ecclésiastique de l' empire byzantine*, τ. III, 338-340.

66-67. *τῶν θεοκηρύκων ἀποστόλων ναόν*: Στὸν χῶρο τοῦ μαυσωλείου ποὺ ἔκτισε ὁ Μέγας Κωνσταντίνος γιὰ τὴν ταφή του, ὁ Κωνστάντιος ἵδρυσε τὸν ναὸ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων σὲ σχῆμα βασιλικῆς. Ἀνακαινίστηκε ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ Α', ὁ ὁποῖος πρόσθεσε ἕνα δεύτερο μαυσωλεῖο, καθὼς ὁ ναὸς εἶχε καθιερωθεῖ ὡς τόπος ταφῆς τῶν

βασιλέων. Ἡ παράδοση αὐτὴ διατηρήθηκε ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰώνα. Janin, *Églises CP*, 41-50. *ODB*, I, 940.

[*ΟΙΟΣ ΗΝ Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΛΑΣΚΑΡΗΣ ΤΟΥΣ ΤΡΟΠΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΓΝΩΜΗΝ*]

Τούτου τοῦ βασιλέως Θεοδώρου οἱ πολλοὶ μὲν θαυμάζουσι τὸ κατὰ φιλοσοφίαν ἀσύγκριτον καὶ τὸ τῆς φρονήσεως ὡς ἀληθῶς ἀπαράμιλλον, ἄλλοι τὸ περὶ τὰς στρατηγίας δόκιμον καὶ θερμουργὸν καὶ τὸ ὅλον ἀρεϊκόν, δι᾽ οὗ τοὺς ἐναντιουμένους ἐπτόησεν ἀπαξάπαντας καὶ κατετροπώσατο, καὶ οὐ μόνον τοὺς γείτονας Πέρσας σὺν τῷ αὐτῶν ἄρχοντι εἰς προσκύνησιν ἤγαγεν ἑαυτοῦ, πᾶν ὃ ἦν αὐτοῖς ὕλης τιμίας μικροῦ δουλικῶς προσκομίζοντας, ἀλλὰ καὶ Ἄραβας καὶ τῆς Αἰγύπτου τὸν δυναστεύοντα δῶρα τούτῳ μέγιστα στέλλειν ἐκ φήμης μόνης παρέπεισεν. εἰσὶ δ᾽ οἳ καὶ τὸ φιλότιμον καὶ μεγαλόδωρον καὶ πλουτοποιὸν τῆς αὐτοῦ δεξιᾶς ἐκθειάζουσιν, ἕτεροι δὲ ἕτερα τῶν αὐτοῦ θεοσδότων πλεονεκτημάτων, πολλῶν ὄντων καὶ μεγάλων, ἐκπλήττονται καὶ ὑπερεξαίρουσι. τοὺς γὰρ τοῦ πατρὸς καὶ βασιλέως διατηρήσας τύπους ἐν πᾶσιν ὅσοις τὸ προμηθὲς ἐκείνου ἐδείκνυτο, ἐν πολλοῖς ἐπὶ πλέον τὸ κηδεμονικὸν καὶ φιλότιμον ὑπερηύξησεν. ἐγὼ δὲ τὴν περὶ τὴν ἐπίδοσιν τοῦ λόγου καὶ τῶν ἐπιστημῶν τῆς σοφίας σπουδὴν αὐτοῦ ἀνυμνῶν, καὶ ὅπως ἐφίλει τοὺς λογίους καὶ μεθ᾽ ὅσης φιλοφροσύνης ἐνδιαθέτως ἔστεργεν ἐννοούμενος, οὐκ ἔχω τίνι τῶν περὶ τοῦτο ἐσπουδακότων παραλληλίσω· ἑνὸς γὰρ σοφοῦ συνουσίαν ἀνδρὸς οὐδ᾽ αὐτὴν τὴν βασιλείαν ἔκρινεν ἰσοστάσιον. καὶ βίβλους δὲ συνηγάγετο, οὐδ᾽ ὅσας ὁ ἐπὶ τούτῳ μεγαλυνόμενος Πτολεμαῖος, παντοίων τεχνῶν τε καὶ ἐπιστημῶν, καὶ ταύτας ταῖς πόλεσιν ἐναποτιθεὶς τοῖς βουλομένοις εἰς ἀνάγνωσιν καὶ τῶν ἐν αὐταῖς σπουδασμάτων ἀνάπτυξιν ἐθέσπισε μεταδίδοσθαι· ἐφ᾽ ᾧ καὶ τὰ τοῦ λόγου, εἰς τὸ μηδὲν σχεδὸν καταντήσαντα ἐκ τῆς καταστροφῆς τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων, ἐπὶ τούτου αὔξεσθαι ἤρξατο καὶ ἐπὶ μείζω προέκοψεν, ὡς ἑκασταχῇ τῶν Ῥωμαϊκῶν χωρῶν τε καὶ πόλεων χορείας σοφῶν καθορᾶσθαι καὶ Μουσῶν συνίστασθαι θέατρα, καὶ πάντα σχεδὸν τόπον ἀγοραῖς πλήθειν ἐλλογίμων ἀνδρῶν, ἐπιστημονικῶν ζητημάτων παραθέσεις καὶ ἀντιθέσεις ἀσχολουμένων καὶ πονουμένων ἐπὶ λογικὰς

προτάσεις καὶ συμπεράσματα. ἀλλ᾽ ὢ τῆς κοινῆς δυστυχίας· ὁ τοιοῦτος βασιλεὺς οὐδ᾽ ὅλα τέσσαρα ἔτη ὁλόκληρα ἐπιβεβιωκὼς τῇ αὐτοκρατορίᾳ, ὡς εἴρηται, τὸ φυσικὸν χρέος ἀπέτισε, πολὺν πόθον αὐτοῦ καὶ μετὰ τὴν τοῦ γεηροῦ σκήνους ἐκδημίαν ἅπασι καταλελοιπώς, καὶ μάλισθ᾽ ὅσοις τῶν αὐτοῦ χαρίτων γεύσασθαι ὁπωσδήποτε συμβέβηκε ἢ τῶν κατ᾽ αὐτὸν ἀκροάσασθαι, ὥσπερ δῆτα κἀμοί.

[Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, ἐκδ. A. Heisenberg, § 52, 296,19-298,10 / Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, VII, 535,5-536,12]

Η *ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝ ΣΥΝΟΨΕΙ* ΤΟΥ ΙΩΗΛ

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας ἡ πνευματικὴ κίνηση γνώρισε κάποια ὀπισθοδρόμηση, πράγμα ποὺ παρατηρεῖται γενικότερα στὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες τοῦ πρώτου μισοῦ του 13ου αἰ., μὲ τάσεις ἀνάκαμψης καὶ προόδου στὸ δεύτερο μισὸ ἕως καὶ τὴν παλινόρθωση τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ μόνη ἀξιόλογη ἱστορικὴ συγγραφὴ αὐτῆς τῆς περιόδου ἀνήκει στὸν Γεώργιο Ἀκροπολίτη, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν κύρια πηγὴ γιὰ τὴν μελέτη τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Λασκαριδῶν. Στὴν περίοδο αὐτὴ γράφτηκε καὶ ἡ *Χρονογραφία ἐν Συνόψει* τοῦ Ἰωήλ, ἀγνώστου κατὰ πάντα συγγραφέως, ἡ ὁποία παραδίδει συνοπτικὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀπὸ τὴν δημιουργία τοῦ κόσμου ἕως τὴν κατάλυση τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Φράγκους τὸ 1204. Γιὰ τὸν ἴδιο τὸν χρονογράφο δὲν γνωρίζουμε ἀπολύτως τίποτε. Ἡ ἀναφορά του στὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης, γεγονὸς μὲ τὸ ὁποῖο ὁλοκλήρωσε τὸ Χρονικόν του, μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι ἔγραψε στὶς ἀρχὲς ἢ στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰώνα, σίγουρα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Βασιλεύουσας: *καὶ πῶς ἔμελλεν ἐφησυχάσαι ἡ δίκη καὶ μὴ παραδοῦναι ἡμᾶς εἰς αἰχμαλωσίαν καὶ ἐξολόθρευσιν; ὃ καὶ γέγονε, καὶ ἡ περίβλεπτος Κωνσταντίνου διὰ τὰς τοιαύτας ἀνοσιουργίας παρεδόθη τοῖς Ἰταλοῖς* (Iadevaia, 125,1610-126,1614). Ἡ περίοδος τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, καθὼς καὶ ἡ ἱστορία τῶν ἀνατολικῶν λαῶν καὶ τῶν Ρωμαίων δὲν παρουσιάζει τίποτε τὸ πρωτότυπο, ὅπως, ἄλλωστε, καὶ ὁλόκληρο τὸ ἔργο. Οὐσιαστικὰ ὁ Ἰωὴλ ἀντέγραψε γιὰ μὲν τὸ πρῶτο μέρος τὸ *Χρονικόν* τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν δημιουργία τοῦ κόσμου (Ἰωήλ, Iadevaia, 43,1-44,22 = Γ. Μοναχός, de Boor, 6,5-11, 10,5-21) ἕως καὶ τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Διοκλητιανοῦ.

Ἰωήλ, Iadevaia, 43,1-6	= Γεώργιος Μοναχός, de Boor, 6,5-11
43,7-44,22	10,5-21
43,25-30	13,4-9
44,31-45,42	17,5-17
46,64-73	22,23-23,10

Ἡ ἄποψη τῆς F. Iadevaia ὅτι χρησιμοποίησε γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μαλάλα δὲν νομίζουμε ὅτι εὐσταθεῖ, τουλάχιστον στὸν βαθμὸ ποὺ ἐξετάσαμε τὸ κείμενο.[36] Γιὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο ἕως καὶ τὴν βασιλεία τοῦ Μιχαὴλ Γ′ ἐντοπίζονται δάνεια ἀπὸ τὸν Γέωργιο Μοναχό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν Κεδρηνὸ καὶ τὸν Συμεὼν Λογοθέτη.[37] Δὲν μποροῦμε νὰ ἀποφανθοῦμε, ὥστόσο, ἂν ὁ Ἰωὴλ χρησιμοποίησε μία καὶ μόνον πηγή, στὴν ὁποία ἐνσωματώνονταν οἱ τρεῖς προαναφερθέντες χρονογράφοι ἢ ἂν ἀντέγραψε ἀπὸ δύο ἢ καὶ περισσότερες πηγές.

ἐβασίλευσεν Ἰουστῖνος ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ ἔτη ιγ′, μεγαλοδωρότατός τε ὢν καὶ φιλοκτίστης. ἔκτισε παλάτιον ἔξω τῆς πόλεως καὶ λιμένα ἐν τῇ πόλει. Καὶ τὸ μὲν ἐκάλεσε Σοφιανάς, τὴν δὲ Σοφίαν εἰς ὄνομα τῆς ἑαυτοῦ γυναικός. ἔκτισε δὲ καὶ τὴν ἐν τῷ ὀρφανοτροφείῳ ἐκκλησίαν τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου (Ἰωήλ, 98,1041-1046).	*Ἰουστῖνος ὁ μικρὸς ἐβασίλευσε ἔτη ιγ′, μεγαλόδωρός τε ὢν καὶ φιλοκτίστης. ἔσχε δὲ γυναῖκα Σοφίας ὀνόματι. εὐσεβὴς δὲ ὢν καὶ ὀρθόδοξος ἐπεκόσμησε τὰς ἐκκλησίας τὰς κτισθείσας ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ, τήν τε μεγάλην ἐκκλησίαν καὶ τοὺς ἁγίους ἀποστόλους* (Λέων Γραμματικός, 132, 5-9)	*Ἰουστῖνος ὁ ὀρθόδοξος, ἐβασίλευσεν ἔτη ιγ′. οὗτος ἦν [...] τὰ πλείω φιλοκτίστης, μεγαλόδωρος. Τούτου γυνὴ Σοφία [...] εὐσεβὴς δὲ ὢν ἐπεκόσμησε τὰς ἐκκλησίας τὰς κτισθείσας ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ, τήν τε μεγάλην ἐκκλησίαν, τοὺς ἁγίους ἀποστόλους* (Κεδρηνός, I, 680,10-17).

36. F. Iadevaia, *Gioele, Cronografia Compediaria*, Messina 1979, 10.

37. Πβ. καὶ F. Hirsch, *Byzantinische Studien*, Λιψία, 1876, 109-115.

Ὁ οὖν Λέων λιθομανὴς ὑπάρχων ἠράσθη τοῦ στέμματος Μαυρικίου, καὶ λαβὼν ἐφόρεσεν αὐτὸ καὶ προῆλθεν. ὅθεν ἀπηνθρακώθη δεινῶς ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ, καὶ σφοδροτάτῳ πυρετῷ συνεχόμενος ἐτελεύτησε, τῆς ἱεροσυλίας τὰ ἐπίχειρα κομισάμενος (Ἰωήλ, 107, 1234-1238).	*Ὁ δὲ αὐτὸς Λέων λιθομανὴς ὑπάρχων λίαν ἠράσθη τοῦ στέμματος Μαυρικίου, καὶ λαβὼν ἐφόρεσεν αὐτὸ καὶ προῆλθεν. ὑποστραφέντος δὲ ἀπηνθρακώθη δεινῶς ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ, καὶ σφοδροτάτῳ πυρετῷ συνεχόμενος καὶ φθειρόμενος ἐτελεύτησε, τῆς ἱεροσυλίας τὰ ἐπίχειρα κομισάμενος* (Λέων Γραμματικός, 192, 9-14).	*Λιθομανὴς δὲ λίαν ὑπάρχων ἠράσθη τοῦ στέμματος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ὅπερ ἦν Ἡρακλείου· καὶ λαβὼν ἐφόρεσεν αὐτὸ καὶ προῆλθεν. ὑποστραφέντος δὲ ἀπηνθρακώθη δεινῶς ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ, καὶ σφοδροτάτῳ πυρετῷ συνεχόμενος κακὴν κακῶς τὴν ψυχὴν ἀπέρρηξε, τῆς ἱεροσυλίας κομισάμενος τὰ ἐπίχειρα* (Κεδρηνός, II, 20, 3-8).

Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, ἡ κύρια πηγή του γι' αὐτὴ τὴν περίοδο συγγενεύει μὲ τὸ Χρονικὸ τοῦ Συμεὼν Λογοθέτη. Ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' ἕως καὶ τοῦ Μιχαὴλ ΣΤ' (113,1345-122,1529) τὰ σημειώματά του προῆλθαν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Σκυλίτζη, τὴν *Συνέχεια* τοῦ ὁποίου χρησιμοποίησε καὶ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες καταγραφές του, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἄνοδο τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ ἕως καὶ τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη (122,1530-125,1597). Τὰ ἑπόμενα χρονογραφικά του λήμματα, τῆς περιόδου τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Ἀγγέλων, εἶναι ἐντελῶς πενιχρὰ καὶ μετὰ βίας καλύπτουν μία σελίδα σὲ ἔκταση. Ἀπαριθμοῦνται μόνον οἱ διαδοχὲς στὸν θρόνο, ὁπότε αὐτὸ τὸ τελευταῖο τμῆμα δὲν παρουσιάζει πλέον ἐνδιαφέρον (125,1597-126,1614). Ὁ ἄγνωστος καθ' ὅλα Ἰωὴλ περιορίστηκε στὴν καταγραφὴ σύντομων εἰδήσεων, δηλαδὴ στὰ βιογραφικὰ τῶν βασιλέων, προσθέτοντας κατὰ περίπτωση κάποια πολιτικὰ ἢ ἐκκλησιαστικὰ σχόλια. Στὸ σύνολό της ἡ *Χρονογραφία* τοῦ Ἰωὴλ δὲν ἔχει οὔτε πρωτοτυπία οὔτε καὶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Μόνον οἱ ἐπιλογές του, τί ἀντέγραψε καὶ τί ἄφησε ἀσχολίαστο, ἐνδεχομένως μποροῦν νὰ προβληματίσουν τὸν ἐρευνητή. Ἀλλὰ καὶ πάλι εἶναι προφανὲς ὅτι

τὰ ἐνδιαφέροντά του ἦταν θρησκευτικὰ καὶ ὄχι ἱστορικά. Ἡ βασιλεία τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη μόλις καὶ μνημονεύεται (89,861-864), τοῦ Ἰουστινιανοῦ μένει ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη ἐπίσης ἀσχολίαστη, μὲ ἐξαίρεση τὴν σύγκληση τῆς Ε' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ τὰ συναφῆ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα (97, 1027-98,1040). Ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ἀσχολίαστη μένει καὶ ἡ βασιλεία τοῦ Λέοντος Γ' (106,1216-1221), καί, ἀργότερα, τοῦ Βασιλείου Α' (111,1304-1316). Συνακόλουθα, σημαντικὰ γεγονότα τῆς περιόδου τῆς Εἰκονομαχίας, ἀλλὰ καὶ τῶν μεταγενέστερων χρόνων, ἰδιαίτερα τῆς ἐποχῆς τῶν στρατηλατῶν αὐτοκρατόρων, δὲν καταγράφονται. Τοῦτο δὲν ὀφείλεται ὅμως στὶς πηγές του, ἀλλὰ μᾶλλον στὸ πρόγραμμά του. Τὸ κείμενο παραδίδεται σὲ τρία χειρόγραφα τοῦ 14ου αἰώνα (*Ἰβήρων* 349, *Vatic. gr.* 483, *Vatic. Barberinianus gr.* 192) καὶ σὲ ἕνα τοῦ 16ου (*Vind. theol. gr.* 304). Ἡ παραβολὴ τοῦ κειμένου στὰ τρία ἀρχαιότερα χειρόγραφα ἀπέδειξε ὅτι, ἂν καὶ αὐτὰ συνδέονται μεταξύ τους ἀπὸ συνδετικὲς γραφές, ἐντούτοις λόγῳ τῶν διαχωριστικῶν γραφῶν συμπεραίνεται ὅτι δὲν ἀνάγονται σὲ μία ἄμεση κοινὴ πηγή, ἀλλὰ μᾶλλον σὲ ἕνα ἀπώτερο πρότυπο τοῦ ὁποίου ὁ ἐνδιάμεσος φορέας παραμένει ἄγνωστος.[38]

Ἐκδόσεις

I. BEKKER, [CSHB], 1837. –MIGNE, *PG* 139, 223-288. –*Gioele, Cronografia Compediaria, Intoduzione, testo critico, traduzione, note e lessico* a cura di F. IADEVAIA, Messina 1979.

Γενικὴ βιβλιογραφία

KRUMBACHER, *Geschichte*, I, 385-386. *Ἱστορία*, I, 782-783. –MORAVCSIK, 348-

38. Ε. Τσολάκης, «Ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ χρονογραφικοῦ ἔργου τοῦ Ἰωήλ», *Βυζαντινὰ* 8 (1976), 451-461. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἕνα νέο χειρόγραφο τῆς Χρονογραφίας ἐν συνόψει τοῦ Ἰωὴλ (Ἁγίου Ὄρους, Μονῆς Ἰβήρων 349 (= A), φφ. 21α-82β)», *ΦΙΛΤΡΑ, Τιμητικὸς τόμος Σ.Γ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975, 291-302.

349. –COLONNA, 63. –HUNGER, *Literatur*, I, 476. *Λογοτεχνία*, II, 326,-327.

Εἰδικὴ βιβλιογραφία

F. HIRSCH, *Byzantinische Studien*, Λιψία, 1876, 109-115. –S. LAMBROS, «Ein Codex des Joel», *BZ* 5 (1896) 318. –O. MAZAL, «Zur Überlieferung der Chronik des Joel», *JÖBG* 16 (1967) 127-131. –E. ΤΣΟΛΑΚΗΣ, «Ἕνα νέο χειρόγραφο τῆς Χρονογραφίας ἐν συνόψει τοῦ Ἰωὴλ (Ἁγίου Ὄρους, Μονῆς Ἰβήρων 349 (= A), φφ. 21^{α}-82^{β})», *ΦΙΛΤΡΑ, Τιμητικὸς τόμος Σ.Γ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975, 291-302. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ χρονογραφικοῦ ἔργου τοῦ Ἰωήλ», *Βυζαντινά* 8 (1976), 451-461. –E. KOJČEVA, «Srednovekovnata bŭlgarska istorija v svetlinata na edin neispolzuvan dosega istoričeski izvor», *Istoričeski pregled* 40 (1984) no. 6, 84-89.

[*ΕΚ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΚΟΥ ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΤΖΙΜΙΣΚΗ ΑΧΡΙ ΜΙΧΑΗΛ Ο ΠΑΦΛΑΓΩΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΘΡΟΝΟΝ ΗΛΘΕ*]

Μετὰ οὖν τὸν Τζιμισκῆ κρατοῦσι τῆς βασιλείας Βασίλειος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ πορφυρογέννητος ἔτη γ′, ὧν ὁ μὲν Βασίλειος τὸν κ′ ἤνυε τῆς ἡλικίας χρόνον, τὸν ιζ′ δὲ ὁ Κωνσταντῖνος. διὸ καὶ τὸ τῆς βασιλείας ὄνομα μόνον τούτων ἐχόντων πᾶσαν τὴν τῶν πραγμάτων μεταχείρησιν Βασίλειος ὁ παρακοιμώμενος ἐνήργει, ὃς ἅμα καὶ τὴν τούτων μητέρα πέμψας ἀπὸ τῆς ὑπερορίας ἄγει εἰς τὰ βασίλεια. Νικολάου δὲ τοῦ Χρυσοβέργη ἐπὶ χρόνους ιβ′ καὶ μῆνας η′ τὴν ἐκκλησίαν ἰθύναντος καὶ λύσαντος τὴν ζωήν, χειροτονεῖται Σισίννιος μάγιστρος, ἀνὴρ ἐλλόγιμος καὶ ἰατρικῆς καὶ νομικῆς τέχνης ἥκων εἰς τὸ ἀκρότατον. καὶ οὗτος δὲ ἐπὶ τρεῖς μόνους ἐνιαυτοὺς τὴν ἐκκλησίαν ποιμάνας ἐξέστη τῆς ζωῆς, καὶ προεβλήθη Σέργιος, ἡγούμενος ὢν τῆς μονῆς τοῦ Μανουὴλ καὶ τὸ γένος

1-2 *Βασίλειος – ἡλικίας χρόνον*: Σκυλίτζης, Thurn, 314,52-53 ‖ 5 *μητέρα – τὰ βασίλεια*: *ὅ.π.*, 314,58-59 ‖ 6-11 *Νικολάου – τὸν πατριάρχην*: *ὅ.π.*, 340,4-341,12.

ἀναφέρων εἰς Φώτιον τὸν πατριάρχην, ὃς ἐπὶ κ′ ὅλους ἐνιαυτοὺς τὴν τοῦ θεοῦ ποιμάνας ἐκκλησίαν πρὸς κύριον ἐξεδήμησε, καὶ προεβλήθη πατριάρχης Εὐστάθιος, πρῶτος ὢν τῶν πρεσβυτέρων τοῦ ἐν βασιλείοις ναοῦ. ἀνεκαίνισε δὲ ὁ βασιλεὺς Βασίλειος καὶ τὸν ἀγωγὸν Οὐάλεντος τοῦ βασιλέως, ὡς ἂν ἔχοιεν οἱ ἐν τῷ Βυζαντίῳ ἀφθονίαν ὕδατος. οὗτος αἰφνιδίῳ νόσῳ ληφθεὶς ἀπεβίω, πρό τινων ἡμερῶν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς καὶ Εὐσταθίου τοῦ πατριάρχου ἀποθανόντος, οὗ διάδοχον ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιον μοναχὸν ἐποιήσατο ἐκκλησιάρχην ὄντα ἐν τῇ τοῦ Στουδίου μονῇ. τοῦ οὖν βασιλέως Βασιλείου τελευτήσαντος καὶ ἐν τῷ κατὰ τὸ Ἕβδομον ναῷ τοῦ εὐαγγελιστοῦ καὶ θεολόγου ταφέντος, ὁ τούτου ἀδελφὸς Κωνσταντῖνος μόνος τὸ τῆς βασιλείας ἀνεδήσατο κράτος· ὃς ζήσας μὲν τὸν ἅπαντα τῆς ζωῆς αὐτοῦ χρόνον ο′ ἔτη, ἐπὶ τρεῖς δὲ ἑνὸς δέοντος μηνὸς αὐτοκράτωρ γεγονώς, αἰφνιδίῳ νόσῳ ληφθεὶς καὶ παρὰ τῶν ἰατρῶν ἀπαγορευθεὶς ἀντ' αὐτοῦ βασιλέα προχειρίζεται Ῥωμανὸν τὸν Ἀργυρόν, συζεύξας πρότερον αὐτῷ τὴν ἰδίαν θυγατέρα Ζωήν, ὡς τῆς αὐτοῦ γυναικὸς ἑκουσίως τὴν τρίχα κειραμένης διὰ τὸ κινδυνεύειν τὸν αὐτῆς ἄνδρα Ῥωμανὸν πηρωθῆναι παρὰ τοῦ βασιλέως, καὶ διὰ τοῦτο σὺν τῇ ὄψει καὶ τὴν βασιλείαν τῷ συζύγῳ χαρισαμένης. οὕτως παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα τὸν τῆς πηρώσεως κίνδυνον διαδρὰς ὁ βασιλεὺς Ῥωμανὸς αὐτοκράτωρ ἅμα Ζωῇ τῇ τοῦ Κωνσταντίνου ἀναγορεύεται θυγατρί, οὐκ ὀλίγας ἀγαθουργίας ἅμα τῷ βασιλεῦσαι ποιήσας. ἐξέκοψε δὲ καὶ τὸ ἀλληλέγγυον, ὃ παρὰ Βασιλείου τυπωθὲν ἐμελέτα μὲν ὁ Κωνσταντῖνος ἐκκόψαι, οὐκ ἔφθασε δέ. ἐπὶ τῆς τούτου βασιλείας καὶ Γεώργιος ὁ Μανιάκης τὴν Ἔδεσαν ἑλών, ἐν ταύτῃ εὑρὼν τὴν πρὸς Αὔγαρον πεμφθεῖσαν ἰδιόγραφον ἐπιστολὴν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τῷ βασιλεῖ Ῥωμανῷ ἐν Βυζαντίῳ ἀπέστειλεν. οὕτως νόσῳ χρονίᾳ βάλλεται καὶ τριχορρυεῖ γένυν τε καὶ τὴν κόμην, κατεργασθείς, ὥς φασιν, ὑπὸ Ἰωάννου ὀρφανοτρόφου· πρὸς γὰρ τὸν τούτου

12-13 *καὶ προεβλήθη – βασιλείοις ναοῦ*: *ὅ.π.*, 365,6-7 ‖ 13-15 *ἀνεκαίνισε – ὕδατος*: 366,31-32 ‖ 17-18 *οὗ διάδοχον – τοῦ Στουδίου μονῇ*: *ὅ.π.*, 368,11-369.12 ‖ 20-22 *ὃς ζήσας – γεγονώς*: *ὅ.π.*, 374,41-42 ‖ 29-31 *ἐξέκοψε – οὐκ ἔφθασε δέ*: *ὅ.π.*, 375,54-55 ‖ 32-33 *ἐν ταύτῃ – ἀπέστειλεν*: *ὅ.π.*, 387,9-11 ‖ 34-35 *οὕτως νόσῳ – Ἰωάννου ὀρφανοτρόφου*: *ὅ.π.*, 389,67-69.

ἀδελφὸν Μιχαὴλ ἔρωτα δαιμονιώδη σχοῦσα ἡ βασιλὶς Ζωή, καὶ τούτῳ κρυφίως συμμιγνυμένη, τὸν βασιλέα φαρμάκοις οὐκ ὠκυμόροις ἀλλὰ σχολαιότατον καὶ βραδὺν ἐπάγουσι θάνατον κατειργάσατο· ὃς κατὰ τὴν μεγάλην πέμπτην κατὰ τὸ ἐν τῷ μεγάλῳ παλατίῳ βαλανεῖον λουόμενος ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Μιχαὴλ τῇ κολυμβήθρᾳ τοῦ λουτροῦ οἰκτρῶς ἀπεπνίγη, βασιλεύσας ἔτη ε´ καὶ μῆνας ϛ´. θάπτεται δὲ ἐν αὐτῇ τῇ παρ᾽ αὐτοῦ νεουργηθείσῃ τῆς Περιβλέπτου μονῇ κατ᾽ αὐτὴν τὴν ἁγίαν μεγάλην παρασκευήν. Ἡ Ζωὴ δὲ τὸν Παφλαγόνα Μιχαὴλ ἐπὶ τὸν βασίλειον ἱδρύσασα θρόνον ᾠήθη μὲν ἀντὶ ἀνδρὸς καὶ βασιλέως δοῦλον καὶ διάκονον ἕξειν, ἀπέβη δὲ ταύτῃ πάντα εἰς τοὐναντίον. ὁ δὲ βασιλεὺς δαίμονι ληφθεὶς καὶ ὑπὸ τούτου κατατεινόμενος, καὶ πάντα ποιῶν ὥστε ἐλευθερίαν τούτου εὑρεῖν, οὐδὲν ὤνησεν· μᾶλλον γὰρ ἐπετείνετο τὸ κακὸν συνεπιλαμβανομένης καὶ νόσου ὑδερικῆς. τῇ οὖν κατεχούσῃ νόσῳ ἐκτρυχωθεὶς καὶ πάντοθεν τῆς οἰκείας ἀπογνοὺς σωτηρίας ἀποκείρεται παρὰ τοῦ μοναχοῦ Κοσμᾶ τοῦ Τζιντζιλουκίου, ὃς διὰ παντὸς συνῆν αὐτῷ καὶ ἐνουθέτει τὰ δέοντα καὶ θνήσκει ἐν μετανοίᾳ καὶ ἐξομολογήσει, τὴν εἰς τὸν βασιλέα Ῥωμανὸν ἁμαρτίαν ἀποκλαιόμενος, βασιλεύσας ἔτη ζ´ καὶ μῆνας η´.

36-38 *ἔρωτα δαιμονιώδη – κατειργάσατο*: *ὅ.π.*, 390,81-87 || 41-42 *θάπτεται – μεγάλην παρασκευήν*: *ὅ.π.*, 392,10-1212 || 42-44 *ἐπὶ τὸν βασίλειον – εἰς τοὐναντίον*: *ὅ.π.*, 392,13-16 || 46-47 *ἐπετείνετο – ὑδερικῆς*: *ὅ.π.*, 393,54-55 || 47-49 *νόσῳ ἐκτρυχωθεὶς – ἐνουθέτει τὰ δέοντα*: *ὅ.π.*, 415,48-50.

[Ἰωήλ, *Χρονογραφία ἐν Συνόψει*, ἔκδ. F. Iadevaia, 59,21-62,11]

ΧΡΟΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΙΑ ΣΤΙΧΩΝ ΙΑΜΒΙΚΩΝ ΤΟΥ ΕΦΡΑΙΜ

Ἡ ἔμμετρη Χρονογραφία τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Αἰνίου, σὲ 9.588 δωδεκασύλλαβους ἰαμβικοὺς στίχους, ἐγκαινιάζεται μὲ τὴν βασιλεία τοῦ ρωμαίου αὐτοκράτορα Γαΐου (37-41 μ.Χ.) καὶ περατώνεται μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ Μιχαὴλ Η´ Παλαιολόγου στὴν Κωνσταντινούπολη στὶς 15 Αὐγούστου 1261. Τὸ ἔργο παραδίδεται ἀκέφαλο καὶ δίχως τοὺς πρώτους ἑβδομήντα πέντε στίχους του σὲ ἕνα μοναδικὸ χειρόγραφο τοῦ 14ου αἰώνα (*Vatic. gr.* 1003, φφ. 1^{α}-192β), ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντιγράφτηκε πολὺ ἀργότερα καὶ ὁ κώδικας *Barberinianus* 146, τοῦ 17ου αἰώνα, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἔχει καμία ἀξία γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. Γιὰ τὸν συγγραφέα τῆς Χρονογραφίας δὲν γνωρίζουμε ἀπολύτως τίποτε. Γιὰ τὸ ὄνομά του καὶ γιὰ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου του (*Χρονικὴ ἱστορία διὰ στίχων ἰαμβικῶν*) στηριζόμαστε στοὺς καταλόγους τῆς βατικανῆς βιβλιοθήκης, σὲ καταχωρίσεις, δηλαδή, τοῦ τύπου *Ἐφραὶμ αἴνου συλλογὴ ἱστοριῶν διὰ στίχων κ.ἄ.* Εἰκάζεται ὅτι ὁ συγγραφέας γεννήθηκε στὴν Θράκη, πιθανότατα στὴν Αἶνο, στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰώνα καὶ ὅτι ἐνδεχομένως ἔζησε ὡς μοναχὸς στὴν Κωνσταντινούπολη. Δὲν ὑπάρχουν, ὡστόσο, ἁπτὲς ἐνδείξεις στὸ κείμενο ποὺ νὰ συνηγοροῦν γι᾽ αὐτὴν τὴν ὑπόθεση. Ὁ χρόνος τοῦ θανάτου του τοποθετεῖται ἀνάμεσα στὸ 1323 καὶ 1332, σύμφωνα πάντα μὲ τὴν γνώμη τοῦ Ὀδυσσέα Λαμψίδη, τοῦ κύριου μελετητῆ τοῦ ἔργου τοῦ Ἐφραίμ.[39]

Εὐθὺς ἐξαρχῆς θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ ἔμμετρη χρονογραφία τοῦ Ἐφραὶμ δὲν γράφτηκε γιὰ νὰ προσφέρει στὸν ἀναγνώστη ἱστορικὲς γνώσεις,

39. O. Lampsidis, *Beiträge zum byzantinischen Chronisten Ephraem und zu seiner Chronik*, Ἀθήνα 1971, 16-30. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ennius – Αἴνιος», *Byz* 43 (1973) 510-511.

ἄλλωστε ὁ συγγραφέας δὲν ἑστιάζει τὸ ἐνδιαφέρον του στὴν παρουσίαση σημαντικῶν πολιτικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν γεγονότων. Ἡ ὅλη σύλληψη τοῦ ἔργου εἶναι περισσότερο λογοτεχνικὴ καί, ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ὁμοιάζει μὲ τὴν ἔμμετρη χρονογραφία τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ, ἂν καὶ αὐτὴ γράφτηκε σὲ δεκαπεντασύλλαβους στίχους. Τὰ δύο κείμενα πάντως δὲν ἔχουν καμία σχέση μεταξύ τους, πέρα ἀπὸ κάποια σύμπτωση στὴν ἐπιλογὴ τοῦ λεξιλογίου. Ἡ ἐξιστόρηση, ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Γαΐου –ἐξαιτίας τῆς ἔκπτωσης τῶν δύο πρώτων φύλλων– ἕως τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀκολουθεῖ τὰ πάγια χρονογραφικὰ δεδομένα. Στὸ πρῶτο μέρος ὁ Ἐφραὶμ περιορίστηκε, βάσει, φυσικά, τῶν πηγῶν του, στὴν καταγραφὴ καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων, ὅπως δείχνουν τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα:

Μεθ' ὃν παρῆλθεν εἰς βασίλειον κράτος
Νέρων ἀσελγής, ἐμφερὴς τῷ Γαΐῳ,
θηλυδρίας ὢν καὶ θύλακος σαπρίας,
πρῶτος διώκτης, εὐσεβῶν καθαιρέτης
Χριστοῦ τε μυστῶν προκρίτων ἀναιρέτης. (στ. 18-22).

εἶτα κατωρχήσατο τῆς κραταρχίας
κλῆσιν Ἄβιτος, Σαρδανάπαλος θέσιν,
ἀνδράποδόν τι Πριήπου Διονύσου,
ἄλλος τις ὄντως Σαρδανάπαλος τρόπους,
θηλυδρίας τις ἐκδεδιῃτημένος. (στ.159-163).

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ἐντεῦθεν ἡ ἀφήγηση ἐμπλουτίζεται μὲ περισσότερα ἱστορικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἀφοροῦν κυρίως τὴν θρησκευτικὴ πολιτικὴ τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων καὶ τὴν στάση τους ἔναντι τῶν αἱρέσεων καὶ τὰ ὅμοια. Ἡ κύρια πηγὴ τοῦ Ἐφραὶμ γιὰ αὐτὴ τὴν περίοδο ἕως καὶ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, ὅπως ἀπέδειξε πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια μὲ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ὁ F. Hirsch, ἦταν κατὰ κύριο λόγο ὁ Ζωναρᾶς:[40]

40. Hirsch, *Byzantinische Studien*, 391-396.

προσῆλθε γυνὴ ἀδικεῖσθαι λέγουσα παρὰ τοῦ δρουγγαρίου τῆς βίγλας, οὗτος δ' ἦν σύγγονος τῆς αὐγούστης, καλούμενος Πετρωνᾶς, οἰκεῖν γὰρ αὐτῷ ἐν γειτόνων (Ζωναρᾶς, III, 356,2-4).	*Λαμπρῶν τις ἀνήρ, σύγγονος βασιλίδος,* *κλῆσιν Πετρωνᾶς, δρουγγάριος ἀξίαν,* *ἐν γειτόνων γύναιον οἰκοῦν ἠδίκει* (Ἐφραίμ, 2266-2268).

Τὸ ἔργο στὸ σύνολό του δὲν ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη. Ἀπὸ φιλολογικὴ ὅμως πλευρὰ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, δεδομένου ὅτι ὁ Ἐφραὶμ κατάφερε μέσα ἀπὸ αὐτοτελῆ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ χαρακτηρισμοὺς προσώπων νὰ συνθέσει ἕνα μᾶλλον ἄρτιο, ἂν καὶ μονότονο, χρονογραφικὸ ἔργο. Οἱ περιγραφές του ὁμολογουμένως δὲν ἐντυπωσιάζουν, διότι ὑστεροῦν σὲ φαντασία καὶ παραστατικότητα. Οἱ στίχοι του ἁπλῶς ἀποδίδουν τὸ ἀντίβολό του δίχως νὰ δημιουργοῦν μία δική του ποιητικὴ τουλάχιστον πρωτοτυπία. Αὐτὸ γίνεται ξεκάθαρο στὸν ἀναγνώστη, ἂν συγκριθεῖ ἰδίως μὲ τὸν Μανασσῆ. Οἱ στίχοι ἐκείνου ἀποπνέουν, βέβαια, ἕνα κοσμικὸ πνεῦμα, καθόσον γράφει δίχως ὑπεκφυγὲς γιὰ τὸ χρῆμα, τὸν ἔρωτα, τὶς ἀρετὲς καὶ τὶς ἀδυναμίες τῶν κρατούντων, ἐπιζητώντας, ἀσφαλῶς, τὸν ἐντυπωσιασμό.[41] Τίποτε παρόμοιο ὅμως δὲν συμβαίνει μὲ τὸν δημιουργὸ αὐτοῦ τοῦ κειμένου.

Ζωὴ βασιλὶς δεικνύει βασιλέα *τὸν τῆσδ' ἐραστὴν Μιχαὴλ Παφλαγόνα,* *ὡραῖον ὄψιν εὐπρεπῆ κεκασμένον,* *σωματικαῖς χάρισιν ἠγλαϊσμένον* *τῆς φύσεως ἄντικρυς ἄγαλμα ξένον,* *πρὸς δ' αὖ ψυχικαῖς ἀρεταῖς ἠνθισμένον,* *ἀγαθόν, εὐέντευκτον, ἱλαρὸν τρόπους* (Ἐφραίμ, στ. 3009-3015).	*ἡ βασιλὶς ἐρωτικὸν ἐπιβαλοῦσα βλέμμα* *καὶ τοῦ προσώπου τὰς αὐγὰς ἰδοῦσα καὶ τὸ κάλλος* *(ἦν γὰρ τρυφεροπάρειος, εὐχρούστατος, χαρίεις,* *κατάλευκος, ἐξέρυθρος, ἔρωτος στάζων δρόσους)* *ἐρωτικῶς ἐμίγνυτο καὶ συνεχῶς ἐτρύγα* *ἐκ τοῦ προσώπου Μιχαὴλ τὰ τῶν χαρίτων ρόδα* (Μανασσῆς, Λαμψίδης, στ. 5986-5991).

41. Βλ. Καρπόζηλος, *Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι*, τ. Γ', 542 κ.ἑ.

Ὅσον ἀφορᾶ τὰ λαογραφικὰ στοιχεῖα τῆς *Χρονογραφίας*, ποὺ ἔχουν ἀποτελέσει ἀντικείμενο σειρᾶς μελετῶν, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι σὲ ἕνα ἐρανιστικὸ ἔργο, ὅπως τοῦ Ἐφραίμ, προέχει ὁ ἐντοπισμὸς τῆς ἑκάστοτε πηγῆς του πρὶν σχολιαστοῦν «τὰ λαογραφικὰ στοιχεῖα» ποὺ ὑποτίθεται ὅτι μᾶς παραδίδει. Τότε θὰ γίνει ξεκάθαρο ὅτι πλεῖστα ὅσα παραδείγματα δὲν εἶναι δικά του δημιουργήματα ἀλλὰ τῶν πηγῶν ποὺ χρησιμοποίησε.[42] Ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Ἐφραὶμ προέρχεται ἐπίσης ἕνας ἔμμετρος κατάλογος σὲ δωδεκασύλλαβους στίχους τῶν Πατριαρχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος παραδίδεται στὰ τελευταῖα φύλλα τοῦ βατικανοῦ κώδικα 1003 (φφ. 383-417. Βλ. Ἐφραίμ, *Χρονικό*, ἐκδ. Βόννης, 384-417, στ. 9565-10390). Πιστεύεται μάλιστα ὅτι πρόκειται γιὰ μεταγενέστερο ἔργο του. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, τὸ τελευταῖο λῆμμα τοῦ πατριαρχικοῦ καταλόγου ἀναφέρεται στὴν ἐνθρόνιση τοῦ Ἡσαΐα τὸ 1323, στὴν περίοδο τῆς πατριαρχίας τοῦ ὁποίου ἢ ἐνδεχομένως καὶ νωρίτερα ὁ Ο. Λαμψίδης χρονολόγησε τὴν συγγραφὴ τούτου τοῦ Χρονικοῦ.[43]

Ἐκδόσεις

A. MAI, *Scriptorum veterom nova collectio e Vaticanis codicibus*, III, Ρώμη 1828, 1-225. –I. BEKKER, [CSHB], 1840. –*PG* 143, 12-380. –*Ἐφραὶμ τοῦ Αἰνίου, Χρονογραφία*, Κείμενο – Μετάφραση – Σχόλια, Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Συγγραφέων], τ. Α'- Β', Ἀθήνα 1984. –*Ephraem Aenii Historia Chronica*, ἐκδ. O. Lampsides, [CFHB XXVII, Series Atheniensis], Ἀθήνα 1990.

42. Βλ. ἐντελῶς ἐνδεικτικά, καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ δημοσίευμα τοῦ Μ. Βαρβούνη, «Εφραίμ του Αινίου τα Λαογραφικά», *Θρακική Επετηρίδα* 10 (1995-1998) 10-11, 14-15 : *ἀνὴρ πιθώδης*, Ἐφραίμ, στ. 6582 = Νικήτας Χωνιάτης, van Dieten, 562,14. *Ἀλλὰ Μιχαὴλ Αἰθίωψ ὤν*, στ. 8687 = Ἀκροπολίτης, de Boor, 89,4. *Ἡ κέκλητο Τζιβρίτζη πάλαι*, στ. 4439 = Νικήτας Χωνιάτης, van Dieten, 179,28. *Ἀνὴρ πολιός, φαλακρός, βαθυγέρων*, στ. 5485 = Νικήτας Χωνιάτης, van Dieten, 345,91 κ.ἑ. *Ἡ δ' ἀφελῶς εἴρηκε καλὰ νινία* = *Συνέχεια Θεοφάνη*, 90,22. 91,19, στὴν προκειμένη ὅμως περίπτωση ἡ πηγὴ τοῦ Ἐφραὶμ ἦταν ὁ Ζωναρᾶς, 360,7.

43. Lampsidis, *Beiträge zum byzantinischen Chronisten Ephraem*, 29.

Γενικὴ βιβλιογραφία

KRUMBACHER, *Geschichte*, I, 390-392. *Ἱστορία*, I, 792-796. –MORAVCSIK, 256-257. –COLONNA, 41-42. –HUNGER, *Literatur*, I, 478-480. *Λογοτεχνία*, II, 329-332.

Εἰδικὴ βιβλιογραφία

F. HIRSCH, *Byzantinische Studien*, Λιψία, 1876, 391-396. –I. HILBER, Die Verstechnik des Ephraëmios, *Wiener Studien* 10 (1888) 50-92. –V. LAURENT, «Éphrem, chroniquer byzantin», *Catholicisme* 4 (1953) 301. –O. LAMPSIDIS, «Beitrag zur akustischen Metrik in der Chronik von Ephraem», *Byz* 35 (1965) 482-494. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Der Vaticanus graecus 1003. Chronik des Ephraem», *Polychronion, Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Χαϊδελβέργη 1966, 351-357. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Beiträge zum byzantinischen Chronisten Ephraem und zu seiner Chronik*, Ἀθήνα 1971. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ennius – Αἴνιος», *Byz* 43 (1973) 510-511. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ὁ κλασσικισμὸς καὶ αἱ λαϊκαὶ τάσεις εἰς τὴν Χρονογραφίαν τοῦ Ἐφραίμ», *Βυζαντινά* 9 (1978) 117-121. –Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Παροιμιολογικά στον Εφραίμ τον Αίνιο», *Βυζαντινός Δόμος* 3 (1989) 13-24. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Παραδοσιακή θεραπευτική πρακτική στὴ Χρονογραφία τοῦ Ἐφραίμ», *Βυζαντινός Δόμος* 8-9 (1995-1997) 143-148. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Εφραίμ του Αινίου τα Λαογραφικά», *Θρακική Επετηρίδα* 10 (1995-1998) 1-50. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *La vie quotidienne et les comportements religieux traditionnels dans la Thrace du 14e siècle. Le témoignage de la chronique d'Éphrem d'Énos*, [Θρακική Επετηρίδα – Παράρτημα], Κομοτηνή 1998. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Λαογραφικά και ερμηνευτικά στον Εφραίμ από την Αίνο», *Πρακτικά Τρίτου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών (ΙΕ' - ΙΘ' αι.)*, Κομοτηνή 2005, 17-25.

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, ΠΗΓΗ ΤΟΥ ΕΦΡΑΙΜ

Γιὰ τὴν μετὰ τοὺς Κομνηνοὺς ἐποχή, ὅπως καὶ γιὰ τὴν δυναστεία τῶν Ἀγγέλων, εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Ἐφραὶμ χρησιμοποίησε τὸν Νικήτα Χωνιάτη, ἐνῶ γιὰ τοὺς Λασκαρίδες στηρίχτηκε στὴν μόνη διαθέσιμη πηγή, τὸν Γεώργιο Ἀκροπολίτη. Ὁ Ο. Λαμψίδης δὲν ἀπέκλεισε τὴν πιθανότητα ὁ Ἐφραὶμ νὰ χρησιμοποίησε καὶ κάποιο ἄλλο Χρονικό, παρόμοιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἀξιοποίησε ὁ Θεόδωρος Σκουταριώτης.[44] Δὲν ὑπάρχουν, ὡστόσο, ἐνδείξεις γιὰ τὴν χρήση μίας ἀκόμη πηγῆς καὶ μάλιστα ἀγνώστου προελεύσεως. Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι στὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς Χρονογραφίας του, ποὺ διαλαμβάνει τὴν ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας (1204-1261), ἡ ἀφήγηση γίνεται λεπτομερέστερη. Ὁ Ἐφραὶμ σ' αὐτὴν τὴν ἑνότητα διαπιστώνουμε ὅτι παρακολουθεῖ τὸν Ἀκροπολίτη κατὰ πόδας, δίχως ὅμως νὰ ἀποδέχεται τὴν κριτικὴ ποὺ ἄσκησε στὸν Θεόδωρο Β΄. Ἀντίθετα, ἐγκωμιάζει τὴν βασιλεία τοῦ τελευταίου Λασκάρεως, ὅπως καὶ ὁ Σκουταριώτης, ἀλλὰ τὸ κείμενό του δὲν φαίνεται νὰ χρησιμοποιεῖ κάποια ἄλλη γνωστὴ πηγή:

ἀνὴρ ἀγαθός, εὐσεβὴς αὐτοκράτωρ,
ἡδύς, ἱλαρός, εὐμενὴς ὑπηκόοις,
ἴδρις σοφίας παντοδαπῆς καὶ λόγων,
πιστὸς Κυρίου νουνεχὴς ὑπηρέτης,
τάλαντον αὔξων, πλατύνων κραταρχίας,
προκινδυνεύων εὐψύχως κληρουχίας,
ἄναξ προσηνὴς καὶ στρατηγὸς γεννάδας,

44. Lampsidis, *Beiträge zum byzantinischen Chronisten Ephraem*, 51.

μηδὲν νεοχμώσας τι τῆς Ἐκκλησίας,
ἐπαινετός τε τοῦ βίου καὶ τοῦ κράτους (στ. 9295-9303).

Ὁ Ἐφραὶμ καταδικάζει ἐπίσης τὴν δολοφονία τῶν Μουζαλώνων,[45] δίχως νὰ ὑποστηρίζει τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν (9492-9499). Ὡς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα, ἡ βασιλεία τοῦ Μιχαὴλ Η΄ παρουσιάζεται στὸ πνεῦμα τῆς ἀφήγησης τοῦ Ἀκροπολίτη. Οὐσιαστικὰ ἀναπαράγει γνωστὰ γεγονότα σὲ ἔμμετρη ἀπόδοση, συχνὰ διατηρώντας τὸ λεξιλόγιο τοῦ πρωτοτύπου. Κατὰ κανόνα δὲν ἐπεμβαίνει στὴν πηγή του καὶ σπανίως προσθέτει κάτι δικό του σὰν συμπληρωματικὴ πληροφορία. Ἑπομένως ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη τὸ κείμενο δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, τόσο τὸ ἀπόσπασμα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρη ἐπὶ τῶν ἑλλήνων τοπαρχῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοῦ τούρκου Ἰαθατίνη (I) ὅσο καὶ τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Στρατηγόπουλο στὶς 25 Ἰουλίου 1261 (II). Ὁ τρόπος, ὡστόσο, ποὺ ἐπεξεργάστηκε ὁ Ἐφραὶμ τὸ πρωτότυπο προκειμένου νὰ τὸ ἀποδώσει ποιητικὰ ἀξίζει τὴν προσοχὴ τῶν μελετητῶν.

(I)

Ὁ Θεόδωρος Λάσκαρης, μετὰ ἀπὸ νικηφόρους πολέμους ποὺ διεξήγαγε ἐναντίον ἑλλήνων τοπαρχῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τοῦ Θεοδώρου Μαγκαφᾶ, τοῦ Μανουὴλ Μαυροζώμη, τοῦ Σάββα Ἀσιδηνοῦ καὶ τοῦ Δαβὶδ Κομνηνοῦ, ἑδραίωσε τὴν ἐξουσία του στὴν κοιλάδα τοῦ Μαιάνδρου, στὴν Παφλαγονία καὶ στὸν Πολεμωνιακὸ Πόντο. Ἀναγορεύτηκε αὐτοκράτορας τὸ 1205, ἀλλὰ ἡ στέψη του

45. *ἀλλ' οἱ μιαροὶ καὶ φονικοὶ τοὺς τρόπους*
ποσὶ βεβήλοις εἰσδραμόντες εὐθέως
εἰς ἱερὰν τράπεζαν ἱλαστηρίου,
ξιφηφόροι τε καὶ θυμοῦ πεπνευκότες,
φεῦ ἀσεβείας βαρβαρικῆς μανίας,
μεληδὸν ἐκτέμνουσι τοὺς ἀναιτίους,
καίτοι διαθήκης τε καὶ τῶν ὁρκίων
τρανῶς τε σαφῶς ἀνεγνωσμένων τρίτον
ἐπὶ γερουσίας τε καὶ στρατευμάτων,
καὶ τοῖσδε παντὸς ἐμμένειν εἰρηκότος (στ.9343-9352).

ἔγινε ἀργότερα το 1208. Φιλοδοξοῦσε βέβαια νὰ ἀναδιοργανώσει τὸ βυζαντινὸ κράτος μὲ πρωτεύουσα τὴν Νίκαια. Ὁ πεθερός του, Ἀλέξιος Γ', δὲν εἶχε ἐγκαταλείψει τὴν ἰδέα τοῦ θρόνου, γι' αὐτὸ καὶ ἀναζητοῦσε συμμάχους γιὰ νὰ ἀνατρέψει τὸν Λάσκαρη. Κατέφυγε στὸν Βονιφάτιο τὸν Μομφερατικὸ στὴν Θεσσαλονίκη, ἀπ' ὅπου ὅμως διώχτηκε ὡς ἀνεπιθύμητος (1205). Μετὰ ἀπὸ περιπλανήσεις στὴν Κόρινθο καὶ στὴν Ἄρτα ἀναζήτησε καταφύγιο κοντὰ στὸν σουλτάνο τοῦ Ἰκονίου Καϊχοσρόη (1211), τὸν ὁποῖο εἶχε παλαιότερα εὐεργετήσει. Ὁ Καϊχοσρόης ἀπαίτησε ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Λάσκαρη νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸν θρόνο χάριν τοῦ πεθεροῦ του. Ἡ ἀπάντηση ποὺ πῆρε τοῦ ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ ποὺ ζητοῦσε γιὰ νὰ κηρύξει πόλεμο στὸν Λάσκαρη προκειμένου νὰ ἐπεκτείνει τὶς κτήσεις του στὴν βυζαντινὴ ἐπικράτεια. Ὁ σελτζοῦκος σουλτάνος σκοτώθηκε στὴν μάχη τῆς Ἀντιόχειας τὸν Ἰούνιο τοῦ 1211 καὶ ὁ Ἀλέξιος Γ' συνελήφθη καὶ κατ' ἀπαίτησιν τῶν συγκλητικῶν καὶ τῶν στρατιωτικῶν τυφλώθηκε ὡς προδότης σύμφωνα μὲ τὸν Σκουταριώτη (*Σύνοψις Χρονική*, 457,3-7). Τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του τὸ πέρασε στὴν Νίκαια ἔγκλειστος στὴν Μονὴ Ὑακίνθου.

Ostrogorsky, *Ἱστορία*, III, 103-106. Macrides, *George Akropolites*, 79-88, 119-131.

[Ι] [*ΟΤΙ ΕΝ ΠΟΛΕΜΟΙΣ ΕΥΤΥΧΗΣΕΝ Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΛΑΣΚΑΡΗΣ*]

Τούτῳ κραταρχήσαντι φροντὶς μυρία
ἐκ τῆς ἑῴας ἐξελάσαι Λατίνους
καὶ Ῥωμαϊκῷ τήνδ' ὑποκλῖναι κράτει,
ἐπεὶ Λατῖνοι κωλυσόντων τῇ σπάνει
οὐ χώρας ἐκράτησαν ἑσπέρας μόνον,
ἀλλά γε μικροῦ καὶ μερῶν πάσης ἕω·
καὶ γὰρ κατέσχον Βιθυνῶν ἅπαν θέμα,
Λεντιανά τε Ποιμανηνὸν καὶ Βάριν
Λοπάδιόν τ' αὖ Ὀχυρὰς καὶ τὰ πέριξ.
προῆλθον ἄχρις Ἀτραμυττίου τόπων,
καὶ πάνθ' ἁπλῶς πάραλα χωρία, πόλεις

αὐτοῖς καθυπέταξαν ἐσκυλευκότες.
οὐχ ἧττον ὑπέθραττον ἄνακτα πάλιν
αἱ κατὰ χώρους Αὐσόνων τυραννίδες·
αὐτίκα καὶ γὰρ τοῦ Σαμψὼν πολιχνίου
σὺν τοῖς προσοίκοις ἦρχε τοὐπίκλην Σάββας,
καὶ Μωροθεόδωρος Φιλαδελφείας,
Δαβὶδ Κομνηνὸς Παφλαγονίας ὅλης,
Ἀλεξίου σύναιμος ὢν τοῦ πρὸ χρόνων
κατατυραννήσαντος Τραπεζουντίων,
ὅστις ἐπωνόμαστο Κομνηνὸς μέγας·
κατηγέτην ἄμφω δὲ σειρὰν τοῦ γένους
ἐξ Ἀνδρονίκου τοῦ βεβασιλευκότος,
ἐκ τοῦδε παιδὸς Μανουὴλ πεφυκότες.
ἀλλ' εὐχερῶς μὲν Θεόδωρόν τε Σάββαν
ἄναξ μετῆλθε τῇ θεοῦ συμμαχίᾳ,
κἀντεῦθεν ὦπτο Κελβιανοῦ δεσπότης,
Φιλαδελφείας Μαιάνδρου, Νεοκάστρων.
καὶ Παφλαγονίας δὲ κρατεῖ τῷ χρόνῳ,
καταπαλαίσας Κομνηνὸν Δαβὶδ μάχῃ·
ὅθεν παρεστήσατο σὺν Ἡρακλείᾳ
Ἀμάστριδα, Κύτωρον, Κρῶμναν τὰς πόλεις
πρὸς τοῖς πέριξ ἅπασι καὶ πολιχνίοις,
καὶ κατεκυρίευσε καὶ Παφλαγόνων.
Πέρσας δ' Ἰταλοὺς ταῖς καθ' ἡμέραν μάχαις
οὐκ εὐχερῶς μέν, ἐτροποῦτο δ' οὖν ὅμως
σθένει θεϊκῷ συμμαχούμενος τάχα.
Παρέσχε δ' αὐτῷ πράγματα δυσθυμίας
ὁ φυγὰς Ἀλέξιος Αὐσόνων ἄναξ,
ὢν πενθερὸς τούτου γε τοῦ βασιλέως·
οὗτος γὰρ οὗτος ἐκπεσὼν κραταρχίας,
καθάπερ ἱστόρησε φθάσας μοι λόγος,

1-37: Ἀκροπ., Ι, 11,21-12,3. 12,5-21. 18,1-3.

ἁλώμενος πέφθακε Θεσσαλονίκην,
καὶ πρὸς Μαρίας Ἀλαμανῶν ἐκ γένους,
ἣ πρὶν συνῴκει συγγόνῳ Ἰσακίῳ,
μαρκεσίῳ δὲ τηνικαῦθ' ὡμευνέτει,
ἄριστα δεχθεὶς καὶ φιλοφρόνως πάνυ,
ἐκεῖσε διέτριβε σὺν τῇ συζύγῳ.
ὡς δ' αὖ ἀνασείων τὴν πόλιν ἐφωράθη,
ἅμα γυναικὶ καὶ τέκνοις ἀπηλάθη,
καὶ πρὸς τυραννεύοντα τῶν Κορινθίων
Σγουρὸν βαδίσας πρὸς γάμου κοινωνίαν
τούτῳ κατηγγύησε τὴν θυγατέρα.
κἀκεῖθεν ἀπέπλευσε πρὸς Αἰτωλίαν
πρὸς τὸν κρατοῦντα Μιχαὴλ ταύτης τότε,
πρὸς δ' αὖ παλαιᾶς Ἠπείρου κεκλημένης,
πρωτεξάδελφον συγγενῆ πέλοντά οἱ.
ἁλίσκεται δὲ πειραταῖς Λογγιβάρδοις,
ἀπεμπολεῖται πρὸς Μιχαὴλ χρυσίου.
ἐφ' ἱκανὸν γοῦν ἐνδιατετριφότος
τοῖς τοῦ Μιχαὴλ χωρίοις Ἀλεξίου,
θνήσκει βασιλὶς Εὐφροσύνη πρὸς νόσου,
καὶ θάπτεται δὴ τῷ πολιχνίῳ Ἄρτης·
αὐτὸς δ' ἀπέπλει πρὸς πόλιν τὴν Ἀττάλου,
ἔνθα πεφθακὼς τῷ κρατοῦντι Περσίδος
Ἰαθατίνῃ προσδέδεκτο γνησίως,
ὃν αὐτὸς ἐκφεύγοντα τἀδελφοῦ χέρας
καὶ πρὸς πόλιν ἥκοντα πρὶν δεδεγμένος
θετὸν κατωνόμασε παῖδα βαπτίσας,
καί οἱ συνεξῄει γε τῆς Κωνσταντίνου.
ἔπειτ' ἐκεῖθεν ἀποδρὰς οὐκ οἶδ' ὅπως,
παλινδρομήσας εὐχερῶς πρὸς πατρίδα
Ἰκονίου δέδεικτο σουλτὰν Περσάναξ,

38-73: ὅ.π., I, 12,24-15,4.

καὶ τηνικαῦτα δυστυχοῦντ' Ἀλεξίῳ
ὤφθη παρηγόρημα καὶ σωτηρία.
οὗτός γε τοίνυν ἱκέτη τίνων χάριν
πρεσβεύεται δὴ πρὸς νέον στεφηφόρον,
καὶ παραχωρῆσαί γε τῆς κραταρχίας
τῷ πρὶν κρατοῦντι πενθερῷ παρηγγύα·
εἶτ' ἐκστρατεύσας καὶ κατὰ Ῥωμαΐδος
μετὰ στρατιᾶς δυσαριθμήτου μάλα,
ἄγων μετ' αὐτοῦ καὶ κρατοῦντα φυγάδα,
τὴν Ἀντιόχου καταλαμβάνει πόλιν,
τὴν πρὸς Μαιάνδρῳ τῷ ποταμῷ κειμένην.
ἀλλ' οὐδ' ὁ κρατῶν τῶν καθ' αὐτὸν ἠμέλει,
ἀλλὰ προσοῦσαν στρατιὰν συναλίσας,
ἐλπίδας ἐξάψας τε Χριστοῦ δεσπότου,
ἐπὶ σουλτάνον ἵεται θαρραλέως.
συρρήξεως γοῦν συμβολῆς τε συμβάσης
τὸ πλεῖστον ἠφάνιστο τῶν στρατευμάτων
ἄνακτος, ὃν μάλιστα Λατίνων γένους,
ἔργ' ἀρεϊκὰ καρτερὰ δεδειγμένων·
Ῥωμαϊκὴ δ' ἔφευγεν ἀκόσμως φάλαγξ,
ταύτης μενόντων μετρίων κατὰ μάχην
ἀγωνίας τέρμα τε πᾶν σκοπουμένων.
οὕτω δὲ νίκης μειδιώσης βαρβάροις,
ἄνω θέων κάτω τε σουλτὰν ἱππότης
ἀναδιφῶν ἦν τὸν κρατάρχην Αὐσόνων·
καὶ τόνδε καθ' ὅμιλον εὑρὼν ἱππότην,
ῥώμῃ πεποιθὼς καὶ σθένει βραχιόνων,
πλήττει κορύνῃ κατὰ κάρας αὐτίκα,
καὶ κατὰ γῆν βέβληκε ῥίψας ἐκ δίφρου,
πλησθέντα τύψει συστροφῆς τε καὶ σκότους.
ἐν χρῷ δὲ κινδύνου γε τῷδε τυγχάνων,
αἴφνης ἑαυτὸν ἀναλαβὼν ὁ κράτωρ
πλησθείς τε θείας ἐξ ἐπιπνοίας σθένους,

σταθεὶς ἐπὶ πόδας τε γενναίως μάλα,
σπάθην τ' ἐρύσας κουλεοῦ, τέμνει πόδας
θηλείας ἵππου Περσάνακτος εὐψύχως,
καὶ τόνδε χαμαὶ κατέβαλεν ὑψόθεν.
εἶτ' ἐξαπίνης, μηδενὸς πῶς εἰδότος,
σουλτὰν κάραν τέτμητο τὴν μιαιφόνον,
καὶ λοιπὸν ἠνέγκατο τὴν νίκην κράτωρ.
τουτὶ τροπαιούχημα τὸν βασιλέα
ποιεῖ μὲν ἐχθροῖς βαρβάροις φρικαλέον,
ἡδὺν ὑπηκόοις δὲ καὶ πεφιλμένον·
πρὸς τοῖσδ' ἱκανῆς ἐμπιμπλᾷ θυμηδίας
καὶ λήματος θάρσους τε τούτους εἰκότως.
ἐντεῦθεν ἐσπείσατο Ῥωμαίων κράτει
ἡ πρὶν ἀλαζὼν Περσικὴ χώρα πρόφρων,
καὶ λοιπὸν ἐσχόλαζε Ῥωμαίων κράτωρ
ταῖς πρὸς Λατίνων συμπλοκαῖς τε καὶ μάχαις.
καὶ πενθερὸν δὲ προσλαβὼν ἐκ τῆς μάχης,
τιμήσας εἰκότα τε καὶ παρ' ἐλπίδα,
ἀπαγαγὼν δὲ πρὸς πόλιν Νικαέων
καὶ παράσημα τοῦ κράτους ἀπεκδύσας,
μονῇ διάγειν Ὑακίνθου προσνέμει,
ἔνθα θανὼν ἔτυχε ταφῆς ἐντίμου.

76-128: *ὅ.π.*, I, 15,4-17,23.

[Ἐφραὶμ τοῦ Αἰνίου, *Χρονικὴ Ἱστορία*, ἐκδ. Ο. Λαμψίδης, στ. 7528-7655]

(II)

Ἡ ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης δὲν εἶχε σχεδιαστεῖ, ἔγινε κατὰ τρόπο ἀπρόσμενο καὶ ἐντελῶς τυχαῖο, γι' αὐτὸ δικαιολογημένα ὁ Ἀκροπολίτης, ποὺ περιέγραψε τὸ γεγονός, ἀπέδωσε τὴν ἀπελευθέρωσή της στὴν θεία πρόνοια: *ἐγένετο δὲ τῷ τότε καί τι ξυμβῆναι προνοίᾳ θεοῦ* (Heisenberg, I, 181,9-10). Ὁ στρατηγὸς Ἀλέξιος Στρατηγόπουλος, περνώντας μὲ τὸν στρατό του κοντὰ ἀπὸ τὰ τείχη, πληροφορήθηκε ἀπὸ ντόπιους (*τοὺς θεληματαρίους*) ὅτι ἡ πόλη ἦταν ἀφύλακτη καὶ ὅτι μποροῦσε νὰ περάσει τοὺς στρατιῶτες του εὔκολα ἀπὸ ἕνα ἄνοιγμα τοῦ τείχους. Ἐκμεταλλεύτηκε αὐτὴ τὴν μοναδικὴ εὐκαιρία καὶ μπῆκε νύχτα στὴν πόλη μὲ τὸν στρατό του δίχως νὰ βρεῖ ἀντίσταση. Τὴν ἐπομένη οἱ φράγκοι στρατιῶτες πληροφορήθηκαν τὸ συμβὰν καὶ ἐπιχείρησαν μὲ τὸ ναυτικό τους νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῶν εἰσβολέων, ἀλλὰ ἐγκατέλειψαν τὴν ἰδέα ὅταν ἀντίκρισαν τὰ σπίτια τους νὰ καίγονται, γεγονὸς ποὺ ἐμπόδισε τὴν ἀποβίβασή τους στὴν ξηρά. Οἱ ξένοι ἐγκατέλειψαν τὴν πόλη, μαζί τους καὶ ὁ φράγκος ἡγεμόνας Βαλδουίνος Β'. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἀπελευθερώθηκε στὶς 25 Ἰουλίου 1261, μετὰ ἀπὸ πενήντα ἐφτὰ χρόνια, τρεῖς μῆνες καὶ δώδεκα ἡμέρες κατοχῆς. Τὸ γεγονὸς ἑορτάστηκε λίγο ἀργότερα, στὶς 15 Αὐγούστου, ὅταν ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος μπῆκε θριαμβευτικὰ στὴν Βασιλεύουσα, ὅπου στέφθηκε αὐτοκράτορας ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἀρσένιο.

Βιβλιογραφία

Ostrogorsky, *Ἱστορία*, III, 130-132. Macrides, *George Akropolites*, 376-388.

[*ΟΠΩΣ ΕΑΛΩ Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ ΠΑΡΑ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ*]

9506 *Ταῦτα μὲν οὕτω συμβέβηκεν ὡς ἔφην·*
στράτευμα δ' ἄναξ ἱκανὸν συναλίσας,
καὶ τοῦτο δοὺς καίσαρι Στρατηγοπούλῳ,

καθ' ἑσπερίων ἐκπέπομφε δυσνόων·
πλὴν ἐν παρέργῳ καὶ Βυζαντίδα φθάσαι
καὶ τῇδ' ὁμοκλὴν προσδρᾶσαι παρηγγύα.
ὑπῆρξεν οὕτω, καὶ φθάσας καῖσαρ πόλιν
ἔρημον εὗρεν ὁπλιτῶν οἰκητόρων,
πρὸ βραχέος σφῶν ἐν στόλῳ πεπλευκότων
ἐπὶ σκύλευσιν νησίδος Δαφνουσίας.
ὡς τοίνυν ἧκε νυκτὸς εἰς ταύτην πόλιν
ἔχων ὀπαδοὺς φυγάδας ταύτης καῖσαρ,
ἔγνω παρ' αὐτῶν ὡς ὀπή τις τυγχάνει
κατά γε τεῖχος συμβεβηκυῖα πάλαι.
ἐφίσταται γοῦν ᾗ τάχος πρὸς τὸν τόπον,
καὶ δι' ὀπῆς τις ὁπλίτης προσερπύσας
ἐνῆκε θάρσος οὐ βραχὺ συνοπλίταις·
εἶτ' ἄλλος εἰσείρπυσεν ὁπλίτης πάλιν,
καὶ πάλιν ἄλλος, καὶ τριάς που πεντάδων.
εἶτα καταρράξαντες οὗτοι τὰς πύλας
ῥᾴστην παρέσχον εἴσοδον πάσαις ἴλαις·
οἱ δ' ἐντὸς ἐν δράματι κατεπτηχότες
εἰς γῆς μυχοὺς ἔδυον, εἰς στοῶν βάθη,
εἰς ἀποκρύφους καὶ σκοτεινὰς γωνίας,
εἰς ἱερούς τ' αὖ καὶ σεβασμίους δόμους.
Βαλδουῖνος δ' ὥρμησε Λατίνων ἄναξ
ἐπὶ μεγάλους καὶ βασιλείους δόμους,
ἀφ' ὧν φυγὰς ἔπλευσε πρὸς τὴν πατρίδα.
στράτευμα δ' ἐσκύλευε Ῥωμαίων πόλιν,
ταύτης ἐπιὸν καὶ στενωποὺς καὶ τρίβους.
ὁ δ' ἐκπεπλευκὼς εἰς Δαφνουσίαν στόλος,
κατ' Ἀνάπλουν γνοὺς συμβεβηκότα πόλει,
τάχιον ἐκπλεῖ προσβοηθήσων πόλει·
ἀλλ' ἡ στρατιὰ Λατινικαῖς οἰκίαις
ἐνιᾶσι πῦρ καὶ φλέγουσι τὰς ὅλας,
ὅπερ θεαθὲν Ἰταλοῖς καὶ μακρόθεν

ὁρμὴν ἀπεῖρξε καὶ σκεδαννύει στόλον.
ὑπὸ κραταρχίαν δὲ λοιπὸν Αὐσόνων
αὖθις ὑπήχθη βασιλὶς τῶν ἀστέων,
οὔσης τετάρτης ἰνδικτιῶνος τότε,
καὶ πέντ' ἄγοντος πεντάκις Ἰουλίου,
ἔτους δ' ἐπιτρέχοντος ἀρχῆς ἀπ' ἄκρης
χιλιάδων ἓξ ἑπτακοσίοις ἅμα,
πρὸς δ' αὖ ἑνὸς δέοντος ἑπτάκις δέκα.
ἐχθροῖς δ' Ἰταλοῖς ἤδε τυραννουμένη
ὀκτὼ πρὸς πεντήκοντα τοῖς ὅλοις χρόνοις,
οὕτω θεοῦ νεύσαντος ἡ Κωνσταντίνου
πόλις, πολυθρύλλητος ἀνθρώποις ὅλοις,
οἰκουμένης θαῦμά τε καὶ μέγα κλέος,
ἠλευθερώθη Λατίνων τυραννίδος
καὶ Ῥωμαϊκῷ καθυπεκλίθη κράτει.

Τῷ δὲ κρατάρχῃ Μιχαὴλ σκηνουμένῳ
περὶ Μετεώριον ἤκουστ' ἀθρόως
εὐάγγελος φήμη τις, ἡδονῆς πλέα,
πρὸς κασιγνήτης φιλτάτης Εὐλογίας,
ὡς τὴν περιλάλητον ἅπασι πόλιν
περιπολοῦσι τὰ στίφη τῶν Αὐσόνων.
εἶτ' ἄγγελός τις ὢν θεατὴς πραγμάτων
ἐλθὼν σαφῶς ἤγγειλε τὰ πεπραγμένα·
μετὰ δὲ μικρὸν καὶ Λατινάρχου στέφος,
πέδιλ' ἐρυθρὰ καὶ βασίλειον ξίφος
κομίζεται δὴ βασιλεῖ τῶν Αὐσόνων.
ὃς δὴ ταχύνας καταλαμβάνει πόλιν,
καί που κατεσκήνωσεν αὐτῆς πλησίον.
εἶτ' ἀναβάντος τοῦ προέδρου Κυζίκου
εἴς τινα πύργων τῆς πύλης τῆς Χρυσέας,
αὐτῷ συνούσης εἰκόνος σεβασμίας
τῆς μητρανάνδρου καὶ πανυμνήτου κόρης,
ὡς μὴ παρόντος ποιμένος Βυζαντίδος,

θεῷ τ᾽ ἀναπέμποντος εὐχὰς δεσπότη,
πίπτει βασιλεὺς ἀκαλυφὴς εἰς χθόνα,
πάντες τε συμπίπτουσιν αὐτῷ κατόπιν.
μετὰ δὲ συμπλήρωσιν εὐχαριστίας
εἰσῆλθε πύλην Χρυσέαν στεφηφόρος,
πεζῇ βαδίζων ἐς μονὴν τοῦ Στουδίου,
ἔχων σεβαστὴν εἰκόνα θεοτόκου
ἔμπροσθεν ἡγμένην τε καὶ τιμωμένην.
κἀκεῖ λελοιπὼς εἰκόνα σεβασμίαν,
ἔφιππος ἧκεν εἰς θεοῦ νεὼν μέγαν·
καὶ προσκυνήσας, εὐχαριστήσας ἅμα
τῷ πανσθενουργῷ θαυματουργῷ δεσπότῃ,
μετὰ προπομπῆς βασιλικῆς καὶ κρότων
εἰσῆλθε χαίρων εἰς ἀνάκτορον μέγα.

[Ἐφραὶμ τοῦ Αἰνίου, *Χρονικὴ Ἱστορία*, ἐκδ.Ο. Λαμψίδης, στ. 9506-9588]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΟΙ ΦΙΛΟΔΥΤΙΚΕΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΤΟ *ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΟΥ ΜΟΡΕΩΣ*

Γιὰ τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* ὑπάρχει ἐκτενέστατη καὶ σημαντικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὶς διάφορες παραλλαγὲς τοῦ *Χρονικοῦ*, τὴν προτεραιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ἔναντι τῶν ξενόγλωσσων συνθέσεων, τὶς συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες γράφτηκε, τὶς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ καὶ τὶς ἱστορικὲς εἰδήσεις ποὺ παραδίδει. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν εἰδικῶν χρονολογεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ 17ου αἰώνα, ἐξαιτίας τοῦ γλωσσικοῦ του ἰδιώματος (J. Meursius, Λέων Ἀλλάτιος, Ch. Du Cange). Ὅταν παραλλήλως πρὸς τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἐντοπίστηκαν καὶ οἱ ξενόγλωσσες παραλλαγὲς (γαλλική, ἰταλική, ἀραγονική), τὸ *Χρονικὸ* ἔγινε πλέον ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης τόσο ἀπὸ ἱστορικοὺς ὅσο καὶ φιλολόγους. Σώζεται σὲ ὀκτὼ χειρόγραφα καὶ σὲ τέσσερις γλῶσσες. Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο εἶναι ἔμμετρο καὶ παραδίδεται σὲ τρεῖς διαφορετικὲς παραλλαγές: τῆς Κοπεγχάγης (**H**, κώδ. *Havniensis Fabricius*, 57), τῶν Παρισίων (**P**, *Parisinus gr.* 2898 καὶ στὰ ἀπόγραφά του *Parisinus gr.* 2753 καὶ *Bernensis* 509), καὶ τοῦ Τουρίνου (**T**, *Taurinensis B.*II.1). Ὁ κώδικας τῆς Κοπεγχάγης χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα καὶ συνεπῶς ἀναδεικνύεται ὁ ἀρχαιότερος καὶ πληρέστερος συγκριτικὰ μὲ τοὺς ὑπόλοιπους, καθόσον παραδίδει τὸ *Χρονικὸ* σὲ 9.219 πολιτικοὺς στίχους ἔναντι 8.200 τοῦ **P** καὶ περίπου 7.000 τοῦ **T**. Τὰ πρῶτα τρία φύλλα του ἔχουν, ὡστόσο, ἐκπέσει, ὁπότε τὸ κείμενο ξεκινᾶ μὲ τὸν στίχο 105 τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου 2898, τοῦ ὁποίου τὸ τέλος ἐπίσης ἔχει χαθεῖ. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ παρισινὸ χειρόγραφο

ἐξομαλύνει φραστικὰ τὸ κείμενο τοῦ **Η**, ἐξελληνίζει πολλὲς ξένες λέξεις καὶ ἐπιπλέον μετριάζει ἢ ἐξοβελίζει τοὺς ἀνθελληνικοὺς χαρακτηρισμοὺς ποὺ περιέχει.

Ὁ John Schmitt ἐξέδωσε τὸ 1904 τὶς δύο ἑλληνικὲς παραλλαγὲς (**Η** καὶ **Ρ**) σὲ ἀντικριστὲς σελίδες, ξεπερνώντας φιλολογικὰ τὶς πρῶτες ἐκδόσεις τοῦ J. A.C. Buchon (1841, 1845). Ἐπίσης, τὸ 1940 ὁ Π. Καλονάρος δημοσίευσε χρήσιμα σχόλια στὸ *Χρονικό*, ἀξιοποιώντας τὸ κείμενο τοῦ J. Schmitt (1940). Ἡ συζήτηση ἐξαρχῆς στράφηκε στὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τοῦ *Χρονικοῦ*, κατὰ πόσον τὸ πρωτότυπο γράφτηκε στὰ ἑλληνικὰ ἢ στὰ γαλλικὰ ἢ ἂν τὸ ἕνα κατάγεται ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τελευταῖα φαίνεται νὰ ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη ὅτι τὸ πρωτότυπο γράφτηκε στὰ ἑλληνικά[46] καὶ συνακόλουθα οἱ παραλλαγὲς τῶν τριῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων ἀνάγονται σὲ ἕνα κοινὸ πρόγονο, τὸ δὲ γαλλικὸ κείμενο «ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν παραλλαγὴ τοῦ χειρογράφου τῆς Κοπεγχάγης», ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ κατάγεται.[47] Πιθανότερο ὅμως εἶναι νὰ ἀποδώσουμε σὲ ἕναν γάλλο συγγραφέα τὴν ἐξαδινικευμένη εἰκόνα τοῦ πριγκιπάτου, μαζὶ μὲ τὶς ἀνθελληνικές του θέσεις, παρὰ σὲ ἕναν ἕλληνα, ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ D. Jacoby.[48]

46. M.J. Jeffreys, «The Chronicle of Morea: Priority of the Greek Version», *BZ* 68 (1975) 304-350. T. Shawcross, *The Chronicle of Morea: Historiography in Crusader Greece*, [Oxford Studies in Byzantium], Ὀξφόρδη 2009, 206-217.

47. Γ.Χ. Μακρῆς, «Χρονικὸν τοῦ Μορέως: Livre de la Conqueste και ελληνικές παραλλαγές», *Τ' ἀδόνιν κεῖνον ποὺ γλυκὰ θλιβᾶται, Πρακτικὰ τοῦ 4ου Διεθνοῦς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi* (Νοέμβριος 1997, Λευκωσία), Ἡράκλειο 2002, 403. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Vernacular Greek from Old French or vice versa? The Chronicle of the Morea», *Quarta Crociata. Venezia – Bisanzio – Imperio Latino*, [Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti], Βενετία 2006, 607-615.

48. Τὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ *Χρονικοῦ* γράφτηκε στὰ γαλλικὰ ἀνάμεσα στὸ 1292 καὶ 1320 καὶ ἀνῆκε στὸν βαρῶνο τοῦ Μορέα Βαρθολομαῖο Γκίζη, ἐνῶ μία μικρότερη παραλλαγή, ἐπίσης στὰ γαλλικά, χρονολογεῖται τὸ 1341 μὲ 1346. Ἀντίγραφο αὐτῆς τῆς παραλλαγῆς στάλθηκε στὴν Δύση τὸ 1397. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ἦταν ἕλληνας ἄρχοντας, ποὺ ὑπηρετοῦσε στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀράρδου Γ' (Erard le Maure). Ὁ συγγραφέας στηρίχτηκε στὸ γαλλικὸ κείμενο καὶ σὲ προφορικὲς παραδόσεις, ἀπευθυνόταν δὲ σὲ ἕνα ἑλληνόφωνο κοινό. Βλ. γι' αὐτὲς τὶς ἀπόψεις D. Jacoby, *BZ* 104, 782-783. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change», *Byzantium*,

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, δὲν ἀποκλείεται οἱ ἀντιβυζαντινὲς ρήσεις τοῦ χρονογράφου νὰ ἀποτελοῦν μεταγενέστερες προσθῆκες.[49] Τέλος, διατυπώθηκε παλιότερα καὶ ἡ ἄποψη ὅτι τόσο τὸ ἑλληνικὸ ὅσο καὶ τὸ γαλλικὸ προῆλθαν ἀνεξαρτήτως τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀπὸ μία χαμένη πηγή.[50]

Τὸ *Χρονικὸ* γράφτηκε ἀκριβῶς στὴν περίοδο τῆς πολιτικῆς παρακμῆς. Τὸ ἐγχείρημα εἶχε ὡς ἀπώτερο στόχο νὰ ἐμψυχώσει τὴν τάξη τῶν ἱπποτῶν προκειμένου νὰ ξαναβροῦν τὴν παλιά τους αἴγλη.[51] Πρόκειται γιὰ ἕνα προπαγανδιστικὸ ἔργο, παρόμοιο μὲ τὸ *Χρονικὸ τῶν Τόκκων*. Ἡ συγγραφή του στὴν πρώτη της μορφὴ τοποθετεῖται γύρω στὴν δεκαετία τοῦ 1320, ὁ δὲ συγγραφέας του εἰκάζεται ὅτι ἔζησε στὰ τέλη τοῦ 13ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα καὶ συνδεόταν στενὰ μὲ τὸ περιβάλλον τῆς αὐλῆς τοῦ Ἀράρδου Γ' (Erard le Maure) στὸν Μορέα (1344-1388). Ὁ ἴδιος πάντως δὲν δίνει αὐτοβιογραφικὲς ἀναφορὲς οὔτε κάνει λόγο γιὰ τὶς πηγές του. Ἦταν γνώστης τῶν τόπων ποὺ περιγράφει, τῶν φεουδαρχικῶν θεσμῶν καὶ τῆς διοίκησης καὶ γενικότερα τῶν δυτικῶν συνηθειῶν καὶ ἐθίμων. Ἰδιαίτερη προσοχὴ ἔδωσε στὸ ἐφαρμοζόμενο δίκαιο καὶ στὴν ἑρμηνεία τῶν νομικῶν διατάξεων, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες κατέγραψε ἐπακριβῶς, ὅπως τῆς ὑπόθεσης τῆς Μαργαρίτας τοῦ Πασσαβᾶ (στ. 7312-7752).[52] Οἱ γνώσεις του στηρίχτηκαν στὴν νομοθετικὴ συλλογὴ ποὺ πέρασε ἀπὸ τοὺς

Latin Romania and the Mediterranean, [Variorum Collected Studies Series], Aldershot 2001, 2-13. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «The Encounter of two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade», *American Historical Review* 78 (1973) 873-906.

49. G. Makris, «Vernacular Greek from Old French or vice versa? The Chronicle of the Morea», 609.

50. H.E. Lurier, *Crusaders as Conquerors: The Chronicle of Morea*, Νέα Ὑόρκη – Λονδίνο 1964, 38-39.

51. Κατὰ τὸν H.-G. Beck, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς δημώδους λογοτεχνίας*, 249, «Θυμίζοντας τὴν τέταρτη σταυροφορία προσπαθεῖ νὰ μεταδώσει τὸ πνεῦμα της στοὺς Γάλλους σὲ Ἀνατολὴ καὶ σὲ Δύση καὶ νὰ τοὺς κάνει νὰ ἀντισταθοῦν στὴν προσπάθεια τῆς βυζαντινῆς ἐπανάκτησης».

52. Ἡ Μαργαρίτα τοῦ Πασσαβᾶ εἶχε σταλεῖ ὅμηρος στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου καὶ τῶν ἀνδρῶν

Ἀσσίζες τῆς Ἱερουσαλὴμ στὸν Μορέα κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βιλλεαρδουίνου Α'. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἡ συλλογὴ αὐτὴ κωδικοποιήθηκε στὴν Πελοπόννησο καὶ μάλιστα δέχθηκε κάποιες ἐπιρροὲς ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο. Συνακόλουθα, οἱ διατάξεις αὐτῆς τῆς συλλογῆς ἄρχισαν νὰ ἐφαρμόζονται γενικότερα στὶς φραγκοκρατούμενες περιοχές. Ἐξυπακούεται βέβαια ὅτι τὸ *Χρονικὸ* ἀποτελεῖ πολύτιμη πηγὴ γιὰ τὴν φεουδαρχικὴ ὀργάνωση τοῦ πριγκιπάτου καὶ εἰδικότερα γιὰ τὶς σχέσεις εὐγενῶν καὶ ὑποτελῶν (*αὐθέντου – λιζίου*), ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστώς, ὅπως τὰ *γονικά*, τὶς *πρόνοιες*, τὴν λειτουργία τῶν δικαστηρίων, τῆς *μικρᾶς Κούρτης* καὶ τῆς *Κούρτης τῶν βουργησίων*. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀναφορὰ τοῦ *Χρονικοῦ* στὴν «συνέλευση τῶν κυράδων», ποὺ εἶναι γνωστὴ καὶ ὡς ὁ *παρλαπᾶς τῶν κυράδων* (παρλαμέντο). Κατὰ τὴν μαρτυρία του, ὡς πρὸς τὰ κληρονομικά τους δικαιώματα, οἱ γυναῖκες ἦταν ἰσότιμες μὲ τοὺς ἄνδρες ἐνώπιον τοῦ νόμου τοῦ πριγκιπάτου. Ἔτσι ὅταν οἱ βαρῶνοι αἰχμαλωτίστηκαν στὴν Πελαγονία, οἱ γυναῖκες τους ὑπὸ τὴν προεδρία τῆς πριγκίπισσας Ἄννας πῆραν τὴν ἐξουσία στὰ χέρια τους καὶ ἐπικύρωσαν τὴν συμφωνία ποὺ εἶχε κάνει ὁ Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος μὲ τὸν Μιχαὴλ Η', δηλαδὴ νὰ παραδώσει στὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα τὰ τέσσερα κάστρα τοῦ πριγκιπάτου.[53] Στὸ *Χρονικὸ* καταγράφονται ἐπίσης δίκες, συμφωνίες καὶ διοικητικὲς πράξεις, ποὺ προῆλθαν ἀπὸ ἀρχειακὸ ὑλικὸ ἢ ἀπὸ κτηματολόγια τῶν φέουδων (*ριτζίστρα*, στ. 581 κ.ἑ. 1962 κ.ἑ.). Ἀξιοποιήθηκαν ἀκόμη προφορικὲς μαρτυρίες ἀτόμων ποὺ ἔζησαν ἀπὸ κοντὰ τὰ γεγονότα (πβ. στ. 1354).

του, ἀλλὰ στὸ διάστημα τῆς ὁμηρίας της ἔχασε τὴν προθεσμία νὰ διεκδικήσει κατὰ τοὺς φεουδαλικοὺς νόμους ὡς μόνη κληρονόμος τὸ κάστρο τῆς Ἄκοβας, ὁπότε τὸ φέουδο περιῆλθε στὸ στέμμα. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή της κίνησε τὴν διαδικασία γιὰ νὰ τῆς ἀποδοθεῖ ἡ κληρονομιά, ἐπικαλούμενη τὴν ὁμηρία της, ἐξαιτίας τῆς ὁποίας δὲν ζήτησε ἔγκαιρα τὴν κληρονομιά της. Βλ. ἀναλυτικότερα Κ.Γ. Πιτσάκης, «Οι δίκες στο Χρονικό του Μορέως – και η δίκη του Χρονικού», *Δίκαιο και Τέχνη του Λόγου*, επιμ. Γ. Κραβαρίτου, [Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 2008, 135-141.

53. Π.Ι. Ζέπος, «Τὸ δίκαιον εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως», *ΕΕΒΣ* 18 (1948) 202-220. Πιτσάκης, «Οι δίκες στο Χρονικό του Μορέως – και η δίκη του Χρονικού», 126-142.

Μεταξὺ ἄλλων, στὴν ἀρχὴ τῆς διήγησης μνημονεύεται τὸ *Βιβλίο τῆς Κουγκέστας*, ὁ πυρήνας τοῦ ὁποίου ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὶς διάφορες παραλλαγὲς τοῦ *Χρονικοῦ*.[54] Ἀπὸ τὸ κείμενο δὲν λείπουν βέβαια οἱ παρανοήσεις καὶ οἱ παραποιήσεις γεγονότων. Οἱ ἀδυναμίες αὐτὲς δὲν μειώνουν πάντως τὴν ἀξία του ὡς ἱστορικὴ πηγή. Ἄλλωστε, ὁ στόχος τοῦ συγγραφέα δὲν ἦταν νὰ γράψει χρονογραφία μὲ τὴν κλασικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου.

Οἱ παραποιήσεις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἡ σύγχυση ὀνομάτων, ὅπως καὶ ἡ λανθασμένη χρονολογικὴ σειρὰ συμβάντων στὸ κείμενό του, δὲν εἶναι σίγουρο ἂν ὀφείλεται στὶς ἐλλιπεῖς του γνώσεις ἢ στὴν χρήση ἀναξιόπιστων πηγῶν. Οἱ διηγήσεις του σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ γεγονότα ἐκτὸς τοῦ ἄμεσου γεωγραφικοῦ του χώρου πιθανὸν νὰ προέρχονταν ἀπὸ ἀκούσματα καὶ προφορικὲς μαρτυρίες. Τὸ κείμενο παραδίδει καὶ κάποιες ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες: ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Μπάρι στὴν Κλαρέντζα καλυπτόταν σὲ τρεῖς ἡμέρες, ἐνῶ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Μονεμβασία χρειάζονταν δεκαπέντε (στ. 4643). Ὁ λίζιος ποὺ ζητοῦσε τὴν συγγνώμη τοῦ ἀφέντη του παρουσιαζόταν μπροστά του ἔχοντας τὴν ζώνη του στὸν λαιμό του σὲ ἔνδειξη ταπεινοφροσύνης (στ. 3351, 5881). Οἱ τοῦρκοι μισθοφόροι προτιμοῦν νὰ ὑπηρετήσουν τοὺς Φράγκους καὶ νὰ μείνουν στὸν τόπο τους, διότι *ἤκουσαν ὅτι κρατοῦν ἀλήθειαν*, παρὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ποὺ δὲν τηροῦν τὸν λόγο τους (στ. 5192). Οἱ Ρωμαῖοι (τῆς Πελοποννήσου;) τὴν διασκέδαση τὴν ἀποκαλοῦσαν *χαμοτσοῦκιν* (στ. 2408). Οἱ κάτοικοι τῆς Μονεμβασίας στὴν περίοδο τοῦ τριετοῦς ἀποκλεισμοῦ τους ἔτρωγαν γάτες καὶ ποντικοὺς (στ. 2932). Τὰ κρύα νερὰ τοῦ Ἀραχόβου ἔγιναν ἡ αἰτία μέσα σὲ δύο μῆνες νὰ χάσουν τὴν ζωή τους ἀπὸ κοιλιακὰ νοσήματα πολλοὶ Φράγκοι (στ. 7203-7207).

Τὸ κείμενο, μολονότι περιέχει στοιχεῖα προφορικότητας, ἐπαναλήψεις καὶ λογοτύπους ποὺ συσχετίζονται μὲ τὸν προφορικὸ λόγο, δὲν εἶναι προϊὸν προφορικῆς σύνθεσης. Τὸ λεξιλόγιο σὲ μεγάλο ποσοστό, μὲ ἐξαίρεση ἴσως τὰ καθαρὰ

54. Ὑπονοεῖται ἡ *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum* τοῦ Γουλιέλμου τῆς Τύρου σὲ γαλλικὴ μετάφραση, ἡ ὁποία γνώρισε διάφορες προσθῆκες καὶ πῆρε τὴν ὀνομασία «Eracles». Τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* ἀξιοποίησε πιθανότατα τὸ Χρονικὸ «Eracles» καὶ ὄχι τὴν Ἱστορία τοῦ Γουλιέλμου. Βλ. Shawcross, *The Chronicle of Morea: Historiography in Crusader Greece*, 65-68.

ξένα δάνεια, ἀπαντᾶ μὲ τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη μορφὴ σὲ κείμενα τῆς δημώδους γραμματείας. Ἡ ἔκτασή του καὶ μόνον ἀποκλείει ὅμως τὸ ἐνδεχόμενο τῆς προφορικῆς δημιουργίας. Ἄλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας φαίνεται νὰ εἶχε ἐποπτεία ὅλου τοῦ γραπτοῦ του, κάνοντας ἀναφορὲς σὲ αὐτὰ ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν ἢ ἔχουν ἤδη προηγηθεῖ.[55] Μποροῦσε ὅμως νὰ διαβαστεῖ σὲ συνάξεις:

> *Κι ἂν ἔχῃς ὄρεξιν νὰ ἀκούῃς πρᾶξες καλῶν στρατιώτων,*
> *νὰ μάθῃς καὶ παιδεύεσαι, ἃ λάχῃ νὰ προκόψῃς.*
> *Εἰ μὲν ἐξεύρεις γράμματα, πιάσε ν' ἀναγινώσκῃς·*
> *εἴ τε εἶσαι πάλι ἀγράμματος, κάθου σιμά μου, ἀφκράζου* (στ. 1349-1352).

Ἂν ὁ συγγραφέας εἶχε δικές του ἰδέες, δὲν διακρίνονται στὸ κείμενο. Τὰ περὶ θείας προνοίας ἢ τοῦ ριζικοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελοῦν κοινοὺς τόπους ποὺ δὲν ἐνδιαφέρουν (*ἐκεῖ τὸν ηὗρε ἐριζικόν, τὸ οὐκ ἤλπιζε νὰ τοῦ ἔλθῃ*, στ. 5098). Οἱ ἐχθροὶ ὅμως τῶν ἱπποτῶν ἦταν καὶ ἐχθροὶ τοῦ Θεοῦ, καθόσον τὸ θεῖον ἦταν πάντα μὲ τὸ μέρος τους (στ. 3268, 4801). Στὴν μάχη παρὰ τὴν Πρινίτσαν οἱ Βυζαντινοὶ ὑπέστησαν πανωλεθρία, διότι *ὡδήγευεν κι ἀντρείευεν τοὺς Φράγκους νὰ πολεμοῦσιν* ὁ ἅγιος Γεώργιος (στ. 4792). Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ τοὺς Φράγκους καὶ τοῦτο τὸ δείχνει σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ κειμένου: *ἐστράφησαν οἱ Φράγκοι μας ἐκεῖσε εἰς τὴν Πόλιν* (στ. 846). Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε ὅτι ὁ συγγραφέας λειτουργοῦσε μᾶλλον σὰν φερέφωνο τῶν φράγκων ἱπποτῶν. Οἱ ἀρετὲς ποὺ κοσμοῦσαν τοὺς Φράγκους ἦταν ἡ ἀνδρεία, ἡ εὐγένεια καὶ ἡ φρονιμάδα. Ἐκεῖνος ποὺ βαστοῦσε ἅρματα εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ αὐξήσει τὸν πλοῦτο του καὶ τὴν τιμή του. Ἔτσι, μὲ τὸ σπαθί τους οἱ ἱππότες κέρδισαν τὸν τόπο τοῦ Μορέως: δὲν στράφηκαν, ἄλλωστε, ἐνάντια στὸν φτωχό τους γείτονα, *ἀλλ' ἔδραμαν εἰς βασιλέαν, ὅπου ἔνι ἀφέντης μέγας* (στ. 4150). Κριτήριο ἐπιτυχίας καὶ κοινωνικῆς ἀνόδου ἦταν ὁ πλοῦτος. Καὶ μὲ αὐτὸ τὸ κριτήριο ὁ συγγραφέας εὐχαριστεῖ τὸν εὔσπλαχνο Θεό, διότι δὲν ἐπέτρεψε τὸν φόνο

55. ... *καθὼς σὲ τὸ ἐπροεῖπα / εἰς τοῦ βιβλίου τὸν πρόλογον, φαίνει με, σὲ τὸ γράφω* (στ. 1507-1508). *διατὶ βαρειῶμαι γράφει τα διὰ τὴν πολυγραφίαν* (στ. 7803). Πβ. καὶ στ. 3050, 3179, 3469, 6249, 6259 κ.ἀ.

τῶν πλουσίων Φράγκων στὰ ἐπεισόδια ποὺ ἔγιναν στὶς παραμονὲς τῆς ἅλωσης τοῦ 1204:

> *ὅτι κανεὶς εὐγενικὸς ἀπὸ τοὺς πλούσιους Φράγκους,*
> *οὐδὲν ηὑρέθηκεν τινὰς ἐκεῖ εἰς τὴν Πόλι ἀπέσω*
> *μόνον καὶ ἄνθρωποι φτωχοί, τεχνῖτες ὑποχέροι* (στ. 626-628).

Ὁ ἴδιος δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὰ ἱστορικὰ δρώμενα. Στὴν καλύτερη περίπτωση γνώριζε τὶς γραφειοκρατικὲς ὑποθέσεις, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ τὸ ἐνδιαφέρον του γύρω ἀπὸ τὰ νομικὰ ζητήματα καὶ συνάμα τὴν ἀδιαφορία του γιὰ τὸν πόλεμο.[56] Ἡ παιδεία του ἦταν μᾶλλον περιορισμένη. Στὸ κείμενο ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀρκετὲς ἀδυναμίες – ἐπαναλήψεις, φτωχὸ λεξιλόγιο, ἔλλειψη συνωνύμων καὶ φαντασίας γενικότερα. Ἡ παλαιότερη ἄποψη τῶν κριτικῶν ὅτι δὲν ἔχει λογοτεχνικὴ ἀξία[57] τὸν τελευταῖο καιρὸ δικαιολογημένα ἀμφισβητεῖται. Καὶ πράγματι, «ὑπάρχουν καλοὶ καὶ ὡραῖοι καὶ ἐνίοτε πολὺ ὡραῖοι στίχοι», γιὰ νὰ μεταφέρω αὐτολεξεὶ τὴν γνώμη γνωστοῦ μελετητῆ, στὴν περιγραφή, λόγου χάρη, τῆς Ἀνδραβίδας (στ. 1426-1429) ἢ ἀκόμη στὴν περίφημη δίκη τῆς Μαργαρίτας τοῦ Πασσαβᾶ (στ. 7301-7752).[58]

56. *Λοιπόν, ἐὰν σοῦ ἔγραφα λεπτομερῶς τὲς πράξεις,*
τὸ ὅσον ἐγίνετον ἐκεῖ στὸν πόλεμον ἐκεῖνον,
ἀλάχῃ νὰ ἐβαρέθηκες διὰ τὴν πολυλογίαν
καθὼς βαρειῶμαι γὰρ κ' ἐγὼ νὰ σὲ τὸ διπλογράφω (στ. 7031-7034 πβ. 1092, 2923).

57. Κρουμπάχερ, *Ἱστορία*, I, 103-104: «Ἐκ λογοτεχνικῆς ὄψεως τὸ χρονικὸν εἶνέ τι ὅλως ἔκτροπον, εἶνε ἄχαρις, ἐνίοτε πομπώδης πεζὸς λόγος εἰς στίχους χωλαίνοντας. Ὁ χρονογράφος [...] διηγεῖται ἁπλῶς καὶ χονδροειδῶς, ὅπως δύναται καὶ ὅσον γνωρίζει τὰ πράγματα».

58. Πιτσάκης, «Οι δίκες στο Χρονικό του Μορέως – και η δίκη του Χρονικού», 134.

Ἐκδόσεις

J.A. BUCHON, *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*, Παρίσι 1840. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, I-II, Παρίσι 1843. –J. SCHMITT, *The Chronicle of Morea (Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως), A History in Political Verse, Relating the Establishment of Feudalism in Greece by the Franks in the Thirteenth Century*, Λονδίνο 1904. –*The Chronicle of Morea. Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον κατὰ τὸν κώδικα τῆς Κοπεγχάγης μετὰ συμπληρώσεων καὶ παραλλαγῶν ἐκ τοῦ Παρισινοῦ*. Εἰσαγωγή, ὑποσημειώσεις καὶ ἐπεξεργασία ὑπὸ Π.Π. ΚΟΛΟΝΑΡΟΥ, [Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη Ἀθηνῶν], Ἀθήνα 1940. –*La crónica de Morea. Estudio preliminar, texto y traducción* J.M. EGEA, [Nueva Roma. Biblioteca Graeca et Latina Aevi posterioris, 2], Μαδρίτη 1996.

Μεταφράσεις

H.E. LURIER, *Crusaders as Conquerors: The Chronicle of Morea*, Νέα Ὑόρκη – Λονδίνο 1964. –*La crónica de Morea. Estudio preliminar, texto y traducción* J.M. EGEA, [Nueva Roma. Biblioteca Graeca et Latina Aevi posterioris, 2], Μαδρίτη 1996. –*Chronique de Morée*, μτφρ. R. BOUCHET, [Les Belles Lettres], Παρίσι 2005.

Γενικὴ Βιβλιογραφία

KRUMBACHER, *Geschichte*, II, 833-838. *Ἱστορία*, I, 100-109. –MORAVCSIK, 238-240. –COLONNA, –H.-G. BECK, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς δημώδους λογοτεχνίας*, 249-252.

Εἰδικὴ Βιβλιογραφία

A.I. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, «Τὰ χρονικὰ τοῦ Μορέως. Συμβολαὶ εἰς τὴν φραγκοβυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν», *ΔΙΕΕΕ* 6 (1906) 453-675. –J. LONGNON, *La Chronique de la Morée*, Παρίσι 1911. –Σ.Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, «Χρονικοῦ τοῦ Μορέως λέξεις», *Ἀθηνᾶ* 23 (1911) 73-87. 24 (1912) 363-371. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Χρονικῶν Μορέως ἱστορικὰ καὶ τοπωνυμικά», *Ἀθηνᾶ* 23 (1911) 393-431. 25 (1912-1913) 3-52, 154-198. 26 (1914) 3-26, 135-136, 219-223. 27 (1915-1916) 3-38, 325-338. –N. BEES, «Zur Chronik von Morea», *Archiv für Kulturgeschichte* 13 (1917) 122-124. –E. STÜWE, *Die französischen Lehnwörter und Namen in der mittelbyzantinischen Chronik von Morea*, Rostock i.M. 1917. –Σ.Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Χρονικῶν Μορέως τοπωνυμικά, τοπογραφικά, ἱστορικά*, Ἀθήνα 1921. –Σ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, «Ἀποκατάστασις δύο χωρίων τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως», *Ἀφιέρωμα εἰς Γ.Ν. Χατζιδάκιν*, Ἀθήνα 1921, 78-81. –N.A. BEES, «Meletios Mitros aus Jannina und die Chronik von Morea», *BNJ* 17 (1944) 92-105. –Π. Ι. ΖΕΠΟΣ, «Τὸ δίκαιον εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως», *ΕΕΒΣ* 18 (1948) 202-220. –P.K. ENEPEKIDES, «L' auteur et l'histoire d'une copie de la Chronique de Morée sur les manuscrits grecs de Paris et Copenhague, faite antérieurement à l'édition de Buchon. À propos des mss. Parisin. Suppl. Gr. 901 et 901 A», *JÖBG* 2 (1952) 175-179. –G. SPADARO, «Studi introduttivi alla Cronaca di Morea. Storia della scoperta del testo e problemi relative ad esso», *Siculorum Gymnasium* 12 (1959) 125-152. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Studi introduttivi alla Cronaca di Morea, II, III» *Siculorum Gymnasium* 13 (1960) 133-176. 14 (1961) 1-70. –D. JACOBY, «Quelques considérations sur les versions de la Chronique de Morée», *Journal des savants*, 1968, 133-189. –M. JEFFREYS, *Studies in the Language and Style of the Medieval Greek Chronicle of the Morea*, διδ. διατρ. Birkbeck College, Λονδίνο 1972. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Formulas in the Chronicle of Morea», *DOP* 27 (1973) 165-195. –Γ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Δυσκολίες στὸ κείμενο τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως», *Ἑλληνικά* 27 (1974) 254-267, 420-425. –M. JEFFREYS, «The Chronicle of Morea – A Greek Oral Poem?», *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, II, Βουκουρέστι 1975, 153-158. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «The Chronicle of Morea: Priority of the Greek Version», *BZ* 68 (1975) 304-350. – I.P. MEDVEDEV, «K voprosu o socialnoj terminologii Morejskoj chroniki», *Vizantijskie očerki*, Μόσχα 1977, 138-148. –K. MITSAKIS, «The Chronicle of Morea and its Literary Problems», *Τὸ ἔμψυχοῦν ὕδωρ: μελέτες μεσαιωνικῆς καὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας*, Ἀθήνα 1983, 381-387. –M. JEFFREYS, «Η γλώσσα του Χρονικού του Μορέως – Γλώσσα μιας προφορικής παράδοσης», *Neograeca Medii Aevi «Text und Ausgabe»*, [Πρακτικά του Συμποσίου], Κολωνία 1986, 139-161. –J.M.

EGEA, *Gramática de la Crónica de Morea: un estudio sobre el griego medieval*, [Vitoria: Instituto de Ciencias de la Antigüedad, Universidad del País Vasca], 1988. –W.J. AERTS, «Was the Author of the Chronicle of Morea that bad?», *The Latin Empire. Some Contributions*, ἔκδ. V.D. VAN AALST, K.N. CIGGAAR, Hernen 1990, 133-163. –A. ILIEVA, «The Image of the Morea (Frankish and Byzantine) in the Mentality of the Gianniotes: The Author of the Tocco Chronicle», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990)*, Ἄρτα 1992, 309-312. –J.M. EGEA, «Διαφορετικὲς ἀπόψεις τοῦ Ἀραγωνικοῦ Χρονογράφου τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως», *Περιηγητὲς καὶ ἀξιωματοῦχοι στὴν Πελοπόννησο*, ἔκδ. Χ.Α. ΚΑΛΛΙΓΑ, Μονεμβασία 1994, 31-40. –Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ – ΚΟΚΚΙΝΗ, «Τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως καὶ ἡ βυζαντινὴ πρόνοια», *Βυζαντιακὰ* 14 (1994) 485-508. –G. SPADARO, «Varietà linguistiche e diversità semantiche nella Cronaca di Morea», *Ἰταλοελληνικὰ* 5 (1994-1996) 309-334. –Α.Δ. ΒΟΥΤΣΙΚΑΣ, *Παρατηρήσεις στὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως: σύντομη ἱστορικὴ - φιλολογικὴ μελέτη*, Ἀθήνα 1995. –C. CUPANE, «Λογοτεχνική παραγωγή στον φραγκοκρατούμενο Μορέα», *Βυζαντιναί Μελέται* 6 (1995) 371-385. –A. ILIEVA, «Images of Towns in Frankish Morea: The Evidence of the Chronicles of the Morea and of the Tocco», *BMGS* 19 (1995) 94-119. –TH. SANSARIDOU-HENDRICKX, «Attitudes of "feminism" and "anti-feminism": Examples of gender relations in the Chronicle of Morea», *Acta Patristica et Byzantina* 6 (1995) 119-129. –ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «The "Rights of Conquest" versus "Ancestral Rights". The significance of the "imaginary" discussion between the Prince of Morea, Guillaume de Villehardouin and the Sebastocrator Constantine Palaiologus», *Ekklesiastikos Pharos* 79 (1997) 147-155. –W.J. AERTS, «Um ein Jahrhundert Unterschied. Einige Überlegungen zur Handschrift H (Kopenhagen) gegenüber der Handschrift P (Paris) der Chronik von Morea», *Lesarten: Festschrift für Athanasios Kambylis zum 70 Geburtstag*, ἔκδ. I. VASSIS, G.S. HENRICH, D.R. REINSCH, Βερολίνο –Νέα Ὑόρκη 1998, 260-272. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «The Chronicle of the Morea as a mirror of a crusaders' state at work», *East and West in the Crusader States*, ἔκδ. K. CIGGAAR, H. TEULE, [Orientalia Lovaniensia Analecta, 92], Leuven 1999, 153-162. –TH. SANSARIDOU-HENDRICKX, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἐθνικισμοῦ κατὰ τὸν Μεσαίωνα: Σχέσεις τῶν Ἑλλήνων μὲ Φράγκους, Τούρκους καὶ ἄλλους λαούς*, Ἀθήνα 1999. –B. HENDRICKX, «Documents et chartes dans la

Chronique de Morée", *Ekklesiastikos Pharos* 83/2 (2001) N.S. 12, 483- 488. –W.J. AERTS – H. HOKWERDA, *Lexicon on the Chronicle of Morea*, Groningen 2002. –Γ. ΜΑΚΡΗΣ, «Χρονικὸν τοῦ Μορέως: Livre de la Conqueste καὶ ἑλληνικές παραλλαγές», *Τ' ἀδόνιν κεῖνον πού γλυκὰ θλιβᾶται, Πρακτικὰ τοῦ 4ου Διεθνοῦς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi* (Νοέμβριος 1997, Λευκωσία), ἔκδ. Π. ΑΓΑΠΗΤΟΣ, Μ. ΠΙΕΡΗΣ, Ἡράκλειο 2002, 397-403. –CH. FURON, «Entre mythe et histoire. Les origins de la principauté d'Achaie dans la Chronique de Morée », *REB* 62 (2004) 133-157. –Γ. ΜΑΚΡΗΣ, «Χρονικὸν τοῦ Μορέως. Ἔρευνα καὶ ἐκδοτικὲς δραστηριότητες μέχρι τὴν ἔκδοση Schmitt (1904)», *Papers from the Conference Neograeca Medii Aevi V, Exeter College, University of Oxford*, September 2000, ἔκδ. E.M. JEFFREYS, M. JEFFREYS, Ὀξφόρδη 2005, 87-102. –T. SHAWCROSS, «Oral residue and narrative structure in the Chronicle of Morea», *Byz* 75 (2005) 310-333. –G. MAKRIS, «Vernacular Greek from Old French or vice versa? The Chronicle of the Morea», *Quarta Crociata. Venerzia – Bisanzio – Imperio Latino*, ἔκδ. G. ORTALLI, G. RAVEGNANI, P. SCHREINER, [Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti], Βενετία 2006, 607-615. –TH. SANSARIDOU-HENDRICKX, *Εθνικισμός και εθνική συνείδηση στον Μεσαίωνα με βάση το χρονικό του Μορέως*, Αθήνα 2007. –Κ.Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Οι δίκες στο Χρονικό του Μορέως – και η δίκη του Χρονικού». *Δίκαιο και Τέχνη του Λόγου*, επιμ. Γ. Κραβαρίτου, [Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 2008, 126-142. –T. SHAWCROSS, *The Chronicle of Morea: Historiography in Crusader Greece*, [Oxford Studies in Byzantium], Ὀξφόρδη 2009. –ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «"Listen, all of you, both Franks and Romans": the narrator in the Chronicle of Morea», *History as Literature in Byzantium: Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, April 2007*, Surrey 2011, 93-111.

ΟΙ ΦΡΑΓΚΟΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

Τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀκολούθησε ὁ διαμελισμὸς τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν ἀνάμεσα στοὺς σταυροφόρους καὶ στοὺς Βενετοὺς ποὺ χρηματοδότησαν τὴν στρατιωτικὴ ἐπιχείρηση, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχικὰ σχεδιαστεῖ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἁγίων Τόπων, ἀλλὰ τελικὰ ἐξυπηρέτησε τὰ οἰκονομικὰ καὶ πολιτικὰ συμφέροντα τῆς Γαληνοτάτης. Στὴν διαδικασία τῆς *partitio Romaniae* ἀποφασιστικῆς σημασίας ἦταν ἡ γνώμη τοῦ δόγη τῆς Βενετίας Ἐρρίκου Δάνδολο. Ὑποστήριξε τὴν ἐκλογὴ στὸν θρόνο τοῦ νεοϊδρυμένου κράτους τὸν κόμη Βαλδουίνο τῆς Φλάνδρας, παραμερίζοντας τὶς ἀρχηγικὲς διεκδικήσεις τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Δ′ Σταυροφορίας Βονιφάτιου τοῦ Μομφερατικοῦ. Οἱ βενετοὶ ἔμποροι βγῆκαν οἱ μεγάλοι κερδισμένοι στὸν διαμελισμὸ τῆς κατακτημένης αὐτοκρατορίας, διότι στὸ ἑξῆς θὰ ἐξουσίαζαν τὰ νησιὰ καὶ τὰ λιμάνια της καὶ συνεπῶς τοὺς κύριους ἐμπορικοὺς δρόμους τῆς Μεσογείου. Ὁ Βονιφάτιος τελικὰ πῆρε ὡς μερίδιο τὴν Μακεδονία καὶ τὴν Θεσσαλία μὲ πρωτεύουσα τὴν Θεσσαλονίκη. Φιλοδοξοῦσε ὅμως νὰ ἐπεκτείνει τὶς κτήσεις του καὶ πρὸς τὸν Νότο, ὅπου ἡ κάθοδός του ὑπῆρξε μᾶλλον ἀπρόσκοπτη, ἀφοῦ εὔκολα ἐκτόπισε τὸν Λέοντα Σγουρὸ ἀπὸ τὶς Θερμοπύλες. Κατὰ τὸν Νικήτα Χωνιάτη, ὁ Λέων Σγουρὸς πανικοβλήθηκε καὶ μόνο στὴν θέα τῶν φράγκων ἱπποτῶν: *Μηδὲν δέ τι καὶ δράσας γενναῖον, ἀλλὰ καὶ πρὸς μόνην τὴν τῶν ἱππέων Λατίνων ὄψιν ἀλλοφρονήσας φυγὰς ἐκεῖθεν ἐς τὸν Ἀκροκόρινθον ᾤχετο* (*Χρονικὴ Διήγησις*, van Dieten, 605,62-64). Ἔτσι εὔκολα ὁ Βονιφάτιος ἔθεσε ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του τὴν Θήβα, τὴν Ἀθήνα, τὴν Εὔβοια καὶ τὴν Κόρινθο, καθὼς καὶ διάφορες ἄλλες πόλεις στὰ δυτικὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου (βλ. Νικήτα Χωνιάτη, van Dieten, 610,1-15). Κατὰ τὴν πολιορκία τοῦ Ναυπλίου, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1205, ἔδωσε μάλιστα

τὴν συγκατάθεσή του στὸν Γοδεφρεῖδο Βιλλεαρδουίνο, ἀνεψιὸ τοῦ ὁμώνυμου ἱστορικοῦ, καὶ στὸν σύντροφό του Γουλιέλμο Σαμπλίττη νὰ προχωρήσουν στὴν κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου, τῆς πλούσιας γῆς ποὺ ὀνομάζεται Μορέας. Τὰ κατακτηθέντα ἐδάφη ἀπὸ τοὺς δύο γάλλους σταυροφόρους στὴν δυτικὴ Πελοπόννησο θεωρητικὰ ὑπάγονταν στὴν δικαιοδοσία τοῦ Βονιφάτιου. Ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Γουλιέλμου Σαμπλίττη στὴν Γαλλία καὶ τὸν θάνατό του ἐκεῖ (1209), στὴν ἐξουσία ἔμεινε μόνος ὁ Γοδεφρεῖδος, ὁ ὁποῖος στὴν συνέχεια ἵδρυσε τὴν δική του δυναστεία (στ. 1520-2464). Τὸ 1218 τὸν διαδέχθηκε ὁ πρεσβύτερος γιός του Γοδεφρεῖδος Β′ (2465-2754) καί, στὴν συνέχεια, τὸ 1245 ὁ νεότερος Γουλιέλμος (1245-1278 – στ. 2756-7757). Μὲ τὴν παράδοση τῆς Μονεμβασίας τὸ 1248 ὁ Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος ὁλοκλήρωσε τὴν κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου, ὅπως τὴν ὁραματίστηκε πρὶν ἀπὸ τέσσερις περίπου δεκαετίες ὁ ἱδρυτὴς τοῦ πριγκιπάτου τοῦ Μορέως.

Τὸ τέλος τοῦ φραγκικοῦ κράτους προδιαγράφτηκε στὴν μάχη τῆς Πελαγονίας (1259), ὅπου ὁ Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος, μαχόμενος στὸ πλευρὸ τῶν Κομνηνοδουκῶν τῆς Ἠπείρου, ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ Μιχαὴλ Η′ Παλαιολόγου. Σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν ἐλευθερία του, μετὰ ἀπὸ τρία χρόνια αἰχμαλωσίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ὑποχρεώθηκε νὰ παραδώσει στὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα τὰ στρατηγικῆς σημασίας κάστρα τῆς Μονεμβασίας, τῆς Μάνης καὶ τοῦ Μυστρᾶ. Ἡ ἀρχὴ τοῦ τέλους τοῦ πριγκιπάτου τοῦ Μορέως εἶχε πλέον σημάνει.

(Ι) Ἡ ἐξιστόρηση τοῦ Χρονικοῦ ξεκινᾶ μὲ τὴν Α′ Σταυροφορία (1095), περνᾶ στὴν συνέχεια στὰ προκαταρκτικὰ τῆς Δ′, ἡ ἐκτροπὴ τῆς ὁποίας ἀπὸ τὸν ἀρχικό της σκοπὸ κατέληξε στὴν ἅλωση τῆς Πόλης (1204), καὶ στὸν διαμελισμὸ τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς νικητές. Ἡ κατάκτηση τοῦ Βυζαντίου θεωρεῖται καθ' ὅλα νόμιμη – ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τῶν σταυροφόρων νὰ ἀπελευθερώσουν τοὺς Ἁγίους Τόπους ἀπὸ τοὺς ἀπίστους. Οἱ κάτοικοι τοῦ Βυζαντίου δὲν ἦταν βέβαια ἄπιστοι ὅπως οἱ Μουσουλμάνοι, ἦταν ὅμως σχισματικοὶ καὶ ἀλαζόνες. Ὅρκους δὲν τηροῦν, Θεὸ δὲν σέβονται καὶ ἐπιπλέον συναναστρέφονται τοὺς Τούρκους: *Μετὰ τοὺς Τούρκους κάθονται, πίνουν καὶ ἐστιάζουν καὶ τίποτε οὐκ ἐλέγουσιν οὐδὲ κατηγοροῦν τους* (στ. 758-765). Ἀφότου μάλιστα σκότωσαν τὸν βασιλέα τους καὶ δὲν ἔχουν ἄλλον νὰ τοὺς διαφεντεύσει, οἱ σταυροφόροι σκέφτηκαν ἀντὶ νὰ ὑπάγουν στὴν Συρία ἄνευ καμίας ἐλπίδας, νὰ πάρουν τὴν Κωνσταντινούπολη (στ. 832-841). Συνακόλουθα, ἡ δημιουργία τοῦ

λατινικοῦ βασιλείου τῆς Ρωμανίας πάνω στὰ ἐρείπια τῆς Βασιλεύουσας παρουσιάζεται σὰν ἡ ἐκπλήρωση ἑνὸς ἱεροῦ σκοποῦ ποὺ ἐνστερνίστηκαν οἱ σταυροφόροι. Τὸ εἰσαγωγικὸ μέρος ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπολης τὸ 1261.

[Ostrogorsky, *Ἱστορία*, τ. Γ', 97-111. Χ. Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ἑλλάδα – Βενετικὲς Κτήσεις», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Θ', Ἀθήνα 1980, 244-255].

(Ι) ΛΙΒΕΛΛΟΣ ΦΡΑΓΚΩΝ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ

Ἀκούσατε οἱ ἅπαντες, Φράγκοι τε καὶ Ρωμαῖοι,
ὅσοι πιστεύετε εἰς Χριστόν, τὸ βάφτισμα φορεῖτε,
ἐλᾶτε ἐδῶ νὰ ἀκούσετε ὑπόθεσιν μεγάλην,
τὴν κακοσύνην τῶν Ρωμαίων, τὴν ἀπιστίαν ὅπου ἔχουν.
Ποῖος νὰ θαρρέσῃ εἰς αὐτούς, ὅρκον νὰ τοὺς πιστέψῃ,
ἀφῶν τὸν Θεὸν οὐ σέβονται, ἀφέντη οὐκ ἀγαποῦσιν;
ὁ εἷς τὸν ἄλλον οὐκ ἀγαπᾷ μόνον μὲ πονηρίαν.
Ἀφῶν οἱ Φράγκοι ἐξέβησαν ἐκεῖθεν ἐκ τὴν Πόλιν,
ὀκάποιος πλούσιος ἄνθρωπος, ἄρχων ἀπὸ τὴν Πόλιν,
Μούρτζουφλον τὸν ἐλέγασιν, οὕτως εἶχεν τὸ ἐπίκλην,
ἰδὼν τὸν γέρο βασιλέα τὸ πῶς τὸν ἐτυφλῶσαν,
κι Ἀλέξιον τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸ πῶς ὑπῆρχε νέος,
ἐλόγιασεν τὴν βασιλείαν μὲ πονηρίαν νὰ ἐπάρῃ.
Κράζει τινές του συγγενεῖς, φίλους τε καὶ γειτόνους,
τσαγδάρους καὶ λιμαρικούς, βουλὴν μὲ αὐτοὺς ἀπῆρεν
Ἀλέξιον γὰρ τὸν βασιλέα ἐπιάσαν κ' ἐφονέψαν
εἰς μοναξίαν τὸν ηὕρασιν κ' ἐθανατώσανέ τον,
ἐστέψασιν τὸν Μούρτζουφλον, τὸ στέμμα τοῦ ἐφορέσαν,
ὠνομάσαν τον βασιλέα, οὕτως τὸν εὐφημῆσαν.
Ἐνταῦτα γὰρ ὡς τὸ εἴδασι τινὲς ἀπὸ τὴν Πόλιν,

ἀκούσων τοῦ παράξενου τοῦ βασιλέως τὸν φόνον,
βαρκέτταν ἀρματώσασιν πενῆντα δύο κουπίων
ἐπλέψασιν κι ἀπήλθασιν, ἐσώσασιν τοὺς Φράγκους,
ἐκεῖσε ὅπου ὑπαγαίνασιν στὰ μέρη τῆς Συρίας
λεπτομερῶς τοὺς εἴπασιν κ' ἐπληροφόρησάν τους,
τοῦ βασιλέως τὸν θάνατον, τὸ πῶς τὸν ἐσκοτῶσαν,
ὁ Μούρτζουφλος ὁ ἄπιστος τὴν βασιλείαν ἀπῆρεν.
Οἱ Φράγκοι γάρ, ὡς τὸ ἤκουσαν, ἐθλίβησαν μεγάλως
ἀπαύτου ἀπήρασιν βουλὴν τὸ πῶς νὰ ἔχουν πράξει.
Τί νὰ δὲ λέγω τὰ πολλὰ καὶ νὰ σὲ τὰ ἐμορφίζω;
Ἀκούσων ταῦτα οἱ ἄρχοντες τοῦ φράγκικου φουσσάτου,
μεγάλως τὸ ἐθαυμάστησαν, εἰς σφόδρα τὸ λυποῦνται,
καὶ ἄρχισαν νὰ λέγουσιν οἱ φρονιμώτεροί τους,
νὰ καταργίζουν τοὺς Ρωμαίους μὲ τὴν ὑπόληψίν τους
«Τίς νὰ πιστέψῃ εἰς Ρωμαῖον εἰς λόγον εἴτε εἰς ὅρκον;
λέγουσιν ὅτι εἶναι Χριστιανοὶ καὶ στὸν Θεὸν πιστεύουν
ἐμᾶς τοὺς Φράγκους μέμφονται, λέγουν, κατηγοροῦν μας,
σκύλους μᾶς ὀνομάζουσι, ἀτοί τους ἐπαινοῦνται·
λέγουν ὅτι εἶναι Χριστιανοὶ καὶ βάφτισμα φοροῦσιν
αὐτοὶ καὶ μόνοι λέγουσιν ὅτι εἰς Χριστὸν πιστεύουν.
Μετὰ τοὺς Τούρκους κάθονται, πίνουν καὶ ἑστιάζουν
καὶ τίποτε οὐκ ἐλέγουσιν οὐδὲ κατηγοροῦν τους·
καὶ μετὰ μᾶς ἂν φάγουσιν στὰ καύχη καταντίζουν
στὴν ἐκκλησία τους ἐὰν συμβῇ Φράγκος νὰ λειτουργήσῃ,
σαράντα ἡμέρες λείπεται ἄψαλτη ἡ ἐκκλησιά τους.
Ἀκούσατε τὲς αἵρεσες, τὲς ἔχουν οἱ Ρωμαῖοι·
ἀτοί τους γὰρ καὶ μοναχοὶ ἀλλήλως ἐπαινοῦνται,
κ' ἐμᾶς τοὺς Φράγκους μέμφονται, ἐμᾶς κατηγοροῦσιν,
ὅπου κρατοῦμε τοῦ Χριστοῦ τὴν πίστιν καὶ τὸν νόμον,
καθὼς μᾶς τὸ ἐδιδάξασιν, ἐκεῖνοι οἱ ἅγιοι ἀποστόλοι.
Ὁ πρῶτος γὰρ ἀπόστολος ἦτον ὁ ἅγιος Πέτρος,
ποῦ τὸν ἐθρόνιασε ὁ Χριστὸς πρῶτον τῆς οἰκουμένης·
τοῦ παραδείσου τὰ κλειδία τοῦ ἔδωκεν ἀτός του·

τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἔδωκε νὰ δέσῃ καὶ νὰ λύσῃ·
ὅσον ποιήσῃ εἰς τὴν γῆν, εἰς οὐρανοὺς νὰ στέργῃ.
Ἐκεῖνος γὰρ ὁ ἀπόστολος, ὡς φρόνιμος ὅπου ἦτον,
[καὶ] εἶχεν τὴν χάριν τοῦ Χριστοῦ, τὸν ὁρισμόν του ὡσαύτως,
διότι τοὺς χρόνους ἐκεινοὺς ἡ πόλις γὰρ τῆς Ρώμης
τὸν κόσμον ὅλον ἀφέντευεν, ὅλην τὴν οἰκουμένην,
διὰ νὰ πατάξῃ τὰ εἴδωλα, τὴν ἀπιστίαν τῶν ἔθνων,
καὶ τοῦ Χριστοῦ τὴν ἐκκλησίαν νὰ αὐξήσῃ καὶ στερεώσῃ.
Ἐκεῖ [ἀπῆλθεν] καὶ ᾠκοδόμησεν τῆς ἐκκλησίας τὸν θρόνον·
ἐκεῖ τὸν ἐσταυρώσασι διὰ τοῦ Χριστοῦ τὴν πίστιν.
Ἀπαύτου γὰρ ἐξήλθασιν τινὲς πλεῖστοι Παπᾶδες,
ὅπου ἐκρατοῦσαν τὸ σκαμνὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης.
Οἱ Φράγκοι γὰρ καὶ οἱ Ρωμαῖοι πίστιν μίαν ἐκρατοῦσαν·
τῆς οἰκουμένης οἱ ἀρχιερεῖς, Φράγκοι τε καὶ Ρωμαῖοι,
οἱ πατριάρχαι κ' οἱ ἀρχιερεῖς, οἱ πρῶτοι τῆς οἰκουμένης,
ἐπαῖρναν τὴν χειροτονίαν ἕκαστος ἀπὸ ἐκεῖνον,
ὅπου ἦτον Πάπας κι ἀρχιερεὺς εἰς τὸ σκαμνὶ τῆς Ρώμης.
Διαβόντα γὰρ χρόνοι πολλοὶ αὐτεῖνοι οἱ Ρωμαῖοι,
Ἕλληνες εἶχαν τὸ ὄνομα, οὕτως τοὺς ὠνομάζαν,
—πολλὰ ἦσαν ἀλαζονικοί, ἀκομὴ τὸ κρατοῦσιν,—
ἀπὸ τὴν Ρώμη ἀπήρασιν τὸ ὄνομα τῶν Ρωμαίων.
Ἀπ' αὔτης τῆς ἀλαζονείας, τὴν ἔπαρσιν ὅπου εἶχαν,
ἀφήκασιν τὸν ὄρδιναν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης,
καὶ στήκουν ὡς σχισματικοί, μόνι τὸ καῦχος ἔχουν.
Τηρήσετε, ἄρχοντες καλοί, τὴν ἀπιστίαν ὅπου ἔχουν·
λέγουν ὅτι εἶναι Χριστιανοί, καὶ ἀλήθειαν οὐ κρατοῦσιν·
τὸν ὅρκον τους οὐδὲν κρατοῦν, οὐδὲ Θεὸν φοβοῦνται·
μόνον τὸ βάφτισμα ἔχουσι τὸ τῆς χριστιανωσύνης.
Ἰδὲ τὸ ὁρίζουν οἱ γραφὲς καὶ τὰ βιβλία ὅπου ἔχουν·
τὴν διδαχὴν ὅπου ἔποικαν οἱ δώδεκα ἀποστόλοι,
οἱ τέσσαροι εὐαγγελισταὶ ὅπου μᾶς ἐφωτίσαν,
τὴν πρᾶξιν ὅπου ἔποικαν ἐτότε εἰς τὸν κόσμον,
ὅταν ἦτον ὁ Χριστὸς καὶ εἰς γῆν περιεπάτει·

κι ἀπαύτου πάλε ἡ διδαχὴ ὅπου μᾶς ἐδιδάχτη,
τῆς ἐκκλησίας τὸν ὄρδιναν τὸ πῶς νὰ τὸν κρατῶμεν·
ὅλα τὰ ἐλαττώσασιν ἀφότου ἐχωρίσαν
ἀπὸ τῆς Ρώμης Ἐκκλησίας, ποῦ ἔνι καθολική μας,
κι ἀφῆκαν τὴν χειροτονίαν τοῦ ἁγιωτάτου Πάπα,
κι ἀλλήλως γὰρ χειροτονοῦν τὸν Πατριάρχην ποῦ ἔχουν.
Λοιπὸν ἀφότου οὐ σέβονται τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης,
διατὶ νὰ ὑπᾶμε εἰς τὴν Συρίαν κι οὐ μὴ νὰ στραφοῦμε ὀπίσω;
νὰ ἐπάρωμεν τῶν ἄπιστων τὴν ἀφεντίαν ὅπου ἔχουν,
ἀφότου τὸν ἀφέντην τους τὸν βασιλέαν ἐπνίξαν;
Κι ἀπ' αὐτοῦ γὰρ τηρήσετε τὴν ἀσέβειαν ὅπου ἔχουν·
τὸν βασιλέαν ὅπου εἴχασιν διὰ φυσικὸν ἀφέντην,
μὲ φτόνον καὶ δημηγερσίαν ἐσφάξαν κι ἀπεκτεῖναν.
Τίς νὰ πιστέψῃ εἰς αὐτούς, εἰς ὅρκον εἴτε εἰς λόγον,
νὰ τοὺς κρατήσῃ Χριστιανούς, ὡς τὸ λαλοῦν καὶ λέγουν;
μὲ λόγια εἶναι Χριστιανοί, τὸ ἔργον γὰρ τοὺς λείπει·
ἀνάθεμα τὸν Χριστιανὸν ὅπου νὰ τοὺς πιστέψῃ.»
Ἀφότου γὰρ ἐθλίβησαν τὸν βασιλέαν οἱ Φράγκοι
κ' εἶπαν τὲς παραπόνεσες καὶ τῶν Ρωμαίων τὲς πρᾶξες,
ἄρξαν νὰ συμβουλεύωνται τὸ πῶς θέλουσιν πράξει.
Τινὲς ἀπ' αὔτους ἔλεγαν εἰς τὴν Συρίαν νὰ ἀπέλθουν,
κι ἄλλοι, οἱ φρονιμώτεροι, εἶπαν κ' ἐσυμβουλέψαν,
τέτοιαν βουλὴν ἐδώκασιν, ὡσὰν σὲ τὸ ἀφηγοῦμαι·
«Ἀφότου οἱ ἄπιστοι Ρωμαῖοι, ἐκεῖνοι οἱ δημηγέρτες,
τὸν βασιλέαν ἐσκότωσαν, τὸν φυσικόν τους ἀφέντην,
ὅπου ἔπρεπε νὰ τὸν κρατοῦν δεύτερον τοῦ Κυρίου,
κι οὐχ ἔχουν ἄλλον φυσικὸν νὰ τοὺς ἔχῃ ἀφεντεύει·
περὶ νὰ ὑπᾶμε εἰς τὴν Συρίαν τὰ οὐχ ἔχομεν γυρεύει,
ἐνταῦτα στρέμμα ἂς ποιήσωμεν ἀπέσω εἰς τὴν Πόλιν,
καὶ πόλεμον ἂς δώσωμεν ὅλοι μὲ τ' ἄρματά μας.
Κι ἂν δώσῃ ὁ Θεὸς καὶ πάρωμεν τὴν Κωνσταντίνου πόλιν,
τὴν βασιλεία ἂς κρατήσωμεν ὅλης τῆς Ρωμανίας.

[J. Schmitt, *The Chronicle of Morea, (Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως), A History in Political Verse, Relating the Establishment of Feudalism in Greece by the Franks in the Thirteenth Century*, Λονδίνο 1904, στ. 724-841].

Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΝΙΚΛΙΟΥ

Οὐσιαστικὰ ἡ φραγκικὴ κατάκτηση ὑπῆρξε εἰρηνικὴ καὶ μὲ λίγες ἐξαιρέσεις – στὴν Μονεμβασία, στὸ Ἄργος, στὸ Ναύπλιο καὶ στὴν Ἀκροκόρινθο– σχεδὸν ἀπρόσκοπτη. Ἐξάλλου καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἀμυνομένων δὲν ὑπῆρξε διάθεση γιὰ μακρόχρονη ἀντίσταση, μολονότι ὁ στρατὸς τῶν φράγκων ἱπποτῶν ἐξαρχῆς ἦταν μικρὸς σὲ ἀριθμούς, ἂν πιστέψουμε μάλιστα τὸ ἑλληνικὸ *Χρονικὸ* δὲν ξεπερνοῦσε τὶς μερικὲς ἑκατοντάδες ἄνδρες (στ. 1108, 1731· πβ. καὶ Νικήτας Χωνιάτης, van Dieten, 609,79-81). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ τοπικοὶ ἄρχοντες ἦταν ἕτοιμοι νὰ συμβιβαστοῦν, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ διασφάλιζαν τὶς περιουσίες καὶ τὰ προνόμιά τους. Ἄλλωστε, δὲν ὑπῆρχε διάθεση γιὰ ἀντίσταση, γι' αὐτὸ διεξήγαγαν ἕναν καὶ μόνον πόλεμο ἐναντίον τῶν κατακτητῶν:

τὸν πόλεμον ἐκέρδισαν ἐτότε ἐκεῖν' οἱ Φράγκοι·
ὅλους ἐκατασφάξασιν, ὀλίγοι τοὺς ἐφύγαν.
Αὐτὸν καὶ μόνον τὸν πόλεμον ἐποῖκαν οἱ Ῥωμαῖοι (στ. 1735-1737).

Ὁ λαὸς φαίνεται νὰ τοὺς ὑποδέχθηκε ἀγόγγυστα σὰν προστάτες, ὅπως ἔκαναν οἱ κάτοικοι τῆς Θήβας κατὰ τὴν κάθοδο τοῦ Βονιφάτιου (Νικήτας Χωνιάτης, van Dieten, 609,81-82) καὶ ἀργότερα τῆς Ἀνδραβίδας, ποὺ βγῆκαν μὲ σταυροὺς καὶ εἰκόνες νὰ τοὺς ὑποδεχθοῦν (στ. 1430-1436). Οἱ φράγκοι ἱππότες ἀπὸ τὴν δική τους πλευρὰ ἦταν ἕτοιμοι νὰ κάνουν παραχωρήσεις στοὺς ντόπιους κατοίκους προκειμένου νὰ ἑδραιώσουν τὴν ἐξουσία τους:

κι' ἀφότου ἐσωρεύτησαν ἐκεῖ εἰς τὴν Ἀνδραβίδα,
τὸ ἀρχοντολόγι τοῦ Μορέως, ὅλης τῆς Μεσαρέας,

ἐποίκασιν συμβίβασιν μετὰ τὸν Καμπανέσην,
ὅτι ὅλα τὰ ἀρχοντόπουλα, ὅπου εἶχασιν προνοῖες,
νὰ ἔχουσιν ὁ κατὰ εἷς, πρὸς τὴν οὐσίαν ὅπου εἶχεν,
τὴν ἀνθρωπέαν καὶ τὴν στρατείαν, τόσον νὰ τοῦ ἐνεμείνῃ,
καὶ τἆλλο τὸ περσότερον νὰ μερίζουν οἱ Φράγκοι,
καὶ οἱ χωριάτες τῶν χωριῶν νὰ στέκουν ὡσὰν τοὺς ηὗραν (στ. 1641-1648).

Τὴν διασκευὴ τοῦ χειρογράφου τῆς Κοπεγχάγης διατρέχουν, ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, μειωτικοὶ χαρακτηρισμοὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνες.[59] Σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξόφθαλμη προκατάληψη τοῦ συγγραφέα, ὑποστηρίχθηκε ὅτι στὴν διάρκεια τῆς Φραγκοκρατίας δημιουργήθηκε μιὰ ἰδιότυπη «μοραΐτικη ταυτότητα», ἡ ὁποία δὲν ἦταν οὔτε ἑλληνικὴ οὔτε φράγκικη, ἐξέφραζε ὅμως ἕνα πατριωτικὸ αἴσθημα γιὰ τὸν τόπο, στὸν ὁποῖο συμμετεῖχαν ἰσότιμα Ἕλληνες καὶ Φράγκοι. Ἡ ὑποταγὴ τῶν κατοίκων στὸν Γοδεφρεῖδο Α' Βιλλεαρδουίνο καὶ ἡ ἄρνησή τους νὰ δεχθοῦν κάποιον ἄγνωστο ἀνάμεσά τους νὰ τοὺς διαφεντεύσει ἐκφράζει αὐτὸν τὸν τοπικὸ πατριωτισμό, ὁ ὁποῖος ἄμβλυνε ἀκόμη καὶ τὶς ἐθνοθρησκευτικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στοὺς Φράγκους καὶ τοὺς ντόπιους.[60] Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ συγγραφέας ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ τοὺς Φράγκους, μὲ τὸ θρήσκευμα, τὴν γλώσσα καὶ τὸν πολιτισμό τους. Οἱ Ἕλληνες εἶναι αἱρετικοί, δειλοὶ καὶ συνάμα ὕπουλοι στὶς μάχες. Ἐντούτοις στὴν Πελοπόννησο συνεργάζονται, παρὰ τὶς διαφορές τους, καὶ συμμετέχουν ἀκόμη καὶ στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Κατὰ πόσον τώρα δημιουργήθηκε μία κοινὴ ταυτότητα ἀνάμεσα στοὺς δύο λαοὺς εἶναι συζητήσιμο, καθόσον ὁ λατινικὸς πληθυσμὸς στὶς φραγκοκρατούμενες περιοχὲς ἦταν περιορισμένος. Ἄλλωστε, ἐξ ὅσων γνωρίζουμε, δὲν σημειώθηκαν μαζικὲς μετακινήσεις ἀπὸ τὴν Δύση στὴν βυζαντινὴ Ἀνατολή ὥστε νὰ ἐπέλθει δημο-

59. Στ. 724-730, 757-826, 1245-1264, 3932-3939. Γιὰ τοὺς ἀνθελληνικοὺς στίχους τοῦ *Χρονικοῦ*, βλ. τὴν ἀνάλυση τῆς Shawcross, *The Chronicle of Morea: Historiography in Crusader Greece*, 193-202.

60. Shawcross, *The Chronicle of Morea: Historiography in Crusader Greece*, 206-217. Σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις γύρω ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τῆς T. Shawcross γιὰ τὴν «μοραΐτικη ταυτότητα» καὶ τὸν πρωτοεθνικισμὸ τῶν κατοίκων τοῦ πριγκιπάτου διατύπωσε στὴν κριτικὴ τοῦ βιβλίου της ὁ D. Jacoby, *BZ* 104 (2011) 781-783.

γραφικὴ ἀλλαγὴ στὴν ὑπὸ φραγκικὴ κυριαρχία Πελοπόννησο ὥστε νὰ δικαιολογεῖται μιὰ νέα «μοραΐτικη ταυτότητα». Στὸν βαθμὸ ποὺ δὲν θίγονταν τὰ συμφέροντα τῶν ντόπιων γαιοκτημόνων ὑπῆρχε φυσικὰ συνεργασία μὲ τὴν τοπικὴ ἄρχουσα τάξη. Ἀλλὰ παρόμοιες ἐκδηλώσεις πίστης καὶ ὑποτέλειας ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ στὸ *Χρονικὸ τῶν Τόκκων* δίχως νὰ δημιουργεῖται ἀνάλογος δυτικόφερτος πατριωτισμός. Στὴν ἐποχή μας ὅμως εἶναι πλέον τοῦ συρμοῦ ἡ συζήτηση γύρω ἀπὸ ἐθνικὲς ταυτότητες καὶ τὸ Βυζάντιο προσφέρεται γιὰ κάθε εἴδους θεωρία.[61] Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, ἡ δημιουργία μίας νέας ταυτότητας δὲν στοιχειοθετεῖται μόνον ἀπὸ τὴν στάση τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας ἔναντι τῶν ξένων φεουδαρχῶν. Ἄλλωστε, καὶ στὸ *Χρονικὸ τοῦ Μορέως* οἱ παραδόσεις τοῦ γένους δὲν ἦταν διαπραγματεύσιμες ἀξίες μὲ τοὺς φράγκους ἱππότες:

ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἔμπροστεν, Φράγκος νὰ μὴ μᾶς βιάσῃ
ν' ἀλλάξωμεν τὴν πίστιν μας διὰ τῶν Φραγκῶν τὴν πίστιν (στ. 2093-2094).

ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΣ ΦΡΑΓΚΩΝ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ἰδὼν τοῦτο ὁ μισὶρ Ντζεφρές, ὥρισε καὶ ἠφέραν ξύλα,
νὰ ποιήσουν σκρόφες ἀλλὰ δὴ ὁμοίως καὶ τριπουτσέτα·
ὤμοσεν γὰρ στὸν ὅρκον του ἀπέκει οὐ μὴ μισσέψῃ
ἕως οὗ νὰ ἐπάρῃ ἀπὸ σπαθίου τὸ κάστρον τοῦ Νικλίου,

61. Βλ. καὶ G. Page, *Being Byzantine: Greek Identity before the Ottomans*, Cambridge 2008. Τὸ κύριο ἐπιχείρημα τοῦ βιβλίου στρέφεται γύρω ἀπὸ τρεῖς ἄξονες: Ἡ ἅλωση τοῦ 1204 ἐπέφερε μεγάλο πλῆγμα στὴν αὐτοεκτίμηση τῶν κατοίκων, στὸν τρόπο ποὺ ἔβλεπαν τὸν ἑαυτό τους ὡς σύνολο, καθὼς καὶ στὴν ἐθνική τους ταυτότητα. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1204 δὲν ὑπῆρχε μία μοναδικὴ ἐθνικὴ ταυτότητα. Οἱ ἐθνικὲς ταυτότητες μεταξὺ τῶν ρωμαίων κατοίκων δὲν ἦταν στατικές, ἀλλὰ δημιουργήθηκαν ὡς ἀντίδραση σὲ μεγάλες πολιτικὲς ἀλλαγές.

κ' εἰ μὲν τὸ ἐπάρῃ ἀπὸ σπαθίου, ψυχὴν μὴ ἐλεημονήσῃ.
Ἀκούσων ταῦτα οἱ Ρωμαῖοι ὅπου ἦσαν μὲ τοὺς Φράγκους,
ὅπου εἶχασιν γὰρ συγγενοὺς [ἐκεῖ] ἀπέσω εἰς τὸ κάστρον,
σύντομα τοὺς ἐμήνυσαν κ' ἐπληροφόρεσάν τους,
ὅτι ἐὰν τὸ κάστρο οὐ δώσουσιν καὶ νὰ παραδοθοῦσιν,
καὶ πιάσουν το ἀπὸ σπαθίου, ὅλοι εἶναι ἀποθαμένοι.
Κι ὡς τὸ ἤκουσαν οἱ ἅπαντες ἐκεῖνοι οἱ Νικλιῶτες,
βουλὴν ἀπήρασιν ὁμοῦ, τὸ κάστρο ἐπαραδῶκαν,
μὲ συμφωνίες τὸ ἔδωκαν νὰ ἔχουν τὰ ἰγονικά τους.
Καὶ ὅσον ἐπαράλαβεν ὁ μισὶρ Ντζεφρὲς τὸ Νίκλι,
ὥρισεν κ' ἐσωταρχίσαν το, ὡς ἔπρεπεν κι ἁρμόζει·
κ' ἐν τούτῳ ἐμίσσεψε ἀπ' ἐκεῖ κ' ἐδιάβηκεν ὁλόρθα
ἐκεῖσε εἰς τὴν Λακοδαιμονία, χώρα ἦτον μεγάλη,
μὲ πύργους καὶ καλὰ τειχέα, ὅλα μὲ τὸ χορῆγι·
πολλὰ γὰρ ἀφιρώσασιν νὰ μὴ παραδοθοῦσι.
Ἡμέρες πέντε ἐποιήσασιν οἱ Φράγκοι ἐκεῖ τὸν γῦρον
μὲ πόλεμον ἀδιάλειπτον, ἡμέραν γὰρ καὶ νύχταν,
τὰ τριπουτσέτα ἐστήσασιν, τὰ ἤφεραν ἐκ τὸ Νίκλι·
κι ὡσὰν τοὺς ἀπεκτείνασιν κ' ἐχάλασαν τοὺς πύργους,
μὲ βίαν ἐπαρεδόθησαν, μὲ συμφωνίες καὶ ὅρκον,
νὰ ἔχουσιν τὰ ὀσπίτια τους καὶ τὲς προνοῖες ὅπου εἶχαν.
Κι ἀφότου ἐπαρεδόθησαν οἱ Λακοδαιμονῖτες,
ἐκεῖσε ἀπέσω ἀππλίκεψεν μισὶρ Ντζεφρὲς ἀτός του·
ὥρισεν τὰ φουσσᾶτα του κι ἀρχάσαν νὰ κουρσεύουν
τὸ μέρος γὰρ τῆς Τσακωνίας καὶ μέχρι εἰς τὸ Ἕλεος,
κ' ἐκεῖσε εἰς τὰ Βάτικα κ' εἰς τὴν Μονοβασίαν.
Ἐνταῦτα ἦλθαν οἱ ἄρχοντες τῆς Λακοδαιμονίας,
ὡσαύτως γὰρ τοῦ Ἀμυκλίου, ὅπου εἶχαν τὲς προνοιές τους
ἐκεῖσε εἰς τὴν Τσακωνίαν κ' εἰς τοὺς ἑτέρους τόπους,
ὅπου τοὺς ἐκούρσευαν ἐκεῖνα τὰ φουσσᾶτα.
Καὶ λέγουν τοῦ μισὶρ Ντζεφρέ, εἶπαν, παρακαλοῦν τον,
νὰ ὁρίσῃ τὰ φουσσᾶτα του, νὰ πάψουσιν τὰ κούρση,
νὰ προσκυνήσουν τὰ χωρία, ἀφέντην νὰ τὸν ἔχουν.

Κ' ἐκεῖνος, ὡς παμφρόνιμος, ἄκουσε τῶν ἀρχόντων,
καὶ ὥρισεν κ' ἐστράφησαν ὀπίσω τὰ φουσσᾶτα.
Ἐν τούτῳ ὁρίζει, κ' ἤλθασιν οἱ πρῶτοι τῆς βουλῆς του,
ἐκεῖνοι ὅπου ἐπρονοιάζασιν τὲς χῶρες τῶν στρατιώτων·
ἐγγράφως γὰρ τὰ ἐβάλασιν ἀπέσω εἰς τὸ ριτζένστρο
τὰ ὅσα ἐκερδίσασιν κι ὅσα ἐκουγκεστῆσαν,
ἀφότου γὰρ ἐμίσσεψεν ἐκεῖνος ὁ Καμπανέσης.
Ἔκραξεν γὰρ τοὺς ἄρχοντας, τοὺς πρώτους τοῦ Μορέως,
κ' ἐρώτησέ τους ἀκριβῶς νὰ τὸν πληροφορέσουν
τὸ τί κάστρη ἐνεμένουσιν ὅπου οὐκ ἐπροσκυνῆσαν.
Κ' ἐκεῖνοι τοῦ ἀπεκρίθησαν κ' ἐπληροφόρεσάν τον·
« Τέσσαρα κάστρη, ἀφέντη μας, σὲ λείπουσιν ἀκόμη·
τὸ πρῶτον ἔνι ἡ Κόρινθος, τὸ δεύτερον τὸ Ἀνάπλι,
τὸ τρίτο ἔνι ἡ Μονοβασία, τὸ τέταρτον τὸ Ἄργος·
πολλὰ εἶν' τὰ κάστρη δυνατά, καλὰ σωταρχισμένα·
μὲ πόλεμον οὐκ ἠμπορεῖς ποτέ σου νὰ τὰ ἐπάρῃς.
Λοιπὸν ἂν θέλῃ ὁ ἀφέντης μας, τὰ κάστρη νὰ τὰ ἐπάρῃ,
κ' ἡμεῖς, τὸ γένος τῶν Ρωμαίων, δοῦλοι σου <νὰ> ἀποθάνουν,
τοῦτο ζητοῦμεν, λέγομεν, μεθ' ὅρκου νὰ μᾶς τὸ ποιήσῃς
ἐγγράφως, νὰ τὸ ἔχωμεν ἡμεῖς καὶ τὰ παιδιά μας·
ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἔμπροστεν, Φράγκος νὰ μὴ μᾶς βιάσῃ
ν' ἀλλάξωμεν τὴν πίστιν μας διὰ τῶν Φραγκῶν τὴν πίστιν,
μήτε ἀπὸ τὰ συνήθεια μας, τὸν νόμον τῶν Ρωμαίων. »
Ἀκούσων ταῦτα ὁ μισὶρ Ντζεφρὲς καλῶς τὸ ἀποδέχτη,
μεθ' ὅρκου [τοὺς] τὸ ἐστερέωσεν, ἐγγράφως τοὺς τὸ ἐποῖκεν·
κι ἀφότου ἀπεκατέστησεν μισὶρ Ντζεφρὲς ἐκεῖνος
τὰ πάντα ὅλα πράγματα Φραγκῶν τε καὶ Ρωμαίων,
τοῦ καθενὸς τὴν ὄρεξιν καὶ τὰ προνοιάσματά τους,
τόσα τὸν ἀγαπήσασιν μικροί τε καὶ μεγάλοι
διατὸ ἦτον καλοϋπόληπτος, εἰς ὅλους δικαιοκρίτης,
ὅτι βουλὴν ἀπήρασιν οἱ φρονιμώτεροί τους,
τὸ πῶς νὰ τοῦ ἔμεινε ἡ ἀφεντία τοῦ τόπου τοῦ Μορέως,
διατὸ ἦτον ἄνθρωπος καλός, φρόνιμος εἰς τοὺς πάντας—

«περὶ νὰ ἔλθῃ ἐκ τὴν Φραγκίαν ὀκάποιος ρουχολόγος
ἀπαίδευτος κι ἀδιάκριτος καὶ νὰ μᾶς σκανταλίζῃ.»

[J. SCHMITT, *The Chronicle of Morea (Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως), A History in Political Verse, Relating the Establishment of Feudalism in Greece by the Franks in the Thirteenth Century*, Λονδίνο 1904, στ. 2036-2107].

ΤΟ *ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΩΝ ΤΟΚΚΩΝ*

Τὸ *Χρονικὸ τῶν Τόκκων* ἐξιστορεῖ τὰ ἡρωικὰ κατορθώματα τοῦ Καρόλου Τόκκου καὶ τοῦ νεότερου ἀδελφοῦ του Λεονάρδου, σὲ μιὰ σειρὰ ἀσύνδετων διηγήσεων, ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ ἕναν ἀνώνυμο Γιαννιώτη περὶ τὸ 1429, τὴν ἐποχή, δηλαδή, ποὺ ὁ Κάρολος ἀνασύστησε τὸ δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου. Πρόκειται γιὰ ἕνα ποιητικὸ κείμενο ἢ μᾶλλον οἰκογενειακὸ ἔπος, γραμμένο σὲ 3.923 δεκαπεντασύλλαβους στίχους σὲ δημώδη γλώσσα, τὸ ὁποῖο σώζεται ἡμιτελές, δίχως ἀρχὴ καὶ τέλος λόγῳ ἔκπτωσης τῶν φύλλων, στὸν βατικανὸ κώδικα 1831, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 15ου αἰώνα. Ὁ συγκεκριμένος κώδικας θεωρεῖται ἀπὸ τὸν ἐκδότη τοῦ κειμένου, G. Schirò, αὐτόγραφο τοῦ ἀνωνύμου στιχουργοῦ. Τὸ ἐπιχείρημά του, ὡστόσο, ὅτι τὸ χειρόγραφο σώζει αὐτόγραφες διορθώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα μᾶλλον ἐλέγχεται, διότι αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ ἐπεμβάσεις θὰ μποροῦσαν νὰ ἔχουν γίνει μεταγενέστερα ἀπὸ κάποιον γραφέα. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, ἕνα δεύτερο χειρόγραφο, ὁ βατικανὸς 2214, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 16ου αἰ., ἀποδεικνύεται ἄνευ ἀξίας γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, διότι ἀποτελεῖ ἀπόγραφο τοῦ βατικανοῦ 1831, ποὺ γράφτηκε ἀπὸ τὸν γνωστὸ λόγιο Νικόλαο Σοφιανό. Ἡ ἀφήγηση ἐκτείνεται χρονικὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα τοῦ Καρόλου, Leonardo I. Tocco (1375/1376), ἕως τὴν κατάκτηση τῆς Γλαρέντζας (1422). Ὁ συγγραφέας τοῦ *Χρονικοῦ* πιστεύεται ὅτι ἦταν Γιαννιώτης,[62] ἐνδεχόμενο ἀρκετὰ πιθανό, καθόσον οἱ ἀναφορές του στὰ

62. Γιὰ τὸν χρονογράφο/στιχουργὸ καὶ τὸ ἔργο του καὶ εἰδικότερα τὴν χρονολόγηση τοῦ κειμένου, ὅπως καὶ τὶς πολιτικές του ἀπόψεις, βλ. τὴν ἐκτενὴ εἰσαγωγὴ τοῦ Schirò, *Cronaca dei Tocco*, καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου, 128-131. Ἡ ἄποψη ὅτι καταγόταν ἀπὸ τὸ Ξηρόμερο Ἀκαρνανίας, διότι ὁ συγγραφέας γνώριζε καλὰ τὴν περιοχή, δὲν εἶναι πειστική:

Ἰωάννινα συνοδεύονται πάντα ἀπὸ κάποιο ἐπαινετικὸ σχόλιο εἴτε σὲ σχέση μὲ τὸ κλίμα τῆς πόλης σὲ σύγκριση μὲ τὴν Ἄρτα εἴτε σὰν *ρίζα τοῦ Δεσποτάτου*:

> *Καὶ ἀφοῦ ἐμεταστράφηκεν, εἰς τὰ Ἰωάννινα ἐστράφη,*
> *εἰς τὰ κατάκρυα τὰ νερά, 'ς τοὺς ἔμορφους ἀέρες,*
> *'ς τοὺς κάμπους τοὺς ἐρωτικούς, 'ς τὴν ἔμορφην τὴν χώραν* (στ. 3455-3457, πβ. καὶ 2111-2116).

Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ, ὡστόσο, ὅτι ἡ πόλη δὲν βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῆς ὅλης ἀφήγησής του. Ὁ ἴδιος φαίνεται νὰ παρακολούθησε ἀπὸ κοντὰ τὰ γεγονότα, σὲ κάποιες μάλιστα περιπτώσεις νὰ ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας τῶν σκηνῶν ποὺ περιγράφει:

> *Καὶ εἶδα πρᾶγμα φοβερόν, καὶ εἶδα πρᾶγμα ξένον·*
> *ἄνδρες, γυναῖκες, τὰ παιδιά, μειράκια, τὰ βρέφη,*
> *οἱ πάντες νὰ φωνάζουσιν τὸ ὄνομα τοῦ δούκα* (στ. 1500-1503).[63]

Τὸ *Χρονικὸ* ἐντοπίστηκε στοὺς δύο βατικανοὺς κώδικες ἀπὸ τὸν Silvio Giuseppe Mercati, ὁ ὁποῖος στὴν συνέχεια ἐμπιστεύτηκε τὴν ἔκδοσή τους στὸν G. Schirò.[64] Τὸ κείμενο χωρίζεται σὲ δεκατέσσερα κεφάλαια. Στὰ πρῶτα τρία (στ. 1-1160), ἡ ἀνάγνωση καθίσταται προβληματικὴ εἴτε λόγῳ τῆς παρουσίας

Γ.Η. Παπατρέχα, «Χρονικό των Τόκκων. Μια εκδοχή για τον τόπο καταγωγής του συγγραφέα-στιχουργού», *Ἱστορικογεωγραφικὰ* 3 (1991) 289-292. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, μία καὶ μόνη ἀποσπασματικὴ φράση –*τὴν λέγουσιν ἐλεμική, ἡ γλῶσσα τῶν Ῥωμαίων* (3431)– σίγουρα δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀναγάγουμε τὶς ρίζες του σὲ ἰταλόφωνο χῶρο, ὅπως ὑπέθεσε ὁ A. Kazhdan, «Some Notes on the Chronicle of the Tocco», *Bisanzio e l'Italia. Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*, Μιλάνο 1982, 170.

63. Schirò, *Cronaca dei Tocco*, 123-128.

64. G. Schirò, «Una cronaca in versi inedita del sec. XV sui duchi e i conti di Cefalonia», *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses München 1958*, Μόναχο 1960, 531.

κενῶν στὸ κείμενο ἢ καὶ τῆς ἀλλαγῆς ποὺ ἐπῆλθε στὴν ἀρχικὴ σειρὰ τῶν εἴκοσι πρώτων φύλλων, πράγμα ποὺ ἐπιβάλλει τὴν ἐκ νέου ἀνακατάταξή τους.[65]

Ἡ δομὴ τοῦ Χρονικοῦ:

Α': *Στερέωσις τῆς ἀρχῆς τῶν Τόκκων καὶ πρῶται κατακτήσεις τοῦ Καρόλου.* Οἱ Ἀλβανοὶ τοῦ γένους τῶν Σπάτα ἐξουσίαζαν τὴν περίοδο αὐτὴ τὴν Ἄρτα, τὸν Ἀχελῶο, τὸ Ἀγγελόκαστρο καὶ τὴν Ναύπακτο. Στὸ διάστημα, ὡστόσο, 1399-1408 καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Γκίνη Σπάτα (29 Ὀκτωβρίου 1399), ὁ Κάρολος ἀπέκτησε τὸν ἀπόλυτο ἔλεγχο τῆς Ἀκαρνανίας ἀπὸ τὴν Βόνιτσα στὸν Βορρὰ ἕως τὸ Ἀνατολικὸν στὸν Νότο.[66]

Β': *Κατάκτησις τῆς Γλαρέντζας* (1407), ἡ ὁποία παρέμεινε στὴν κατοχὴ τῶν Τόκκων γιὰ ἕξι περίπου μῆνες.

Γ': *Διαπλατυσμὸς εἰς τὴν στερεὰν τῆς ἀρχῆς τῶν Τόκκων* – νίκες στὸν Βάρνακα, κατάληψη τοῦ κάστρου τῶν Κανδηλῶν, τοῦ Ἀγγελόκαστρου, τῆς Κατοχῆς, τοῦ Ἀετοῦ καὶ ἐξαγορὰ τῆς Ρινιάσας (1408).[67]

Δ'-Ε': *Τὰ Ἰωάννινα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰζαοῦ τοῦ δεσπότου* (1411). Ἀπομπὴ τῆς χήρας τοῦ Ἰζαοῦ, Εὐδοκίας Balšić, διότι σχεδίαζε νὰ φέρει σέρβο σύζυγο. Οἱ κάτοικοι προσκαλοῦν τότε τὸν Κάρολο Τόκκο νὰ παραλάβει τὴν πόλη γιὰ νὰ τὴν προστατεύσει ἀπὸ τοὺς Ἀλβανούς. Θριαμβευτικὴ πορεία ἀπὸ τὴν Λευκάδα πρὸς τὰ Ἰωάννινα (Ἀπρίλιος 1411). Ἡ κυριαρχία τοῦ Καρόλου ἐπεκτεινόταν πλέον στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου, στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Ἀκαρνανίας.[68]

ΣΤ': *Οἱ Ἀλβανῖτες ὁμονοιάζονται κατὰ τῶν Τόκκων.* Συντριπτικὴ ἧττα τοῦ Καρόλου στὴν μάχη τῆς Κρανέας ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ Γκίνη Ζενεβέση (θέρος τοῦ 1412). Προκειμένου νὰ προστατεύσει τὰ Ἰωάννινα συνάπτει συμμαχία μὲ τὸν τοῦρκο ἐμίρη Μούσα, δίνοντας σὲ ἀντάλλαγμα τὴν νόθη θυγατέρα του.

65. Ε.Α. Ζαχαριάδου, «Οἱ χίλιοι στίχοι στὴν ἀρχὴ τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκο», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 25 (1983) 158-181.

66. Βλ. καὶ Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 235-238.

67. *Ὅ.π.*, 240-242.

68. *Ὅ.π.*, 242-247.

Ζ': *Οἱ υἱοὶ τοῦ δούκα τοῦ ἀφέντη καὶ οἱ σχέσεις μὲ τὸν Σουλτᾶνον καὶ τοὺς Ἀλβανίτας.*[69]

Η': Ὁ Κάρολος Τόκκος ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Β', κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὸ Ἑξαμίλιον, ὡς δεσπότης καὶ ὁ ἀδελφός του Λεονάρδος ὡς μέγας κοντόσταβλος. Ἀποστολὴ τοῦ στέμματος καὶ τῶν ἐμβλημάτων τοῦ δεσπότου στὰ Ἰωάννινα, ὅπου γίνεται ἡ τελετὴ τῆς περιβολῆς (Αὔγουστος 1415).[70]

Θ'-Ι': *Πόλεμος τοῦ δούκα τοῦ δεσπότου καὶ κατάκτηση τῆς Ἄρτας,* τὴν ὁποία ἐξουσιάζει πλέον ὁ ἀδελφός του Λεονάρδος (4 Ὀκτωβρίου 1416). Ἐπιτυγχάνεται ἔτσι ἡ ἕνωση τοῦ δεσποτάτου ὑπὸ τὴν ἡγεμονία του – *καὶ νὰ γενοῦν τὸ ἕναν, μὲ τὰ νησία νὰ γενοῦν ὅλα μοναφεντία* (στ. 3028-3029).[71]

ΙΑ': *Συμβιβασμοὶ καὶ συμπενθερίαι.*

ΙΒ': Θάνατος τοῦ Γκίνη Ζενεβέση – κατάληψη τῆς Δρυϊνουπόλεως καὶ τοῦ Ἀργυροκάστρου (Ὀκτώβριος 1418). *Τότε ἐξωριζώθηκεν τὸ γένος τοῦ Ἀλβάνου* (στ. 3201). Ἀλβανοὶ πρόσφυγες καταφεύγουν στὰ Ἰωάννινα ρακένδυτοι καὶ ταλαιπωρημένοι.[72]

ΙΓ': Θάνατος τοῦ Λεονάρδου Τόκκο (1419). Οἱ ἀρετές του καὶ τὰ χαρίσματά του:

Ὅταν ἐκαβαλλίκευεν εἰς τὸ φαρὶν ἀπάνω
ἐφαίνετόν σε ὡς μάρμαρον· ἀσάλευτον ἠστέκει
– τόσον ἠστέκασιν καλὰ τὰ μέλη συνθημένα (στ.3356-3358).[73]

ΙΔ': *Περὶ τοῦ πῶς ἀγόρασεν τὴν Γλαρέντζαν ἐκ τὸν Λιβέρη καὶ πῶς ἐγένετο μάχη μετὰ τοῦ βασιλέως.* Μὲ τὴν ἀγορὰ τῆς Γλαρέντζας τὸ 1421, ὁ Κάρολος ἀπέκτησε ἕνα ὁρμητήριο γιὰ περαιτέρω κατακτήσεις στὸν Μοριά. Γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ ζήτησε τότε ἐνισχύσεις ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἐνέργεια ποὺ ἀπέβη καταστροφικὴ γιὰ τὶς τύχες τοῦ ἑλληνισμοῦ.[74]

Οἱ ἱστορικὲς εἰδήσεις τοῦ *Χρονικοῦ* εἶναι μοναδικὲς καὶ ὡς ἐκ τούτου πολύτιμες. Οἱ πόλεμοι τῶν Τόκκων ἐναντίον τῶν ἀλβανῶν ἡγεμόνων γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν παραλίων τοῦ Ἰονίου πελάγους καὶ τῆς ἠπειρωτικῆς ἐνδοχώρας δὲν μαρτυροῦνται σὲ αὐτὴ τὴν ἔκταση ἀπὸ ἀλλοῦ. Συνεχίζει τὸ *Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων,* ἀλλὰ ὁ ὁρίζοντάς του δὲν εἶναι τόσο τοπικιστικός. Συμμερίζεται ὅμως πλήρως τὴν ἀντιπάθεια τοῦ ὁμοτέχνου του πρὸς τοὺς ἀλβανοὺς ἐπιδρομεῖς, τοὺς ὁποίους ἀποκαλεῖ κακόγνωμους, ἐπίορκους, κλέφτες, ἀκόμη καὶ ἀδοκίμαστους στὸν πόλεμο (*ἀπείραστους πολέμου*), ποὺ εἶναι φυσικὰ ἄστοχο σὰν σχόλιο (στ. 1179-1180, 1710-1712).[75] Σ' αὐτὸ τὸ θέμα συμπίπτουν πλήρως οἱ ἀπόψεις τους – καὶ οἱ δύο προτιμοῦν τὴν ὑποταγὴ στοὺς δυτικοὺς ἀπὸ τὴν ὑποδούλωση στοὺς Ἀλβανούς. Συνάμα ἐκφράζεται ἀρνητικὰ γιὰ τοὺς Τούρκους, ὄχι ὅμως ὅταν εἶναι σύμμαχοι τοῦ ἀφέντη του (στ. 1913 κ.ἑ.). Γιὰ τοὺς Φράγκους γενικά, ὅπως ἀναφέρθηκε, τρέφει φιλικὰ αἰσθήματα. Δεν ἀναζητεῖ οὔτε ἐξετάζει τὴν καταγωγή τους.[76] Ἡ ἀφήγησή του ἔχει ἡμερολογιακὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ δίχως τὶς χρήσιμες στὴν προκειμένη περίπτωση χρονολογικὲς ἐνδείξεις. Ἕνα χαρακτηριστικὸ τοῦ κειμένου εἶναι οἱ συχνὲς ἀποστροφές του πρὸς τὸν ἀκροατή/ἀναγνώστη, μὲ τὶς ὁποῖες εἰσάγει κάθε φορὰ μία νέα ἀφήγηση,[77] ὅπως καὶ οἱ προσωπικές του παρεμβάσεις καὶ κρίσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὸν χρόνο τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου: *κρατῶ νὰ ἦτον τὴν Λαμπράν, Κυριακὴν τοῦ Πάσχου* (στ. 235, πβ. καὶ στ. 1500-1502, 1685-1686). Κάποια σταθερὰ ἐπαναλαμβανόμενα μοτίβα ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ κυνήγι καὶ τὸ ψάρεμα: *ἐβρόχιασέν τον καὶ αὐτὸν ὄμορφα ὁ δεσπότης / μὲ γρίπον τὸν κυνήγησε 'ς τὴν θάλασσαν ὡς ψάρι* (στ. 2896-2897). Ἀλλοῦ πάλι ὁ ἥρωας τοῦ ἔπους ἀνάλογα μὲ τὴν περίσταση συλλαμβάνει ἢ ἐξουδετερώνει τὸν ἀντίπαλό του, ὅπως ὁ κυνηγὸς ποὺ πιάνει τὸ θήραμά του στὸ δίχτυ (*χεροπιαστὰ τὸν ἔπιασαν ὡς τὸν*

69. Ὅ.π., 255-258.
70. Ὅ.π., 259-261.
71. Ὅ.π., 262-266.
72. Ὅ.π., 266-267.
73. Ὅ.π., 267.
74. Ὅ.π., 267-272.

75. Μὲ τὴν ἴδια εὐκολία ποὺ τοὺς κατηγορεῖ ὡς σκληροὺς καὶ δυνάστες τῶν Ρωμαίων (στ. 1179), τοὺς πλέκει τὸ ἐγκώμιο ὅταν πολεμοῦν στὸ πλευρὸ τοῦ Καρόλου Τόκκου (στ. 50-54, 353-358, 2288-2291, 3659).

76. Βλ. καὶ Th. Sansaridou-Hendrickx, «The World View of the Anonymous Author of the Chronicle of the Tocco: the Antagonists as Groups», *Byzantiaka* 21 (2001), 193-241.

77. *Καὶ ἄκουσε τὸ φρόνιμον* (στ. 138), *ἄκουσον πρᾶγμα φοβερὸν* (1066), πβ. καὶ στ. 486,491, 518, 685, 774 κ.ἄ.

λαγὸν εἰς δίκτυν, στ. 2847), ἢ ἐφορμᾶ ἐναντίον του ὅπως τὸ γοργὸ γεράκι (2462, 2673-2674, 3379). Σὲ ἄλλο σημεῖο τὸν παρομοιάζει μὲ φίδι, ποὺ μπῆκε στὴν τρύπα του γιὰ νὰ λουφάξει μέχρι νὰ βρεῖ τὴν κατάλληλη στιγμὴ νὰ ἐπιτεθεῖ στὸν ἀντίπαλο:

Καὶ ἐκόπασεν, ἐμούλωσεν ὡς ὄφις εἰς τὴν τρύπα,
ὅταν δὲ εὕρῃ τὸν καιρόν, νὰ ἐξεβῇ ἐκ τὴν τρύπα·
ὡς ὄφις δάκνει, θανατοῖ ἐχθροὺς τοὺς ἐδικούς του (στ. 513-515).

Οἱ παρομοιώσεις ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη εἶναι καθ' ὅλα προσγειωμένες στὴν καθημερινότητα, μερικὲς μάλιστα προβάλλουν ἔντονα τὸν φυσικὸ κόσμο: *ἔτρεχαν ὡς οἱ κόρακες εἰς βρωμισμένον κρέα* (2447).[78] Θαυμάζει την ὀμορφιά, τὴν παιδεία ποὺ φανερώνεται στὴν εὐφράδεια καὶ στὸν τρόπο ὁμιλίας, τὴν γενναιοδωρία (στ. 2639, 3362-3263) καὶ φυσικὰ τὴν γενναιότητα. Βέβαια, μόνον οἱ ἄρχοντες ξέρουν νὰ μιλοῦν σωστὰ καὶ γλυκὰ καὶ νὰ *λαλοῦν τοὺς ζαχαράτους λόγους* (στ. 1472) – *καθὼς ἔναι οἱ συνήθειες τῶν ἀφεντῶν νὰ λέγουν* (στ. 817. Πβ. καὶ 1130, 1344). Ἡ βασίλισσα Εὐδοκία ἔχασε τὸν θρόνο της, διότι ἄφησε *τὴν γλῶσσαν τὴν ἀπαίδευτην νὰ τὴν καταδουλώσῃ* (στ. 1268).[79] Ἐξάλλου, ὁ ἀλβανὸς ἡγεμόνας Γκίνης Ζενεβέσης φέρθηκε μὲ μεγάλη σκληρότητα καὶ ἀπανθρωπιὰ στοὺς νικημένους ἀντιπάλους του μετὰ τὴν μάχη τῆς Κραναίας – *ἰδὲς τὸ τί χονδρότηταν καὶ ἀπαιδευσίαν τὴν εἶχεν / καὶ πῶς τοὺς ἀπεδέχθηκεν καὶ ἀσχημολόγησέν τους* (στ. 1778-1779). Ἔφτασε μάλιστα στὸ σημεῖο νὰ κόψει τὰ γένεια τῶν Γιαννιωτῶν ποὺ συνέλαβε γιὰ νὰ τοὺς ντροπιάσει, πράξη ἀπολύτως βάρβαρη καὶ ἀταίριαστη γιὰ ἕναν ἡγεμόνα: *ἐθνικὰ τοὺς τυράννιζεν, ὥσπερ οἱ παραβάται* (στ. 1805) Ἀπεχθάνεται τὴν προδοσία ἀκόμη καὶ ὅταν ἐξυπηρετεῖ τὰ συμφέροντα τῆς δικῆς του πλευρᾶς. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο φέρνει ὡς παράδειγμα τὸν Ἰούδα: *Ἰδέ τον τὸν ἐπίβουλον, τὸν ὅμοιον τοῦ Ἰούδα, τὸ τί λόγους ἐλάλησεν νὰ παραδώσῃ ἀφέντη* (στ. 2722-2723). Σὲ καμία περίπτωση δὲν θὰ διακρίναμε στὴν σκέψη αὐτοῦ τοῦ αὐλικοῦ ποιητῆ πνευματικὰ ἢ ἄλλα

78. Βλ. καὶ τὰ παραδείγματα τοῦ Schirò, *Cronaca dei Tocco*, 194.

79. G. Schirò, «Evdokia Balšić vasilissa di Gianina», *ZRVI* 8/2 (1964) 383-391.

συναφῆ ἐνδιαφέροντα. Ἡ ἄποψη ὅτι στοὺς στίχους του ἀντανακλῶνται κάποιες ἀχτίδες τῆς δυτικῆς Ἀναγέννησης, ἰδίως στὴν προσωπογραφία τοῦ Λεονάρδου, νομίζω ὅτι εἶναι ὑπερβολική: *Αἱ πλάτες του, τὰ στήθη του μαρμαροσυνθεμένα, ὁμοίως οἱ βραχιόνες του ἦσαν συναρμοσμένοι* (στ. 3351-3352).[80] Οἱ βυζαντινὲς ἐκφράσεις, ἄλλωστε, βρίθουν ἀπὸ παρόμοιες εἰκόνες.

Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ γλώσσα του, ἡ ὁποία, μὲ ὅλα τὰ ἰταλικά της δάνεια, στέκεται πολὺ κοντὰ στὴν ὁμιλουμένη τῆς ἐποχῆς.[81] Ἀλλὰ καὶ οἱ περιστασιακές του ἀναφορὲς στὸ ἐμπόριο καὶ στὶς καλλιέργειες, κυρίως τῶν ἀμπελώνων τῆς Ἄρτας καὶ τῶν Ἰωαννίνων (στ. 328, 1260, 1659, 2537), προδίδουν μία δυναμικὴ οἰκονομία, γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ὁποίας συγκρούονταν Σέρβοι, Ἀλβανοὶ καὶ Φράγκοι.[82] Τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, κρίνοντας ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς οἰκογένειες ποὺ ἀναφέρει καὶ δείχνουν νὰ διαδραματίζουν κάποιο πολιτικὸ ρόλο (Στρατηγόπουλοι, Πικερναῖοι, Καψοκαβάδης κ.ἄ.), δὲν ὑπερτερεῖ πάντως ἔναντι τῶν ξένων ἀξιωματούχων ποὺ ἀσκοῦν ἐξουσία. Ἀπὸ τὰ ἐπαγγέλματα καὶ τὶς συντεχνίες μόνον οἱ *ραφτᾶδες* καὶ οἱ *τζακαρᾶδες* μνημονεύονται στὴν ρύμη τοῦ λόγου (στ. 1788). Οἱ κώδικες καλῆς συμπεριφορᾶς ποὺ προβάλλονται σὰν πρότυπο ὑποτίθεται ὅτι διέπονται ἀπὸ δυτικὰ ἱπποτικὰ ἰδεώδη, ἰδίως στὴν μεταχείριση τῶν αἰχμαλώτων γυναικῶν (στ. 310-311, 927-928, 936-938).[83] Οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ στρατιῶτες ποὺ μάχονται στὸ πλευρὸ τοῦ Καρόλου Τόκκου, ἀνάμεσά τους Φράγκοι, Ρωμαῖοι, Σέρβοι, καὶ τὸ πλέον Ἀλβανίτες (στ. 137, 202), ἀνταμείβονται γιὰ τὶς ὑπηρε-

80. Kazhdan, «Some Notes on the Chronicle of the Tocco», 176.

81. M. Hinterberger, «Γλωσσικά προβλήματα στο Χρονικό των Τόκκων», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Άρτα 1992, 559-566. Γιὰ τὰ ἰταλικὰ δάνεια τοῦ τύπου *ἀγκοῦσα, ἀνακαράδες, γαλιόττα, λουμπάρδες κ.ἄ.*, βλ. τὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἔκδοσης τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Schirò, *Cronaca dei Tocco*, 189-191.

82. E.A. Ζαχαριάδου, «Παραγωγὴ καὶ ἐμπόριο στο δεσποτάτο της Ηπείρου», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 87-93.

83. Kazhdan, «Some Notes on the Chronicle of the Tocco», 176. Th. Sansaridou-Hendrickx, «The world view of the anonymous author of the Chronicle of the Tocco: cultural aspects of his ideational system of thought», *Βυζαντινὸς Δόμος* 13 (2002) 27-52 = *Βυζαντιακὰ* 22 (2002) 171-215.

σίες τους μὲ *κρατήματα, πρόνοιες, χαρίσματα καὶ εὐεργεσίες* (στ. 140, 153, 935). Ἀπέναντι στοὺς Ἀλβανοὺς ὁ συγγραφέας δείχνει ἔντονα τὴν προκατάληψή του, ὅπως προαναφέρθηκε, διότι τοὺς θεωροῦσε ἀμάθητους καὶ ἀφερέγγυους (στ. 194-196). Οἱ Τοῦρκοι χρησιμοποιοῦνται σὰν σύμμαχοι ἐξ ἀνάγκης καὶ δὲν μπορεῖς νὰ τοὺς ἐμπιστευτεῖς, διότι στὸ τέλος θὰ στραφοῦν ἐναντίον σου – *καὶ ἄλλοὶ τὸν χριστιανὸν τὸν βοηθοῦν οἱ Τοῦρκοι / ἂν βοηθήσουν δαμινόν, ὕστερον πνίγουσίν τον* (στ. 425-426, πβ. καὶ 498-499). Ὁ λαὸς δὲν διαδραματίζει πάντως κανέναν ρόλο οὔτε χαρακτηρίζεται θετικὰ ἢ ἀρνητικά. Στὸν πόλεμο διακρίνονται κατὰ κανόνα μόνον οἱ εὐγενεῖς. Πετυχημένοι εἶναι οἱ ἀνδρεῖοι καὶ ὅσοι ἔχουν μὲ τὸ μέρος τους τὴν δύναμη τοῦ Θεοῦ: *ὅτι ἤφερεν τότε ὁ Θεὸς καὶ ἡ τύχη τοῦ δεσπότου, ὡσὰν εἶχεν τὸ ριζικὸν νὰ πιτυχαίνῃ πάντα* (3088-3089). Ὁ ἥρωας τοῦ συγγραφέα εἶχε αὐτὲς ἀκριβῶς τὶς ἀρετὲς γι' αὐτὸ καὶ πρόκοψε καὶ στὸ τέλος κατέστησε τὰ Ἰωάννινα πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου, ἀποκαθιστώντας τὴν τάξη, τὴν ἠρεμία καὶ τὴν σταθερότητα:

Ὁ τόπος ὅλος ἄνοιξε· θάλασσα καὶ στερέα,
οἱ δρόμοι ἐκαθάρισαν, ἐπλάτυναν οἱ στράτες.
Ἐπλούτησαν οἱ ἄνθρωποι, μικροί τε καὶ μεγάλοι·
χαίρονται καὶ ἀγάλλονται καὶ τὸν Θεὸν δοξάζουν (στ. 3108-3111).

Ἐκδόσεις

Cronaca dei Tocco di Cefalonia di anonimo. Prolegomeni, testo critico e traduzione, ἐκδ. G. SCHIRÒ, [CFHB – vol. X. Academia Nazionale dei Lincei], Ρώμη 1975.

Γενικὴ Βιβλιογραφία

H.-G. BECK, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς δημώδους λογοτεχνίας*, 253.

Εἰδικὴ βιβλιογραφία

G. SCHIRÒ, «Una cronaca in versi inedita del sec. XV sui duchi e i conti di Cefalonia», *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses München 1958*, Μόναχο 1960, 531-538. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Manuele II Paleologo incorona Carlo Tocco despota di Gianina», *Byz* 29-30 (1959-1960) 209-230. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Struttura e contenuto della cronaca dei Tocco», *Byz* 32 (1962) 203-250, 343-344. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Τὸ Χρονικὸν τῶν Τόκκων. Τὰ Ἰωάννινα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ´ αἰῶνος*, [Ἐκδόσεις Ἑταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν], Ἰωάννινα 1965. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Un apografo della cronaca dei Tocco prodoto da Nicola Sofianòs», *Revue des études sud-est européennes* 7 (1969) 209-220. –Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ μνημειακὴ τοπογραφία τοῦ χωριοῦ Κατοχὴ Ἀκαρνανίας. Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τῶν Τόκκων», *Ἑλληνικὰ* 30 (1977-1978) 307-320. –A. KAZHDAN, «Some Notes on the Chronicle of the Tocco», *Bisanzio e l'Italia. Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*, Μιλάνο 1982, 169-176. –J. KODER, «Die Chronik der Tocco – zur Metrik und zum Verhältnis zur Chronik von Morea», *JÖB* 32/3 (1982) 381-391. –Ε.Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, «Οἱ χίλιοι στίχοι στὴν ἀρχὴ τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκο», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 25 (1983) 158-181. –Γ.Η. ΠΑΠΑΤΡΕΧΑ, «Χρονικὸ τῶν Τόκκων. Μια εκδοχή για τον τόπο καταγωγής του συγγραφέα-στιχουργού», *Ἱστορικογεωγραφικὰ* 3 (1991) 289-292. –M. HINTERBERGER, «Γλωσσικά προβλήματα στο Χρονικό των Τόκκων», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα 1992, 559-566. – A. ILIEVA, «The Image of the Morea (Frankish and Byzantine) in the Mentality of the Gianniotes: The Author of the Tocco Chronicle», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, ὅ.π.* 309-312. –Μ. ΠΡΕΚΑ, «Η εθνικότητα στο Χρονικό των Τόκκων», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, ὅ.π.* 303-308. –Ε.Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, «Παραγωγὴ καὶ ἐμπόριο στὸ δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, ὅ.π.* 87-93. –Α. ΣΟΦΙΚΙΤΟΥ, «Ἐθνολογικὰ καὶ λαογραφικὰ στοιχεῖα στὸ Χρονικὸ τῶν Τόκκο», *Origini della letteratura neogreca I. Atti del secondo Congresso Internazionale Neograeca Medii Aevi*, Βενετία 1993, 453-469. –A. ILIEVA, «Images of towns in Frankish Morea: the evidence of the Chronicles of the Morea and Tocco», *BMGS* 19 (1995) 94-117. –G.S. HENRICH, «Konjekturen zur Tocco-

Chronik und weitere Siebzehnsilber dieses Textes», *Lesarten: Festschrift für Athanasios Kambylis zum 70 Geburtstag*, ἐκδ. I. VASSIS, G.S. HENRICH, D.R. REINSCH, Βερολίνο – Νέα Ὑόρκη 1998, 273-282. –Α. ΚΟΒΑΝΗ, «Στοιχεῖα ἱστορικῆς γεωγραφίας στὰ δημώδη κείμενα. Χρονικὸ τῶν Τόκκων», *Βυζαντινὸς Δόμος* 10-11 (1999-2000), 147. –TH. SANSARIDOU-HENDRICKX, «The conception of death in the anonymous Chronicle of the Tocco (14th-15th centuries), *Acta Patristica et Byzantina* 12 (2001) 130-146. –ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «The World View of the Anonymous Author of the Chronicle of the Tocco: the antagonists as groups», *Byzantiaka* 21 (2001), 193-241. –ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Ages of life in the Anonymous Chronicle of the Tocco (14th-15th Centuries)», *Ekklesiastikos Pharos* 83 (New Series 12) (2001), 194-206. –ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «The world view of the anonymous author of the Chronicle of the Tocco: cultural aspects of his ideational system of thought», *Βυζαντινὸς Δόμος* 13 (2002) 27-52 = *Βυζαντιακά* 22 (2002) 171-215. –ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «The World View of the Anonymous Author of the Chronicle of the Tocco: Women and Gender Relations», *Ekklesiastikos Pharos* 84 (New Series 13) (2002) 224-248. –ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «The study of the Weltanschauung of anonymous late Byzantινε chroniclers in the framework of metahistory», *Acta Patristica et Byzantina* 16 (2005) 255-273. –ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «The lament of Carlo Tocco for his brother's death (1418 A.D.)», *Acta patristica et byzantina* 18 (2007) 128-144. –ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, (with B. HENDRICKX), «The Despotate of the Tocco as State (14th-15th Cent.)», *Acta Patristica et Byzantina* 19 (2008), 135-152. –S.N. ASONITIS, «Sull'identità dell'autore della Cronaca dei Tocco», *Νέα Ῥώμη* 5 (2008) 381-395.

Η ΕΙΣΟΔΟΣ ΤΟΥ ΚΑΡΟΛΟΥ ΤΟΚΚΟΥ ΣΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ

Τὸ ἔργο τοῦ ἀνώνυμου συγγραφέα τοῦ *Χρονικοῦ τῶν Τόκκων* εἶναι σαφῶς προπαγανδιστικό, δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ γράφτηκε κατὰ παραγγελία ὅσο ζοῦσε ὁ Κάρολος Τόκκος. Ἂν ἀνῆκε στὸν ἰταλόφωνο περίγυρο τῶν Τόκκων ἢ ὄχι δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἀπὸ τὸ κείμενό του, στὸ ὁποῖο ὄντως ὑπάρχουν πολλὰ ἰταλικὰ δάνεια, ἀκόμη καὶ μία παροιμία ποὺ ἔλεγαν οἱ Φράγκοι: *ἄνθρωπος ἀποθαμένος ἡ μάχη τελειωμένη* (στ. 2864). Ἀλλὰ παρόμοια δάνεια ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα γραπτὰ ἑλλήνων συγγραφέων τῆς ὕστερης περιόδου. Τὸ ἀντιλατινικὸ αἴσθημα λόγῳ καὶ τῶν δογματικῶν διαφορῶν μὲ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης εἶναι διάχυτο, κυρίως στὴν θεολογικὴ καὶ δευτερευόντως στὴν ἱστοριογραφικὴ γραμματεία. Στὴν προκείμενη ὅμως περίπτωση τοῦ *Χρονικοῦ τῶν Τόκκων* οἱ ἰταλοὶ ἡγεμόνες παρουσιάζονται ὡς ντόπιοι, ὁ Κάρολος ὑπερασπίζεται τὰ δίκαια τῶν ἑλλήνων ὑπηκόων του καὶ προσαρμόζεται στὶς συνήθειές τους. Πουθενὰ δὲν ἀναφέρονται ὁ ἴδιος ἢ ὁ ἀδελφός του Λεονάρδος σὰν Φράγκοι. Ἐξάλλου, οἱ ἐχθροί τους δὲν εἶναι οἱ Ρωμαῖοι, ἀλλὰ οἱ Σέρβοι, οἱ Ἀλβανοὶ καὶ οἱ Τοῦρκοι. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ μήνυμα ποὺ θέλει νὰ μεταδώσει στοὺς ἀναγνῶστες του ἢ στὸ ἀκροατήριό του ὁ στιχουργός, καὶ ὁμολογουμένως τὰ ἐπιχειρήματά του εἶναι ἀφοπλιστικά. Οἱ Ρωμαῖοι εὐγενεῖς σὲ καμία περίπτωση δὲν θὰ ἀντικαθιστοῦσαν τὸν Τόκκο μὲ τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα: *νὰ μὴ ἀλλάξουσιν αὐτὸν διὰ τὸν βασιλέα* (στ. 1236). Ὅτι ὁ Κάρολος ἦταν καθολικὰ ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὸν λαὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνάμεσα στοὺς εὐγενεῖς ποὺ τὸν ὑποδέχτηκαν ὡς σωτήρα στὰ Ἰωάννινα ἦταν καὶ ὁ κλῆρος: *ὁ ἀρχιερεύς, οἱ ἱερεῖς, ἔμορφα φορεμένοι, μὲ τὲς λαμπάδες, μὲ κεριὰ καὶ ἐπροπάντησάν τον* (στ. 1563-1564). Οἱ Τόκκοι δὲν προκαλοῦσαν προφανῶς τὸ ἐθνικὸ αἴσθημα, ὅπως συνέβαινε μὲ τὸν Θωμᾶ Πρελοῦμπο στὸ *Χρονικὸ τῶν*

Ἰωαννίνων, τὴν βασίλισσα Εὐδοκία ποὺ εἶχε ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους της καὶ τοὺς ἀλβανοὺς τυχοδιῶκτες.[84] Ἀλλὰ ἡ Ἤπειρος, ὅπως καὶ ἄλλες ἐπαρχίες τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν φραγκικὴ κατάκτηση, εἶχε ἀποσχιστεῖ ἀπὸ τὸ κέντρο ἢ τουλάχιστον εἶχε δημιουργήσει τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἕνα αὐτονομιστικὸ κίνημα, ὁπότε τὸ πέρασμα τῆς ἐξουσίας στοὺς ἰταλοὺς ἡγεμόνες, εἴτε στοὺς Orsini εἴτε στοὺς Buondelmonti καὶ τελευταῖα στοὺς Tocco, δὲν ἔθιγε τὸν τοπικό τους πατριωτισμό, ἐφόσον δὲν θίγονταν τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας καὶ φυσικὰ τῆς ντόπιας ἀριστοκρατίας. Ἄλλωστε, ἡ ἄρχουσα τάξη διαδραματίζει σημαντικὸ ρόλο καὶ αὐτὴ εἶναι ποὺ ἀποφασίζει γιὰ τὸ μέλλον τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων καὶ παραδίδει τὴν πόλη στὸν Κάρολο Τόκκο γιὰ νὰ μὴν *ἐκδουλωθῇ ἀπὲ τοὺς Ἀλβανίτας* (I).

Εἴκοσι ἡμέρες μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰζαοὺ (6 Φεβρουαρίου 1411) ἡ χήρα σύζυγός του Εὐδοκία Balšić καὶ τὰ παιδιά της διώχτηκαν ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα, διότι σχεδίαζε ἕναν νέο γάμο μὲ σέρβο σύζυγο. Λαὸς καὶ ἡγεσία ἐπαναστάτησαν στὴν ἰδέα τῆς σερβικῆς ἡγεμονίας, ἡ ἀνάμνηση τῆς ὁποίας ἦταν δυσάρεστη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου. Ἀποφάσισαν νὰ παραδώσουν τὴν πόλη στὸν Κάρολο Τόκκο, ἀνεψιὸ τοῦ Ἰζαού, ὁ ὁποῖος, ὡς φαίνεται, ἐκμεταλλεύτηκε ἀστραπιαῖα τὸ κενὸ ἐξουσίας, στέλνοντας στὴν ἡγεσία τῆς πόλης ἕναν ἀπεσταλμένο γιὰ νὰ διαπραγματευτεῖ τοὺς ὅρους τῆς παράδοσης. Σ' αὐτὴν τὴν φάση ἀποφασιστικὸ ρόλο διαδραμάτισαν ὁ καπετάνος τῶν Ἰωαννίνων Συμεὼν Στρατηγόπουλος καὶ ὁ γιός του Παῦλος, ὑποστηρίζοντας τὴν μετάκληση τοῦ Καρόλου Τόκκου, ὁ ὁποῖος στὸ διάστημα ἐκεῖνο βρισκόταν στὴν Λευκάδα. Τὸ *Χρονικὸ* περιγράφει λεπτομερῶς τὴν ἀποστολὴ τῆς ἀντιπροσωπείας τῶν Γιαννιωτῶν στὸν νέο τους ἡγεμόνα, τὸ ὁδοιπορικὸ ἐκείνου καὶ τὴν ἄφιξή του στὰ Ἰωάννινα μέσῳ Πάργας, ὅπως καὶ τὴν ὅλη ἑορταστικὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ δημιουργήθηκε μὲ τὸν ἐρχομό του: *ἔτους ͵ςπιθ'* [6919 = 1411], *ἰνδικτιῶνος δ', μηνὶ Ἀπριλίῳ α', εἰσῆλθεν εἰς τὰ Ἰωάννινα ὁ πανυψηλότατος ἐκλαμπρότατος αὐθέντης κὺρ Κάρουλας ὁ δούξ...*[85]

84. Μ. Πρέκα, «Η εθνικότητα στο Χρονικό των Τόκκων», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα 1992, 303-308.

85. Τὸ ὀξφορδιανὸ χειρόγραφο τοῦ *Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων*, *Codex Aedis Christi* 49, ff. 270α-271α, παραδίδει τὴν χρονολογικὴ ἀκολουθία τῶν γεγονότων μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰζαοὺ καὶ τῆς ἐξορίας τῆς συζύγου του. Λ. Βρανούσης, *Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, Ἀθήνα 1968, 78-79. Γιὰ μία ἐκτενέστερη παράθεση τῶν γεγονότων, βλ. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 244-247.

(16) *Πῶς ἐσέβην ὁ δούκας εἰς τὰ Ἰωάννινα*

'Σ τὸν Ταξιάρχην ἐδιάβηκεν ὀμπρὸς νὰ προσκυνήσῃ.
Ἐκεῖ τὸν ἀποδέχθησαν οἱ ἄρχοντες, ἡ κλήρα,
ὁ ἀρχιερεύς, οἱ ἱερεῖς, ἔμορφα φορεμένοι,
μὲ τὲς λαμπάδες, μὲ κεριὰ καὶ ἐπροπάντησάν τον.
Ἐσέβην ἐπροσκύνησεν. Ἐπολυχρόνισάν τον.
Ἀφοῦ γὰρ ἐπροσκύνησεν εἰς τὸν γουλᾶν ἀνέβην.
Χαίρονται καὶ ἀγάλλονται αὐτὸς καὶ οἱ ἐδικοί του
τὴν δόξαν τὴν ἐβλέπουσιν, τὸ ριζικὸν ὁμοίως.
Οὐ δύναμαι τὸ ἐξηγηθῶ, ἀλλ' οὔτε νὰ τὸ γράφω.
Τότε χαρὲς ἐκάμνασιν ὅσοι τὸν ἀγαποῦσαν.
Συχαραραίους ἔστειλεν ὑπᾶν εἰς τὴν δουκέσσα
καὶ εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, τὸν κόντον Λεονάρδον,
τὸ πῶς ἐσώθησαν καλὰ εἰς τὰ Ἰωάννινα ἀπέσω,
τὸν τόπον ἐπαράλαβε, τὴν ἀφεντίαν, τὰ κάστρη.
Φύλαξες ἐδιώρθωσεν καὶ ἐδυνάμωσέν τα.
Καὶ ἐκίνησαν νὰ ἔρχωνται ὅλοι νὰ προσκυνοῦσιν.
Δωρήματα, φιλοδωριὲς τοὺς πάντας εὐεργέτα.
Ἀφοῦτου ἐκατέστησεν τὴν ἀφεντίαν, τὰ κάστρη,
καὶ κεφαλᾶδες ὤρθωσεν, ὤρθωσεν εἰς τὸν τόπον.

(17) *Πῶς ὁ δούκας ἄρχισεν νὰ δίδῃ φιλοδωρίες τοῦ λαοῦ καὶ νὰ τιμήσῃ τοὺς μεγιστάνους.*

Εἶδεν, ἐκαταχθύριασεν πάντα τὰ κατατόπια,
καὶ ἀπεκεῖ ἐστράφηκεν, ἐπέζευσεν 'ς τὴν χώραν.
Καὶ γύρω τὴν ἐγύρισεν 'ς τὴν πλάτζαν εἰς τὴν μέσην,

καὶ ἄρχισεν νὰ ἐρωτᾷ, νὰ ἰδῇ, νὰ ἐγνωρίσῃ
τοὺς ἄρχοντες τοὺς ἔντιμους, τοὺς ἅπαντας τῆς χώρας.
Καὶ ἀφοῦ ἐκατεγνώρισε καὶ ἐκατάμαθέν τους,
φιλοδωρίες ἄρχισεν, δωρήματα νὰ δίδῃ,
τοὺς πάντας νὰ φιλοτιμᾷ, ὡς πρέπει τὸν καθένα.
Ροῦχα ἐρρόγευσεν πολλά, δουκᾶτα καὶ φλωρία·
ἐχόρτασεν, ἐνέμπλησεν τὴν χώραν, τοὺς ἀνθρώπους.
Τὸν καπετάνιον αὐτὸν ἐτίμησεν μεγάλως·
κάστρον τοῦ εὐεργέτησεν κατὰ κληρονομίας·
καὶ τὸν γαβρόν του ἔκαμεν ἀρχὴν εἰς τὰ φουσσᾶτα,
πρωτοστράτορα ἐποίησεν καὶ τὸ ραβδὶν τοῦ ἐδῶκε.
Τοὺς ἄλλους πάλε τοὺς υἱούς, ἐκεῖνον τὸν κὺρ Παῦλον,
κεφαλάδους τοὺς ποίησε, μεγάλους μεγιστάνους.
Ἐτίμησεν, ἐδόξασεν ὅλους τοὺς ἐδικούς του·
ἔμαθεν, ἐσυνήθισεν, γνώρισε τοὺς ἀνθρώπους.

(18) *Πῶς ἦλθεν ὁ κόντος εἰς τὰ Ἰωάννινα εἰς τὸν δούκαν.*

Καὶ ἀπὸ τότε ἔγραψεν <ς> τὸν κόντον ἀδελφόν του,
ἐκεῖ νὰ ἔλθῃ, νὰ ἐνωθοῦν εἰς τὰ Ἰωάννινα ἐντάμα,
καὶ νὰ ἐπάρουσιν βουλὴν τὸ τί θέλουν ποιήσει.
Τὰ λόγια ἂς τὰ κοντεύωμεν. Ἔφθασεν καὶ ὁ κόντος.
Δούκας εὐθὺς ἐξέβηκεν καὶ ἐπροπάντησέν τον
ἐχάρηκαν, ἐσκίρτισαν, ἀγάλλονται καὶ οἱ δύο
τοὺς ἄρχοντες ἐσύναξαν εἰς τὸ παλάτι ἀπάνου.
Ἐκεῖ βουλὴν ἠπήρασιν τὸ τί θέλουν ποιήσει.
Καὶ ἡ βουλὴ ἀπόκοψεν τὰ σύνορα γυρεύουν
τοῦ τόπου καὶ τῆς ἀφεντιᾶς ὅπου εἶχαν ἐξαρχῆθεν.

[*Χρονικὸν τῶν Τόκκων*, ἐκδ. G. Schirò, στ. 1561-1607]

(II) Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ *Χρονικοῦ* δὲν φαίνεται νὰ ἐνδιαφερόταν ἰδιαίτερα γιὰ ὅ,τι συνέβαινε ἔξω ἀπὸ τὸν ἠπειρωτικὸ χῶρο. Ὁ αὐτοκράτορας

Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγος μνημονεύεται μόνον σὲ σχέση μὲ τὸ ἀποκλειστικό του προνόμιο νὰ ἀπονέμει τὸν τίτλο τοῦ δεσπότη. Καὶ πράγματι ὁ Κάρολος Τόκκος κυβερνοῦσε στὴν Ἤπειρο περίπου τέσσερα χρόνια δίχως ἡ ἐξουσία του νὰ ἔχει ἐπισήμως ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα. Ἐπρόκειτο, βέβαια, γιὰ μία καθαρὰ συμβολικῆς σημασίας διαδικασία ἡ ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ δεσπότη, ἡ ὁποία στὴν προκειμένη περίπτωση ἁπλῶς ἐνίσχυε τὸ κῦρος του μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπικράτειά του: *Οἱ ἄρχοντες ἀνάγκαζαν τὸν δούκα τὸν ἀφέντη / 'ς τὴν Πόλιν νὰ ἀποστείλουσιν τὸ στέμμα νὰ τοῦ φέρουν* (στ. 2118). Ἡ ἀπονομὴ πραγματοποιήθηκε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1415, κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ὁ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγος πῆγε στὴν Πελοπόννησο γιὰ νὰ ἐπιστατήσει στὴν ὀχύρωση τοῦ Ἑξαμιλίου. Ὁ Λεονάρδος Τόκκο στάλθηκε τὴν περίοδο ἐκείνη στὴν Πελοπόννησο γιὰ νὰ ζητήσει τὴν παραχώρηση τοῦ τίτλου τοῦ δεσπότη στὸν ἀδελφό του, καὶ σ' αὐτὴν τὴν συγκυρία τιμήθηκε καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα μὲ τὸν τίτλο τοῦ μεγάλου κοντοστάβλου. Πιθανότερο ὅμως θεωροῦμε ὅτι ἡ ἀπονομὴ ἔγινε σὲ ἀντάλλαγμα τῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ προσέφερε ὁ Λεονάρδος Τόκκο στὸ πλευρὸ τοῦ Μανουὴλ Β΄, μαχόμενος ἐναντίον τοῦ Νικηφόρου Ἐλιαβούρκου (*PLP* 6018), ὁ ὁποῖος εἶχε ἐναντιωθεῖ στὴν ἀνέγερση τοῦ τείχους τοῦ Ἑξαμιλίου. Μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Λεονάρδου Τόκκο καταπνίγηκε ἡ ἐξέγερση τοῦ Ἐλιαβούρκου καὶ στὴν μάχη τῆς Μαντινείας (15 Ἰουλίου 1415) κατακτήθηκε καὶ τὸ κάστρο του.[86] Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν ὁ τίτλος τοῦ δεσπότη νὰ δόθηκε στὸν Κάρολο σὲ ἀντάλλαγμα τῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ πρόσφερε ὁ ἀδελφός του. Τὸ *Χρονικὸν* βέβαια δὲν ἐξιστορεῖ τὸ γεγονὸς μὲ αὐτὴν τὴν σειρά, ἂν καὶ δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρει τὴν βοήθεια τοῦ Λεονάρδου στὸν Μανουὴλ Β΄ (στ. 2145-2154). Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, τὸ γεγονὸς μνημονεύεται καὶ στὸ *Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων* τοῦ προαναφερθέντος ὀξφορδιανοῦ κώδικα (φ. 271^{α}): *Ἔτους ͵ςπκγ΄*[6923 =1415], *μηνὶ Αὐγούστῳ, ἔστειλεν ὁ βασιλεὺς κὺρ Μανουὴλ ὁ Παλαιολόγος τὰ δεσποτικὰ ἀξιώματα καὶ ἔστεψαν τὸν αὐθέντην τὸν δούκαν μετὰ πάσης τιμῆς καὶ ἀξίας ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τῶν Ἰωαννίνων.*[87]

86. Τὴν ἐξέγερση τοῦ Ἐλιαβούρκου μνημονεύει καὶ ὁ συγγραφέας τῆς Κατάβασης στὸν Ἅδη τοῦ Μάζαρι, βλ. *Mazaris' Journey to Hades*, 84,7-20, 118-119.

87. Λ. Βρανούσης, *Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, 78. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 259-261.

Τέλος, ὁ ἑλληνισμὸς τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν παρουσιάζεται στὸ *Χρονικὸν τῶν Τόκκων* ἐντελῶς ξεκομμένος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, σὰν νὰ μὴν τὸν συνέδεε ἡ ἱστορία, ἡ κοινὴ γλώσσα καὶ οἱ παραδόσεις μὲ τὸ κράτος τῶν Ρωμαίων. Διερωτᾶται μάλιστα κανεὶς ἂν αὐτὲς οἱ ἔννοιες ἦταν ξένες στὴν σκέψη τοῦ ἀνώνυμου συγγραφέα. Ἀπὸ τὸ κείμενό του ἀπουσιάζει πάντως ἡ ἱστορικὴ διάσταση ἢ ἔστω μία συναφὴς ἀναδρομὴ στὸ παρελθόν. Κοινότοπες εἶναι οἱ δύο ἀναφορές του στὸν μυθικὸ Ἀχιλλέα (στ. 2353, 3228), οἱ μόνες, ἄλλωστε, ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ παράδοση, καὶ τὸ ἴδιο ἄνευ σημασίας εἶναι καὶ ἡ παραπομπή του στὸν προφητάνακτα Δαβὶδ (στ. 3053) καὶ στὸν Χριστὸν *ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις* (στ. 2600). Οἱ ὅποιες ἄλλες ἀναφορές του ἔχουν ἐκκλησιαστικὴ χροιὰ (*θεόργιστος* 2203, *θεοσκότωση* 2199), συχνὰ δὲ ἀποτελοῦν κοινοὺς τόπους ὅπως, λόγου χάρη, ἡ πίστη στὴν θεία πρόνοια καὶ στὸ ριζικὸ τῶν ἀνθρώπων: *Τὰ τυχηρὰ τίς δύναται ποσῶς νὰ τὰ μετρήσῃ;* (στ. 573. Πβ. καὶ 437, 519, 600, 811, 1079, 2017).

(II) *Πῶς ἐκατέβην ὁ βασιλεὺς εἰς τὸ Ἑξαμίλι καὶ ἔκαμεν τὸν δούκαν δεσπότην καὶ τὸν κόντον μέγαν κοντόσταβλον εἰς τὰ φουσσᾶτα.*

Καὶ θέλω ἄλλο νὰ σὲ εἰπῶ πάλιν διὰ τὸν δοῦκα·
τὸ πῶς τοῦ ἦλθεν ὁ καιρὸς καὶ ἐγίνετον δεσπότης.
Ἐσὺ <τὸ> ἤκουσες καλά, ὀπίσ' ὅπως σὲ εἶπα,
ὅτι εἰς τὰ Ἰωάννινα δεσπότες ἀφεντεύαν
καὶ τὸ σκαμνὶ τῶν δεσποτῶν 'ς τὰ Γιάννινα ἦτον πάντα,
ὅτι ἔχει κάμπους ἔμορφους, ἀέρα εὐλογημένον,
νερὰ ἐκ τὰ καλύτερα ὅλου τοῦ Δεσποτάτου.
Ἡ χώρα ὀμορφότερη καὶ δυνατὴ ἐξ ὅλες.
καὶ ἄλλα χαρίσματα πολλά, προτίμησες μεγάλες.
Ἰδοὺν ἐκ τὴν συνήθειαν τοῦ τόπου ὅπου εἶχεν.
Οἱ ἄρχοντες ἀνάγκαζαν τὸν δοῦκα τὸν ἀφέντη
'ς τὴν Πόλιν νὰ ἀποστείλουσιν τὸ στέμμα νὰ τοῦ φέρουν,
ὡς ἦτον ἡ συνήθεια εἰς τοὺς δεσπότες ὅλους.
Ἔτυχε δὲ τὸ τυχερὸν εἰς τὸν καιρὸν ἐκεῖνον
καὶ ἐκατέβη ὁ βασιλεὺς τῆς Κωνσταντίνου πόλης,
ὁ γέρων ὁ κὺρ Μανουὴλ ἀτός του ὁ Παλαιολόγος

εἰς τὸν Μορέαν ἐξέβηκε νὰ κτίζῃ τὸ Ἑξαμίλι.
Οἱ ἀφέντες ὅλοι τοῦ Μορέως ὑπήγασιν εἰς αὖτον
μὲ δῶρα, μὲ χαρίσματα καὶ προσεκύνησάν τον.
Ὑπῆγεν καὶ ὁ πρίγκιπας καὶ ὅλοι οἱ ἀφέντες.
Εἰς τοῦτον ἐδιώρθωσεν τὸν ἀδελφόν του ὁ δούκας,
ἐκεῖνον τὸν περίφουμον, τὸν θαυμαστὸν τὸν κόντον,
τὸν πύργον, τὸ θεμέλιον τῆς ἀφεντίας τὸν δοῦκα.
'Σ τὸν βασιλέα τὸν ἔστειλεν τιμητικά, ὡς πρέπει,
ὅπως νὰ δείξουν καὶ αὐτοὶ φιλίαν καὶ ἀγάπην.
Ἐκεῖ γὰρ ὅπου ἐδιάβηκεν, καλὰ τὸν ἀπεδέχθη
καὶ πλέον τὸν ἐτίμησεν ἐξ ὅλους τοὺς ἀφέντες.
Ηὗρεν τὸν πρίγκιπαν ἐκεῖ· ἐσύντυχαν ἀλλήλως.
Ὁ βασιλεὺς τοὺς ὤρθωσεν· ἐπίασαν ἀγάπην,
καὶ ἀπέμειναν ἀμέριμνοι τοῦ πρίγκιπος τὴν μάχην.

(2.) *Πῶς ἔστεψεν ὁ βασιλεὺς τὸν κόντον μέγαν κοντόσταβλον.*

Τὸν κόντον γὰρ ἐτίμησεν, ἐδόξασεν μεγάλως,
οἰκεῖον τὸν ἐποίησεν, ἕναν ἐκ τοὺς υἱούς του,
μέγαν κοντόσταβλον αὐτὸν ἔστεψεν βασιλειᾶς του
καὶ ροῦχα τὸν ἐφόρεσε βασιλικὰ ἐδικά του
καὶ τὸ ραβδὶν τοῦ ἔδωσεν εἰς τὸ δεξιόν του χέριν.
Ὅλοι τὸν ἐπροσκύνησαν μικροί τε καὶ μεγάλοι.
Νὰ εἰποῦμεν τὴν ἀλήθειαν, πολλὰ ἦτον ἀξιωμένος.
Εἶχεν πολλὰ χαρίσματα, πολλὰ ἦτον ἀξιωμένος
καὶ ἔπρεπέν του ἡ τιμὴ ἀκόμη πλεωτέρα,
ὅτι ἐδούλευσεν καλὰ καὶ αὐτὸς τὸν βασιλέα·
ἐκεῖ ὁποῦ ἀπόκλεισεν τὸν τόπον καὶ τὰ κάστρη
μεγάλου Τζάση τοῦ Μορέως ἐκείνου τοῦ Ἐλιαβούρκου.
Αὐτὸς ἐντρίμωσε πολλὰ 'ς τὸ κάστρο τῆς Μαντένας
καὶ ἐλαβώθησαν πολλοὶ ἄρχοντες ἐδικοί του.
Ὡς ἤκουσα, ἐλαβώθηκε καὶ ὁ Νικολαφράγκος,
ὁποὺ τὸν εἶχεν ἀκριβὸν ὁ μέγας κοντοστάβλος.

Καὶ δι' ἐτοῦτο ὁ βασιλεὺς μὲ δίκαιον τὸν ἠγάπα.

(3.) *Πῶς ἔστεψεν ὁ βασιλεὺς τὸν δούκαν τέλειον δεσπότην καὶ διώρθωσεν Κατακουζηνάτους τοὺς δύο ἀδελφούς.*

Ἀφοῦ γὰρ τὸν ἐστέψασιν τὸν μέγαν κοντοστάβλον
ἄρχισαν καὶ ἀνάβαλαν τοῦ δούκα τὲς δουλεῖες,
τὴν πρᾶξίν του, τὴν γνῶσιν του, τὰ ἀνδραγαθήματά του,
ὡς ἔναι φρόνιμος πολλά, μέγας ἀνδρειωμένος.
Τὰ προτερήματα πολλὰ ἐθαύμαζαν οἱ πάντες·
τὸ πῶς ἐξέβη ἀπ' τὰ νησιά, τὸ τί ἀφεντίες ἠπῆρεν,
καὶ τί πολέμους ἔκαμεν ἀφότου ἐγεννήθη.
Ὁ βασιλεὺς τὸ ἔφριξεν, οἱ ἄρχοντες ὁμοίως,
ὅτι ἔκαμεν καὶ εἰς τὸν Μορεὰν ἄλλους <πολλοὺς> πολέμους,
'ς τὸν Σάλωνα, εἰς τὴν Κόρινθον, εἰς τὸ Ἄργος καὶ εἰς τ' Ἀνάπλι
καὶ εἰς ἄλλα κατατόπια, ὅπου οὐδὲν τὰ γράφω,
ὅπου τὸ ἠξεύρουν οἱ Ρωμαῖοι ἐκείνου τοῦ Μορέως.
Καὶ ἤκουσέν τους ὁ βασιλεύς, μεγάλως ἐθαυμάστη.
Καὶ εἶπαν το οἱ ἄρχοντες καὶ ὁ βασιλεὺς ἀτός του·
«Ἄξιος ἔναι νὰ στεφθῇ καὶ τέλειος δεσπότης,
ἠπεὶν ἡ ἀφεντία του τὸ Δεσποτᾶτο ἔναι,
ὁποὺ τὸ ἐπαράλαβεν μὲ τοῦ Θεοῦ τὴν χάριν».
Εἰς τοῦτο ἐδιώρθωσεν ὁ βασιλεὺς εὐθέως
τὸν μέγαν τὸν κοντόσταβλον καὶ ἄρχονταν συγγενῆν του
γνήσιους ἐκ τοῦ αἵματος τοὺς Κατακουζηνάτους.
Καὶ στέμμαν τοῦ ἀπέστειλεν καὶ ἔστεψέν τον δεσπότην.
Χαρὰ μεγάλη ἐγίνετον εἰς τὴν πόλιν Γιαννίνων·
ἐχαίρονταν, ἀγάλλονταν μικροί τε καὶ μεγάλοι
ὅπου εἶδαν τὸν ἀφέντη τους τὸ πόσον ἐτιμήθη.

[*Χρονικὸν τῶν Τόκκων*, ἐκδ. G. Schirò, στ. 2108-2178]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΧΡΟΝΙΚΑ ΤΟΠΩΝ

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ

Τὸ *Χρονικὸν* τοῦ Μιχαὴλ Παναρέτου παραδίδεται σὲ ἕνα μοναδικὸ χειρόγραφο (*Marc. Gr.* 608, φφ. 287^{α}-312^{α}, τοῦ 15ου αἰώνα), μὲ τίτλο *Περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος βασιλέων, τῶν μεγάλων Κομνηνῶν, ὅπως καὶ πότε καὶ πόσον ἕκαστος ἐβασίλευσεν.* Ὁ Ph. Fallmerayer ἀνακάλυψε τὸ *Χρονικὸν* στὰ κατάλοιπα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνα καὶ ἀναγνωρίζοντας τὴν ἀξία του τὸ παραχώρησε ἀρχικὰ στὸν T.L.F. Tafel γιὰ νὰ τὸ δημοσιεύσει (1832), ἀλλὰ ἀργότερα προχώρησε καὶ ὁ ἴδιος στὴν ἔκδοσή του (1843). Γιὰ τὸν χρονογράφο βασιζόμαστε ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον στὶς αὐτοβιογραφικὲς ἀναφορὲς ποὺ μᾶς παρέχει στὸ κείμενό του.* Εἰκάζεται ὅτι γεννήθηκε στὸν Πόντο, πιθανὸν στὴν Τραπεζούντα, γύρω στὸ 1320 καὶ ὅτι πέθανε περὶ τὸ 1390. Ἀπὸ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα συμπεραίνουμε ὅτι ἀπὸ τὸ 1351 ἕως τὸ 1379 ὑπηρέτησε στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀλεξίου Γ' (1349-1390) καὶ μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ πρωτοσεβαστοῦ καὶ τοῦ πρωτονοταρίου ἀκολούθησε τοὺς βασιλεῖς σὲ διάφορες ἐκστρατεῖες καὶ διπλωματικὲς ἀποστολές. Κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ 1355 ἐναντίον τῶν Τούρκων στὴν Χερίανα *ἀπὸ διαβολικῆς συνεργίας,* ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει, τὸ στράτευμά τους ἄρχισε νὰ ὑποχωρεῖ ἀτάκτως σὲ μία ἐχθρικὴ ἐπίθεση καὶ τότε

* Οἱ παραπομπὲς τοῦ κειμένου ἀκολουθοῦν τὴν ἔκδοση τοῦ Ο. Λαμψίδη, *Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. Εἰσαγωγή, ἔκδοσις, σχόλια*, [Ποντικαὶ Ἔρευναι 2], Ἀθήνα 1958.

λίγο ἔλειψε νὰ χάσει τὴν ζωή του (71,26-72,2). Στὴν Κωνσταντινούπολη, μετέβη δύο φορές, τὴν πρώτη τὸ 1363/64 μαζὶ μὲ ἄλλους ὑψηλὰ ἱστάμενους ἀξιωματούχους γιὰ τὸν διακανονισμὸ ἑνὸς συνοικεσίου καὶ τὴν δεύτερη τὸ 1368 ἐξαιτίας μιᾶς ἐχθρικῆς ἐπίθεσης (*διὰ τὸ κοῦρσον, ὃ ἐποίησαν τὰ ἀζάπικα* [τούρκικα] *παρασκάλμια* [76,24-25]). Στὸ τελευταῖο του ταξίδι ἔχασε δύο γιοὺς μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα – ὁ ἕνας, ἡλικίας δεκαπέντε ἐτῶν, ἔπεσε στὴν θάλασσα καὶ πνίγηκε, ἐνῶ ὁ ἄλλος, δεκαεπτὰ ἐτῶν, πέθανε ἀπὸ δυσουρικὸ νόσημα (76,25-30). Στὸ *Χρονικόν* του καταγράφονται μεταξὺ ἄλλων καὶ σημαντικὰ πολιτικὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας.[1]

Τὰ χρονογραφικὰ σημειώματα καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1204 ἕως τὸ 1426. Ἀπὸ αὐτὰ ὅσα ἔχουν καταγραφεῖ στὰ φύλλα 311α-312α καὶ ἀναφέρονται σὲ γεγονότα μετὰ τὸ 1390, προστέθηκαν προφανῶς ἀπὸ ἄλλον συγγραφέα. Οἱ πηγές τους ἐν γένει παραμένουν ἄγνωστες, εἰκάζεται ὅμως ὅτι ὁ χρονογράφος στηρίχτηκε σὲ γραπτὲς μαρτυρίες καὶ ἀρχειακὸ ὑλικό. Τὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίστηκαν στὸν εὐρύτερο γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν, γι' αὐτὸ καὶ δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν. Καταγράφονται μὲ ἀπόλυτη χρονολογικὴ ἀκολουθία κατὰ κύριο λόγο οἱ δραστηριότητες τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, καθὼς καὶ συμβάντα ποὺ ἀποτέλεσαν σταθμοὺς στὴν ἱστορία τοῦ τραπεζουντιακοῦ κράτους – ἐχθρικὲς ἐπιδρομὲς τῶν Ἀμιτιωτῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων τουρκμενικῶν φύλων, ὅπως τῶν Τζιαπνίδων καὶ τῶν Τούρκων ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὸ Ἐρζικάιν καὶ τὸ Παΐπερτ (66,5-8, 25-27. 67,17-18. 68,14-68. 79,13),[2] ἀλλὰ καὶ τῶν Τατάρων ποὺ κυρίευσαν τὴν Γεωργία (Ταμουρλάγκης = Τιμούρ, 80,20-31), ἀναφορὲς σὲ ἐπισκέψεις ἐπιφανῶν ξένων (70,3-8. 72,24-25. 73,17-19), ἐσωτερικὲς ἀναστατώσεις καὶ στάσεις (62,11. 65,4-6, 17-23. 66,23. 69,19-24, 32-33. 75,8-17. 29-30), φυσικὰ φαινόμενα (ἔκλειψη ἡλίου τὸ 1361, 65,4. 73,8), ἐπιδημίες κατὰ τὸ 1341 καὶ τὸ 1348 [66,10. 68,8-9] (ἡ νόσος τοῦ βουβῶνος τὸ 1362/63 [74,9-11. 80,7-

1. Λαμψίδης, *Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου*, 20-29.

2. Γιὰ τὶς διπλωματικὲς σχέσεις ἀλλὰ καὶ τοὺς πολέμους τῶν τραπεζουντίων ἡγεμόνων ἐναντίον τῶν διάφορων τουρκμενικῶν φύλων, βλ. καὶ A. Bryer, «Greeks and Türkmens: the Pontic Exception», *DOP* 29 (1975) 116-151, ἰδίως 128 κ.ἑ.

9]), καταστροφικὲς πυρκαγιὲς (61,21. 63,20-21. 63,26-64,1. 65,4-6. 66,7-8), καὶ ἄλλα συναφῆ. Ἐπίσης σημειώνονται οἱ γεννήσεις, οἱ θάνατοι καὶ οἱ γάμοι τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν (62,16. 64,27-29. 70,3-8. 72,29-33. 78,17-33), καὶ τὸ σημαντικότερο, οἱ διαδοχὲς στὸν θρόνο. Ἐπίσης σημειώνονται, ἐντελῶς ἐπιλεκτικά, καὶ οἱ διαδοχὲς στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Τραπεζοῦντος (75,20-25, 30-32. 76,20-22. 77,17-22). Σὲ κάποια σημεῖα ὁ χρονογράφος ἐπεμβαίνει στὴν διήγηση καταθέτοντας τὴν δική του μαρτυρία σὲ γεγονότα ποὺ ἔζησε ἀπὸ κοντά: συμμετοχὴ σὲ διπλωματικὲς ἀποστολὲς καὶ ἐκστρατεῖες, ἀλλὰ καὶ σὲ ταξίδια ποὺ πραγματοποίησε στὴν Λαζικὴ (76,13-17. 77,23-26. 78,21-25), τὴν Κωνσταντινούπολη (74,24-32. 76,23-25) καὶ στὸν εὐρύτερο γεωγραφικὸ χῶρο τοῦ Πόντου (Λίμνια 70,10. 72,6, Χερίανα 71,27, Μονὴ τῆς Σουμελᾶς στὴν Ματζούκα 73,12, Χαλυβία 73,32, Κερασούντα 79,3 κ.ἄ.). Θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ἀκόμη ὅτι οἱ πληροφορίες τοῦ *Χρονικοῦ* ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲν διασταυρώνονται μὲ ἄλλες βυζαντινὲς ἢ ξένες ἱστορικὲς πηγές. Ἔτσι, συχνὰ ἀρκούμαστε μόνον στὴν καταγραφὴ τῶν διαφόρων συμβάντων, ἀδυνατώντας νὰ τὰ συσχετίσουμε μὲ συγκεκριμένα πρόσωπα καὶ καταστάσεις, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ κείμενο νὰ μὴν ἔχει ἕως τώρα γνωρίσει ἐπαρκὴ σχολιασμό. Μορφολογικά, πάντως, τὸ *Χρονικὸν* δὲν διαφέρει ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ εἴδους, μὲ ἐξαίρεση κάποιες γλωσσικὲς ἰδιαιτερότητες,[3] καὶ τὶς μνεῖες τόπων, λαῶν ἢ ἀλλογενῶν πρὸς τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο ἡγεμόνων. Οἱ ἐκστρατεῖες καὶ οἱ πόλεμοι στὰ διάφορα μέτωπα καταλαμβάνουν σημαντικὸ μέρος τῆς ὕλης. Ἰδιαίτερη ἀναφορὰ γίνεται στὶς συγκρούσεις, τὶς τουρκμενικὲς ἐπιδρομές, ὅπως φερειπεῖν, στὴν Ματζούκα (72,19-23. 73,24-30),[4] ἀλλὰ καὶ στὶς φιλικὲς ἐπαφὲς καὶ τὶς ἐπιγαμίες ἰδίως μὲ τοὺς Ἀμιτιῶτες Τούρκους τῆς φυλῆς τῶν Μαυροπροβατάδων ἢ Akkoyunlu (65,30. 66,5,26. 67,17-18, 68,16. 70,22. 70,28).[5] Καταγράφεται μόνον μία ἰβηρικὴ ἐπιδρομὴ

3. Γιὰ τὴν γλώσσα τοῦ *Χρονικοῦ*, βλ. Λαμψίδης, *Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου*, 17-19, 90-94.

4. Γιὰ τὴν περιοχὴ γενικότερα, τὸν πληθυσμὸ καὶ τοὺς οἰκισμοὺς τῆς Ματζούκας, βλ. καὶ *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ἔκδ. A. Bryer καὶ H. Lowry, Birmingham, Washington, D.C. 1986, 53-80.

5. Ὁ Μητροπολίτης Χρύσανθος [Φιλιππίδης], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, Ἀρχεῖον

μὲ ἀποκλεισμὸ τῆς Τραπεζούντας τὸ 1282, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἔβλαψε τὴν πόλη: *Μετὰ δὲ τὸ ,ςψϟα΄ ἔτος (1282), Ἀπριλίου μηνός, ἦλθεν ὁ βασιλεὺς Ἰβηρίας Δαβὶδ καὶ ἐπεριώρισε τὴν Τραπεζούντα, ἀλλὰ ἀπεστράφη κενὸς* (62.19-21).

Ὁ γεωγραφικὸς χῶρος τοῦ Πόντου στὸ *Χρονικὸν* τοῦ Παναρέτου ἐκτείνεται ἀπὸ δυτικὰ τὴν Σινώπη ἕως τὸ Βαθὺ (Βατοὺμ) ἀνατολικὰ καὶ πρὸς τὸν Νότο ἕως τὴν Χερίανα, τὸ Παΐπερτ καὶ τὸ Ἐρζικάιν.[6] Στὸ ἐπίκεντρο βρίσκεται φυσικὰ ἡ Τραπεζούντα μὲ ἐνδιαφέρουσες ἀναφορὲς στὰ ἱερά της μνημεῖα (ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας [76,28], μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Παναγίας Χρυσοκεφάλου [63,9. 67,11. 75,23. 81,22]), Μονὴ Θεοσκεπάστου [78,15. 81,5]), ὅπως καὶ στὰ παλάτια (τοῦ βασιλέως Ἀνδρονίκου [78,13], στὰ ἀνάκτορα τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν [76,5]), στὸ κάστρο τῆς πόλεως καὶ τὸ Λεοντόκαστρον δυτικὰ τοῦ λιμένος τῆς Δαφνούντας [63,21. 69,4. 74,16. 79,6] τὴν ἀκρόπολη (Κουλᾶς) [65,5,23. 69,30. 75,12], τὴν κεντρικὴ ἀγορᾶ, τὸ Μαϊτάνιν [75,29] καὶ τὸ Τζυκανιστήριον [61,15]. Καταγράφονται ἀκόμη οἱ μετακινήσεις τῶν αὐτοκρατόρων ἀνὰ τὴν ἐπικράτειά τους, τὰ ταξίδια τους γιὰ ἐθιμοτυπικοὺς λόγους ἐκτὸς τῶν συνόρων τους, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐκστρατεῖες ποὺ διεξήγαγαν γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς ἐπιδρομὲς τῶν διαφόρων τουρκμενικῶν φύλων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γνωστὲς ὀνομασίες τῶν ποντιακῶν πόλεων καὶ πολισμάτων, στὸ κείμενο παραδίδονται ἐπίσης λιγότερο γνωστὲς ἢ καὶ ἄγνωστες τοποθεσίες τόσο τῆς

Πόντου 4-5 (1933) 76, 232, 239-240, τοὺς συσχετίζει μὲ τοὺς Λευκάρνους ἢ Ἀσπροπροβατάδες Τουρκομάνους, οἱ ὁποῖοι ἐγκατέλειψαν τὴν περιοχὴ τῆς Ἄμιδας (Diyarbekir) καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὸν Πόντο. Ὁ Bryer, «Greeks and Türkmens: the Pontic Exception», 133-135, ὑποθέτει ὅτι οἱ Ἀμιτιῶτες εἶχαν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα ἐγκατασταθεῖ δυτικὰ τῆς Κερασούντας καὶ ὅτι σ' αὐτὸν τὸν χῶρο θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ συγκεριμένη περιοχὴ (Ἀμμώδιον - Omidia;) ἀπὸ τὴν ὁποία πῆραν τὴν ὀνομασία τους. Ἀντίθετα, ἡ E.A. Zachariadou, «Trebizond and the Turks (1352-1402)», *Ἀρχεῖον Πόντου* 35 (1979) 340-341, συσχετίζει μᾶλλον πιὸ πειστικὰ τοὺς Ἀμιτιῶτες Τούρκους μὲ τὸ Ἀμήτιν, μία ἀνεξάρτητη περιοχὴ τοῦ Diyarbekir, ἡ ὁποία μνημονεύεται καὶ σὲ ἕνα τραπεζουντιακὸ ὡροσκόπιο τοῦ ἔτους 1336.

6. Γιὰ τὴν τοπογραφία τῶν περιοχῶν αὐτῶν καὶ τὰ περὶ αὐτῶν ἱστορικὰ στοιχεῖα, βλ. A. Bryer – D. Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, [Dumbarton Oaks Studies – 20], Washington, D.C. 1985, 165-177, 350-354, 303, 308, 353.

περιοχῆς τῆς Τραπεζούντας ὅσο καὶ τοῦ εὐρύτερου γεωγραφικοῦ χώρου: Δικαίσιμον (72,23), Χασδένιχα (73,27), Παρχάριν (65,30. 72,15. 76,7,18. 77,11), Σπέλια (76,8), Γόλαχα (74,4. 77,4. 78,9) κ.ἄ. Τὰ ἀξιώματα τῶν τραπεζουντίων ἀριστοκρατῶν δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς: *πρωτονοτάρις* (74,26), *μέγας λογοθέτης* (74,25. 75,11,13,18), *λογαριαστὴς* (67,29), *δομέστικος* (64,21. 67,27. 68,4. 71,22), *στρατοπεδάρχης* (65,18. 67,27. 69,20. 71,23) κ.ἄ., μὲ ἐξαίρεση τὸν τίτλο τοῦ *ἀμυρτζανταρίου*, τὸν ὁποῖο ὁ G. Moravcsik συσχετίζει μὲ τὸ τουρκικὸ ἀξίωμα τοῦ ἀμιρᾶ (*Byzantinoturcica*, II, 66-68). Ἐντύπωση προκαλοῦν οἱ συχνὲς ἐξεγέρσεις τῶν εὐγενῶν (Τζανιχίτες, Σχολάριοι, Μειζομάτες, Καβαζίτες, Δωρανίτες κ.ἄ. [65,16-23. 66,17-24. 69,19-24. 70,14-19, 28-32. 71,1-15. 75,8-19]) ἐναντίον τῆς ἐξουσίας, στὶς ὁποῖες μετέχουν φυσικὰ καὶ οἱ λαϊκὲς μάζες: *καὶ ἐταράχθη τὸ κοινὸν κατὰ τοῦ βασιλέως, ὥστε καὶ ἔξωθεν τοῦ κουλᾶ συναχθέντες λίθους ἔσυραν εἰς αὐτόν, ἔτους ,ςωμε΄* (65,4-6. 65,20-23).[7] Οἱ γυναῖκες φαίνεται νὰ διεκδικοῦν μερίδιο τῆς ἐξουσίας, κατὰ τὴν περίοδο μάλιστα τῶν πολιτικῶν ἀναστατώσεων ποὺ προκλήθηκαν γιὰ τὴν διαδοχὴ τοῦ Βασιλείου Α΄ (1332-1340). Τὴν περίοδο ἐκείνη ἡ βασίλισσα Εἰρήνη Παλαιολογίνα ἔμεινε στὸν θρόνο παρὰ τὶς ἀντιδράσεις μερίδας τῶν εὐγενῶν γιὰ ἕνα περίπου ἔτος. Ἀνατράπηκε, ὡστόσο, ἀπὸ τὴν ἀδελφὴ τοῦ ἀποβιώσαντος ἡγεμόνος Ἄννα, τὴν ἀποκαλούμενη Ἀναχουτλοῦ (*Byzantinoturcica*, II, 69), ἡ ὁποία ἐβασίλευσε κάτι περισσότερο ἀπὸ ἕναν χρόνο γιὰ νὰ ἀνατραπεῖ μὲ τὴν σειρά της καὶ να βρεῖ βίαιο θάνατο διὰ τῆς πνιγμονῆς (65,16 κ.ἑ. 66,10 κ.ἑ. 67,3-16).[8] Οἱ πολιτικοὶ ἀντίπαλοι φαίνεται ὅτι ἐξορίζονταν στὰ Λίμνια, ἕνα στρατηγικῆς σημασίας φρούριο μεταξὺ Οἰναίου καὶ Ἰασονίου Ἄκρου, ἐνῶ τὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας ποὺ ἔπεφταν σὲ δυσμένεια περιορίζονταν στὸ σπήλαιο τοῦ ἁγίου Σάββα μέσα στὴν πρωτεύουσα.[9] Στὶς ἀπώλειες ἢ τὴν ἀποκτηθείσα λεία τοῦ πο-

7. Πβ. καὶ Ο. Λαμψίδης, «Ὁ βασιλεὺς τῆς Τραπεζοῦντὸς κατὰ τὸ Χρονικὸν Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου», *ΕΕΒΣ* 23 (1953) 571.

8. *Ὁ.π.*, 573-574.

9. Μητροπολίτου Χρυσάνθου [Φιλιππίδη], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 89, 243-244, 452-453. Bryer – D. Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, 231.

λέμου, ὁ χρονογράφος ἐνίοτε περιλαμβάνει καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἵππων ποὺ ἀποκτήθηκαν ἢ χάθηκαν κατὰ περίπτωση (*καὶ ἡρπάγησαν ἄλογα πολλὰ τούρκικα* [64,14-15, πβ. 73,28. 80,18]). Δείχνει ἐπίσης νὰ εἶναι ἐξοικειωμένος μὲ τὶς ὀνομασίες καὶ τοὺς τύπους τῶν καραβιῶν καὶ τῶν διαφόρων πλοιαρίων, πράγμα εὐνόητο, βέβαια, γιὰ κάποιον ποὺ ζοῦσε σὲ μιὰ πόλη μὲ μεγάλο λιμάνι καὶ ἐμπορικὴ κίνηση – *κάτεργα* (68,25. 69,2. 70,30. 77,26. 79,2. 81,11), *καράβια* (70,24), *γρυπαρία* (81, 12) *παρασκάλμια* (76,25. 79,2), *ξυλάρια* (77,26), *βάρκα/βάλκα* (68,22. 69,2. 70,30).[10]

Στὸ κείμενο γίνονται ἀρκετὲς ἀναφορὲς στοὺς ἴβηρες βασιλεῖς, μὲ τοὺς ὁποίους ἡ δυναστεία τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν διατηροῦσε φιλικὲς σχέσεις, ἐνίοτε καὶ μὲ δεσμοὺς γάμου, ἀλλὰ καὶ σὲ πολιτικοστρατιωτικὰ γεγονότα, ποὺ διαδραματίστηκαν πρωτίστως στὴν Ἰβηρία καὶ τὴν Λαζική. Στὶς σελίδες τοῦ *Χρονικοῦ* παρελαύνουν γνωστὲς μορφὲς τῆς γεωργιανῆς ἱστορίας, ὅπως τῆς θρυλικῆς βασίλισσας Θάμαρ (1184-1212), τῆς Σεμιράμιδος τοῦ Καυκάσου, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ ὑπῆρξε ὁ ἰθύνων νοῦς γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. Τὸ *Χρονικὸν* τοῦ Παναρέτου ἀποδίδει ξεκάθαρα τὴν ἵδρυση τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας στὴν βοήθεια ποὺ ἔδωσε ἡ βασίλισσα Θάμαρ στὸν ἀνεψιό της Ἀλέξιο: *Ἦλθεν ὁ μέγας Κομνηνός, ὁ κῦρ Ἀλέξιος,* [...] *ἐκστρατεύσας δὲ ἐξ Ἰβηρίας, σπουδῇ καὶ μόχθῳ τῆς πρὸς πατρὸς θείας αὐτοῦ Θάμαρ, καὶ παρέλαβε τὴν Τραπεζοῦντα μηνὶ Ἀπριλίῳ, ἰνδικτιῶνος ζ', ἔτους ,ςψιβ', ἐτῶν ὢν κβ'*(61,1-5). Γιὰ τὴν γεωργιανὴ βασίλισσα ὁ J. Fallmerayer ἔγραφε ἤδη τὸ 1827, στηριζόμενος στὸ *Χρονικὸν* τοῦ Παναρέτου, ὅτι ἦταν θυγατέρα τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Α', τοῦ τελευταίου γόνου τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν.[11] Τὸ χωρίο ὁμολογουμένως δὲν διασαφηνίζει ἐπαρκῶς τὰ πράγματα – κατὰ πόσον, δηλαδή, ἡ κατάληψη τῆς Τραπεζούντας ἐντασσόταν στὴν ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τῆς Θάμαρ ἤ, ὅπως ἀναφέρει ἕνα γεωργιανὸ χρονικό, ἂν κατέλαβε τὴν πόλη καὶ τὴν ἔδωσε στὸν συγγενή της

10. A. Bryer, «Shipping in the Empire of Trebizond», *Mariner's Mirror* 52 (1966) 3-12 (= *The Empire of Trebizond and the Pontos*, [Variorum Reprints], Λονδίνο 1980).

11. J. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, Μόναχο 1827, 9-10.

Ἀλέξιο Κομνηνό, ἐκδικούμενη τὸν Ἀλέξιο Γ' Ἄγγελο, ποὺ τὴν εἶχε προηγουμένως προσβάλει μὲ τὸ νὰ οἰκειοποιηθεῖ τὰ πλούσια δῶρα ποὺ ἡ ἴδια εἶχε δώσει σὲ μοναχοὺς τῆς Ἀντιόχειας, τῆς Κύπρου καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους.[12] Ἀδιευκρίνιστο ἐπίσης παραμένει ἂν ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς καὶ ὁ νεότερος ἀδελφός του Δαβίδ, ἔγγονοὶ τοῦ Ἀνδρονίκου Α' ἀπὸ τὸν γιό του, τὸν πρωτοσεβαστὸ Μανουήλ, ἀνδρώθηκαν στὴν Ἰβηρία, ὅπου κατέφυγαν γιὰ νὰ γλιτώσουν ἀπὸ τὴν ὀργὴ τοῦ Ἰσαάκιου Β' Ἀγγέλου, μετὰ τὴν πτώση καὶ τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ πάππου τους τὸ 1185, ὅπως γενικότερα πιστεύεται, ἢ ἄν, τέλος, ὑπῆρξαν ἁπλῶς ὄργανα στὰ ἐπεκτατικὰ σχέδια τῆς θείας τους. Τὸ παραπάνω χωρίο ἐνδιαφέρει τὴν ἔρευνα καὶ ἀπὸ μία ἄλλη ἄποψη: παρουσιάζει τὴν Θάμαρ ὡς θεία τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πατρός του (*τῆς πρὸς πατρὸς θείας αὐτοῦ*), πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ πάππος του, ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνός, τὴν περίοδο ποὺ ζήτησε ἄσυλο στὴν Γεωργία περὶ τὸ 1170, θὰ πρέπει λογικὰ νὰ παντρεύτηκε μία ἀδελφὴ τοῦ βασιλέως Γεωργίου Γ', δηλαδὴ μία θεία τῆς Θάμαρ, δεδομένου ὅτι ὁ Γεώργιος Γ' ἦταν πατέρας της. Ἔτσι μόνον ἐξηγεῖται ἡ συγγένεια τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, τοῦ πρώτου τραπεζουντίου βασιλέως, μὲ τὴν βασίλισσα Θάμαρ, *τῆς πρὸς πατρὸς θείας αὐτοῦ*.[13] Τέλος, ἂς προστεθεῖ

12. *The Georgian Chronicle. The Period of Giorgi Lasha*, text edited by S. Qaukhchishvili, translated by K. Vivian, Ἄμστερνταμ 1991, 86-87.

13. Βλ. C. Toumanoff, «On the Relationship between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar», *Speculum* 15 (1940) 299-312. Τὸ παραπάνω χωρίο τοῦ Παναρέτου περὶ τῆς συγγενείας τῆς Θάμαρ πρὸς τοὺς Κομνηνούς, ὅπως καὶ ὁ χρόνος τῆς φυγῆς τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Δαβὶδ στὴν αὐλὴ τῶν Βαγρατιδῶν ἔχουν προκαλέσει πολλὲς συζητήσεις καὶ ἑρμηνεῖες. Οἱ ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ γιὰ τὴν φυγὴ τῶν δύο Κομνηνῶν διίστανται καὶ οἱ χρονολογήσεις ποὺ ἔχουν προταθεῖ κυμαίνονται ἀπὸ τὸ 1185 ἕως τὸ 1201/1201 ἢ καὶ 1203/1204 καὶ γιὰ τὶς ὁποῖες βλ. M. Kuršanskis, «Autour les sources géorgiennes de la fondation de l'empire de Trébizonde», *Ἀρχεῖον Πόντου* 30 (1970-1971) 107-116. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «L'empire de Trébizonde et la Géorgie», *REB* 35 (1977) 237-256. Ὁ M. Kuršanskis δὲν ἀποδέχεται τὸν συγγενικὸ δεσμὸ τοῦ Ἀνδρονίκου Κομνηνοῦ μὲ τοὺς ἴβηρες βασιλεῖς καὶ θεωρεῖ πιθανότερο ἕνας νόθος γιὸς τοῦ Ἀνδρονίκου Κομνηνοῦ νὰ εἶχε παντρευτεῖ μία ἀδελφὴ τῆς Θάμαρ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, βλέποντας τὸ ἀδιέξοδο στὴν ἑρμηνεία τῶν πηγῶν, ὁ Ο. Λαμψίδης, «Περὶ τὴν ἵδρυσιν τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν», *Ἀρχεῖον Πόντου* 31

ἀκόμη, ὅτι στὸ προαναφερθὲν γεωργιανὸ χρονικὸ ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς παρουσιάζεται ὡς γιὸς τοῦ Ἀνδρονίκου Α΄, καὶ ὄχι ὡς ἐγγονός του, καὶ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Τραπεζούντας εἶχε ζητήσει ἄσυλο στὴν αὐλὴ τῆς βασίλισσας Θάμαρ.[14]

Στὸ σημεῖο αὐτό, δὲν πρόκειται νὰ ὑπεισέλθουμε στὴν συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς Θάμαρ. Θὰ παρατηρήσουμε μόνον ὅτι στὸ οἰκεῖο λῆμμα τοῦ *DOB* (III, 2112-2113) δὲν σχολιάζεται ἡ πληροφορία τοῦ *Χρονικοῦ*. Τὸ σίγουρο πάντως εἶναι ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος Α΄, ὅταν ἀκόμη ζοῦσε πλάνητα βίο προκειμένου νὰ ξεφύγει ἀπὸ την διωκτικὴ μέγγενη τοῦ ἐξαδέλφου του Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ, γιὰ ἕνα διάστημα, γύρω στὸ 1170, εἶχε βρεῖ καταφύγιο στὴν αὐλὴ τοῦ Γεωργίου Γ΄. Ἡ περιγραφὴ τοῦ ἐρχομοῦ του στὴν Τιφλίδα μνημονεύεται, ὅπως προαναφέρθηκε, στὸ γεωργιανό χρονικό, μαζί μὲ ἄλλα γεγονότα ἀπὸ τὴν παραμονή του στὴν βασιλικὴ αὐλὴ τῶν Βαγρατιδῶν – τὴν φιλοξενία ποὺ τοῦ δόθηκε, τὴν συμμετοχή του σὲ ἐκστρατεῖες καὶ ἄλλα παρόμοια (*The Georgian Chronicle*, 109-110). Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, ἡ κατάληψη τῆς Τραπεζούντας σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὶς πολιτικὲς συνθῆκες ποὺ διαμορφώθηκαν τὴν παραμονὴ τῆς ἁλώσεως τῆς Βασιλεύουσας ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς διεκδικήσεις ποὺ εἶχαν οἱ Κομνηνοὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου, δεδομένου ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος Α΄ Κομνηνὸς πρὶν ἀνέλθει στὸν θρόνο ὑπῆρξε γιὰ ἕνα διάστημα διοικητὴς αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας (Νικήτας Χωνιάτης, van Dieten, 227,8-11).[15]

Ἀλλὰ μὲ τὴν Ἰβηρία οἱ Κομνηνοὶ διατηροῦσαν φιλικὲς σχέσεις ποὺ ἐνισχύονταν κατὰ καιροὺς μὲ ἐπιγαμίες. Ἀπὸ παλαιότερα μάλιστα εἶχαν προηγηθεῖ συνοικέσια ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν κοινὰ συμφέροντα ἀνάμεσα στὴν Γεωργία καὶ τὸ Βυζάντιο. Ἡ βασίλισσα τῆς Ἰβηρίας Μαριὰμ διευθέτησε, φερειπεῖν, ἡ ἴδια τὸ

(1971-1972) 3-18, δὲν παίρνει σαφὴ θέση πάνω σ' αὐτὰ τὰ πολυσυζητημένα προβλήματα. Βλ. καὶ γενικότερα, E. Janssens, *Trébizonde en Colchide*, Βρυξέλλες 1969, 64-66, καθὼς καὶ Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τῆς Τραπεζούντας καὶ τοῦ Πόντου*, [Ἀρχεῖον Πόντου –Παράρτημα 25], Ἀθήνα 2005, 28-38.

14. *The Georgian Chronicle*, 87.

15. A. Vasiliev, «The Foundation of the Empire of Trebizond», *Speculum* 11 (1936) 5-9. Toumanoff, «On the Relationship between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar», 306 κ.ἑ.

1032 στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν γάμο τοῦ γιοῦ της Βαγρὰτ μὲ τὴν ἀνεψιὰ τοῦ Ρωμανοῦ Γ΄ Ἀργυροῦ, Ἑλένη (Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, Thurn, 377,20-25), ἐνῶ ὁ αὐτοκράτορας Μιχαὴλ Ζ΄ Παραπινάκης (1071-1078) παντρεύτηκε τὴν πριγκίπισσα Μάρθα, τὴν θυγατέρα τοῦ Βαγράτ Δ΄ (1027-1072), ἡ ὁποία ἔμεινε γνωστὴ στὶς πηγὲς ὡς Μαρία ἡ ἐξ Ἀλανῶν. Τέλος, ὁ βασιλεὺς Δαβὶδ Γ΄ (1089-1125) ἔστειλε τὴν θυγατέρα του Κάτα νὰ γίνει νύφη τοῦ Ἀλεξίου, τοῦ γιοῦ τοῦ Νικηφόρου Βρυεννίου καὶ τῆς Ἄννας Κομνηνῆς.[16]

Ὑπῆρχε λοιπὸν μακρὰ παράδοση στὶς σχέσεις τῶν δύο αὐτῶν χριστιανικῶν λαῶν, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ξενίζει ὅτι ἰβηρικῆς καταγωγῆς ἦταν ἡ κυρὰ Θεοδώρα Κομνηνή, ἡ πρώτη θυγατέρα τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ κῦρ Μανουὴλ *ἐκ τῆς ἐξ Ἰβηρίας Ρουσουντάνας* (63,2-3), ὅπως καὶ ἡ σύζυγος τοῦ Ἀλεξίου Β΄ – *ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος ἤγαγε γυναίκα αὐτῷ τῇ θυγατέρᾳ τοῦ Πεκάϊ ἐξ Ἰβηρίας* (63,10), ὅπως σημειώνεται κάπως ἀόριστα στὸ *Χρονικόν*. Ἐπίσης, ἡ θυγατέρα τοῦ Ἀλεξίου Γ΄, Ἄννα, παντρεύτηκε τὸ 1367 τὸν Ἴβηρα βασιλέα Παγκράτιο Ε΄. Ὁ Πανάρετος μνημονεύει μάλιστα ὅτι ἐκεῖνο τὸ ἔτος (1367) ἡ Ἄννα εἶχε συνοδεύσει τοὺς γονεῖς της σὲ μία περιοδεία, μὲ προορισμὸ τὴν Λαζική, ὅπου καὶ κατέλυσαν *ἐν τῇ χώρᾳ Μακροῦ Αἰγιαλοῦ*. Τὴν πομπὴ εἶχε παρακολουθήσει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πανάρετος: *καταβάντες ἐν τῇ Λαζικῇ μετὰ δυνάμεως διά τε ξηρᾶς καὶ διὰ θαλάσσης ἅμα βασιλεῖ* [...] *κατέχοντες ἅμα καὶ τὴν τοῦ βασιλέως θυγατέραν, κυρὰν Ἄννην* (76,13-15). Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Ἀλέξιος Γ΄ συνάντησε τὸν βασιλέα Παγκράτιο στὴν Λαζικὴ (1372), ἀλλὰ ὁ σκοπὸς τῆς συνάντησής τους δὲν διευκρινίζεται στὸ κείμενο (77,23-26). Ἀπὸ τὴν Λαζική, στὴν συνέχεια, ὁ Ἀλέξιος Γ΄ μετέβη στὸ Βαθὺ (Βατούμ), ἀπὸ ὅπου ἐπέστρεψε στὴν Τραπεζούντα: *Μηνὶ Αὐγούστῳ ς΄ ἀπήλθαμεν ἐν τῇ Λαζικῇ καὶ πρὸς τὸ ἔκβαν τοῦ μηνός* [...] *ἐσμίγαμεν τὸν βασιλέα τὸν Παγκράτιν· εἶτα ἀπήλθαμεν εἰς τὸ Βαθὺν στήσαντες τὰς τέντας ἔξω, ἔχοντες καὶ κάτεργα β΄ καὶ ξυλάρια ὡσεὶ μ΄* (77,23-26).

Ἡ Λαζική, καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἡ περιοχὴ τοῦ Μακροῦ Αἰγιαλοῦ, ἐξυπηρετοῦσε, ὡς φαίνεται, τὶς ἐπικοινωνιακὲς ἀνάγκες τῶν δύο αὐλῶν. Διότι ἐκεῖ προϋπάντησε ὁ Ἀλέξιος Γ΄ τὴν μνηστὴ τοῦ γιοῦ του Μανουήλ, τὴν θυγατέρα τοῦ

16. *The Georgian Chronicle*, 17, 50. C. Toumanoff, «Armenia and Georgia», The Cambridge Medieval History, IV, *The Byzantine Empire*, I, Cambridge 1966, 621-623. Vasiliev, «The Foundation of the Empire of Trebizond», 4.

βασιλέως Δαβίδ, τὴν Κουλκάνχατ, ἡ ὁποία μετονομάστηκε σὲ Εὐδοκία. Ἀρχικὰ ἡ θυγατέρα τοῦ βασιλέως τοῦ *Τυφλισίου* προοριζόταν γιὰ τὸν διάδοχο τοῦ θρόνου Ἀνδρόνικο. Ἀλλὰ μετὰ τὸν πρόωρο θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου τὰ *συναλλάγματα* μεταφέρθηκαν στὸν νεότερο ἀδελφό του. Τὸν Μάιο τοῦ 1377 ὁ Πανάρετος συνόδευσε τὸν αὐτοκράτορα στὴν Λαζική, ὅπου ἀνέμεναν τὴν ἄφιξη τῆς νεαρᾶς πριγκίπισσας: *καὶ ἀπελθόντες ἐν τῇ Λαζικῇ διεβιβάσαμεν τὸ καλοκαίριν ὅλον ἐκεῖ κατὰ τὸ χωρίον Μακραιγιαλοῦς ἕως εἰς τὰς ιε΄ Αὐγούστου μηνός. Τότε δὲ κατέβη κἀκείνη ἀπὸ Γωνίας εἰς τὴν Μακραιγιαλοῦν καὶ τῇ ἐπαύριον κεκινήκαμεν καὶ εἰς τὰ λ΄ τοῦ Αὐγούστου ἐφθάσαμεν ἐν Τραπεζοῦντι, ἡμέρᾳ Κυριακῇ. Περὶ δὲ τὰς ε΄ τοῦ νέου ἔτους, Σεπτεμβρίῳ μηνὶ [...] ἐστέφθη ἐν τῇ βασιλικῇ προκύψει καὶ ἐκλήθη Εὐδοκία [...] καὶ τῇ ἐπαύριον ἡμέρᾳ Κυριακῇ [...] ἐγένετο καὶ ὁ γάμος καὶ ἐπεκράτησεν ἑβδομάδαν καὶ πλέον* (78,23-31).

Στὸ κείμενο ἀρκετὰ σημεῖα παραμένουν ἀδιευκρίνιστα, ὅπως ἡ θέση τοῦ Μακροῦ Αἰγιαλοῦ καὶ τῆς Γωνίας,[17] ἀπὸ ὅπου ἦρθε ἡ Κουλκάνχατ στὴν Λαζικὴ (78,23-25), ἡ θυγατέρα τοῦ βασιλέως τοῦ *Τυφλισίου* Δαβίδ, ἡ ὁποία ἔγινε σύζυγος τοῦ Μανουὴλ Γ΄ Κομνηνοῦ καὶ ἐκλήθη κατὰ τὴν στέψη Εὐδοκία (78,17-8). Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἀσαφῆ χωρία, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι, ὅτι ἡ Κουλκάνχατ ἦταν ἀνεψιὰ ἐπ' ἀδελφῇ τοῦ Ἀχπουγᾶ (78,18). Τὸ οἰκογενειακὸ αὐτὸ ὄνομα (Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 92) ἀπαντᾶ σὲ διαφορετικὰ συμφραζόμενα φυσικὰ καὶ ἀλλοῦ – *ὁ βασιλεὺς κῦρ Ἀνδρόνικος ὁ μέγας Κομνηνός*, [...] *ἐφόνευσε τοὺς δύο αὐταδέλφους αὐτοῦ*, [...] *καὶ κῦρ Γεώργιον τὸν Ἀχπουγᾶν* (64, 6-8). Ἐπίσης οἱ ἀναφορὲς στὴν Λαζικὴ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον, καθόσον ἡ περιοχὴ καὶ οἱ κάτοικοί της φαίνεται νὰ διαδραματίζουν σημαντικὸ ρόλο στὰ ἱστορικὰ δρώμενα, κυρίως ὡς μισθοφόροι. Ἡ φιλόδοξη βασίλισσα κυρὰ Ἄννα, ἡ θυγατέρα τοῦ Ἀλεξίου Β΄, ἡ ἀποκαλούμενη Ἀναχουτλοῦ, ἐπισημαίνει σὲ ἄλλο σημεῖο ὁ Πανάρετος, ἀφοῦ ἀπέβαλε τὸ μοναστικό της ἔνδυμα *ἀπῆλθεν εἰς τὴν Λαζίαν καὶ ἐκράτησεν αὐτὴν* μὲ τὴν βοήθεια τῶν Λαζῶν. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, *ἔχουσα καὶ φωσσᾶτα Λάζικα*, ἀνέτρεψε τὴν Εἰρήνη Παλαιολογίνα (1340-1341), τὴν χήρα τοῦ Βασιλείου Κομνηνοῦ (1332-1340)

17. Βλ., ὡστόσο, τὰ σχόλια τῶν Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, 335, 338-339, 344-347. Πβ. καὶ Μητροπολίτου Χρυσάνθου [Φιλιππίδη], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 92.

(66,10-16). Ἀλλὰ ἡ βασιλεία της ὑπῆρξε σύντομη (1341-1342) καὶ τὸ τέλος της τραγικό – *ἡ Σαργαλὴ παρεδόθη τῇ πνιγμονῇ, καὶ σὺν αὐτῇ καὶ ἡ Ἀναχουτλοῦ* (67,15-16). Δὲν θὰ ἐπεκταθοῦμε στὶς ἐπιγαμίες τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν ποὺ συνήφθησαν μὲ τουρκμένιους ἡγεμόνες τῆς περιοχῆς τοῦ Πόντου οὔτε θὰ ἀναφερθοῦμε στὰ τουρκικὰ φῦλα ἀπὸ τὸ Ἐρζικάιν, τὸ Παΐπερτ (68,14-16. 74,3-5) καὶ στοὺς Ἀμιτιῶτες ὁμοεθνεῖς τους (66,6,26) ἢ ἀκόμη στὴν ἐκστρατεία κατὰ τῆς Χερίανας τὸ 1355, στὴν διάρκεια τῆς ὁποίας *ἐκ διαβολικῆς συνεργίας*, ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ Πανάρετος, αἰχμαλωτίστηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὁ δοὺξ τῆς Χαλδίας Ἰωάννης ὁ Καβαζίτης καὶ λίγο ἔλειψε νὰ πιαστεῖ καὶ ὁ ἴδιος, ὅπως προαναφέρθηκε, *εἰ μὴ Κύριος ἦν ἐν ἡμῖν, ἀπωλόμην ἂν καὶ αὐτὸς ἐγὼ* (71,31-33). Ἂς σημειωθεῖ μόνον ὅτι στὶς ἐξ ἀγχιστείας συγγένειες μὲ Τουρκμένιους, γνωστὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Μαρίας τῆς μεγάλης Κομνηνῆς, ἡ ὁποία τὸ 1352 παντρεύτηκε τὸν Kutlu beg, τὸν γιὸ τοῦ Turali [*συνεζεύχθη τὸν Χουτλουπέκην* [...] *ἀμηρᾶν ὄντα τῶν Ἀμιτιωτῶν* (70,20-22), καὶ τῆς Θεοδώρας, τῆς θυγατέρας τοῦ Βασιλείου Κομνηνοῦ, ἡ ὁποία τὸ 1358 παντρεύτηκε τὸν ἀμηρὰ Χατζυμύρι (Haci emir), τὸν γιὸ τοῦ Bayram (72,29-31), ὁ ὁποῖος κυριαρχοῦσε στὴν Χαλυβία. Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Παναρέτου γνωρίζουμε ἀκόμη ὅτι τὸ 1379, ἡ Εὐδοκία, ἡ θυγατέρα τοῦ Ἀλεξίου Γ΄, παντρεύτηκε τὸν Taceddin Çelebi (Τατζιατίνη Τζιαλαπῆ, 79,7-10), ὁ ὁποῖος διοικοῦσε τὴν Νεοκαισάρεια.[18] Τὸ *Χρονικὸν* κλείνει μὲ ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἱστορικὰ γεγονότα τῆς περιόδου – τὴν κατάληψη τῆς Τιφλίδας ἀπὸ τὸν Τιμοὺρ τὸ 1379 καὶ τὴν αἰχμαλωσία τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῶν Ἰβήρων, συμβάντα ποὺ προφανῶς συγκλόνισαν τὸν χρονογράφο, ὅπως φανερώνει ἡ περιγραφή του: *φωσσᾶτον ὑπὲρ τὰς ὀκτακοσίας χιλιάδας, ἦλθε καὶ παρέλαβε τὴν πᾶσαν Περσίαν. Εἶτα εἰσελθὼν καὶ ἐν τοῖς ἀκρωρείοις Ἰβήρων παρέλυσε πολέμου νόμῳ τὸ θαυμάσιον Τυφλίσιον, ζωγρήσας καὶ τὸν βασιλέα Παγκράτιν τὸν στρατηγικώτατον καὶ τὴν ὁμόζυγον αὐτοῦ, τὴν θυγατέραν τοῦ ἡμετέρου βασιλέως, τὴν ὡραιοτάτην κυρὰν Ἄννην, καὶ τὸν υἱὸν αὐτῆς Δαβίδ, τὸν δε λαὸν ἔθυσε μαχαίρᾳ καὶ ἀπώλεσε* (80,22-28).

Τέλος, το *Χρονικὸν* τοῦ Παναρέτου ἀξίζει, νομίζω, νὰ σχολιαστεῖ συστηματικότερα. Τὰ σκοτεινά του σημεῖα λόγῳ τῆς ἀποσπασματικότητας τοῦ κειμένου

18. Γιὰ αὐτὲς τὶς ἐπιγαμίες καὶ τὶς σκοπιμότητες ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν, βλ. αναλυτικότερα Zachariadou, «Trebizond and the Turks (1352-1402)», 339-351.

ἐνδεχομένως θὰ ἀποσαφηνιστοῦν ἂν ἀξιοποιηθοῦν καὶ οἱ μαρτυρίες ἄλλων πηγῶν καὶ ἰδίως τῆς γεωργιανῆς καὶ τουρκικῆς ἱστοριογραφίας. Τότε, ἀσφαλῶς, θὰ ἔχουμε μία πληρέστερη εἰκόνα τῆς ἱστορίας τῶν Βαγρατιδῶν, τῶν τουρκμενικῶν φύλων καί, φυσικά, τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας.

Ἐκδόσεις

T.L.F. TAFEL, *Eustathii metrop. Thessalonicensis opuscula*, Φραγκφούρτη 1832, 362-370. –J.PH. FALLMERAYER, *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, [Abhandlungen der königlichen bayerischen Akademie der Wissenschaften, historische Klasse, IV/2], Μόναχο 1843-1844, 11-40. –Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Τὸ Τραπεζουντιακὸν Χρονικὸν τοῦ πρωτοσεβαστοῦ καὶ πρωτονοταρίου Μιχαὴλ Παναρέτου», *ΝΕ* 4 (1907) 266-294. –Ι.Τ. ΠΑΜΠΟΥΚΗΣ, *Τοῦ πρωτοσεβαστοῦ καὶ πρωτονοταρίου Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου, περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος βασιλέων, τῶν μεγάλων Κομνηνῶν, ὅπως καὶ πότε καὶ πόσον ἕκαστος ἐβασίλευσεν (1204-1426)*, Ἀθήνα 1947. –Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. Εἰσαγωγή, ἔκδοσις, σχόλια*, [Ποντικαὶ Ἔρευναι 2], Ἀθήνα 1958.

Γενικὴ Βιβλιογραφία

KRUMBACHER, *Geschichte*, I, 393-394. *Ἱστορία*, I, 798-799. –MORAVCSIK, 436-437. –COLONNA, 96-97. –HUNGER, *Literatur*, I, 480-481. *Λογοτεχνία*, II, 332-333.

Εἰδικὴ Βιβλιογραφία

Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Διόρθωσις εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Παναρέτου», *ΝΕ* 4 (1907) 490. –Ν.Α. ΒΕΗΣ, «Εἰς τὸ Τραπεζουντιακὸν Χρονικὸν Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου», *BZ* 17 (1908) 487. –Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ἀπάντησις εἰς ἐρώτημα περὶ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Παναρέτου», *ΝΕ* 6 (1909) 284-288. –Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Διορθώσεις εἰς τὸ Τραπεζουντιακὸν Χρονικὸν τοῦ Μιχαὴλ Παναρέτου», *BNJ* 6 (1928) 399-400. –Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, «Ὁ γάμος Δαβὶδ τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ κατὰ τὸ Χρονικὸν τοῦ Παναρέτου», *Ἀθηνᾶ* 57 (1953) 365-368. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ὁ βασιλεὺς τῆς Τραπεζοῦντος κατὰ τὸ Χρονικὸν Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου», *ΕΕΒΣ* 23 (1953) 567-576. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Τινὰ περὶ τοῦ ἔργου καὶ τῶν ἰδεῶν Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου», *Ἀρχεῖον Πόντου* 19 (1954) 37-60. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Διορθωτικὰ εἰς τὸ Χρονικὸν Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου», *Ἀρχεῖον Πόντου* 21 (1956) 3-25. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Κροτῶ - κρατῶ - κρατίζω ἐν τῷ Χρονικῷ Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου», *Ἀρχεῖον Πόντου* 21 (1957) 226-230. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «La tradition manuscrite de la chronique de M. Panarétos et l'édition de S. Lampros», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, III, Ἀθήνα 1957, 93-97. –Ν.Α. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Αἱ χρονολογίαι εἰς τὸ Χρονικὸν Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου», *Νέον Ἀθήναιον* 2 (1957) 71-86. –Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, «Σύμμεικτα εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Παναρέτου», *Ἀρχεῖον Πόντου* 23 (1959) 39-54. –A. GAMKRELIDZE, «Mikhel Panaretosis Trapizonis Khronika», *Masalebi sakharthvelosa da kavkasiis istoriisathvis* 33 (Τιφλίδα 1960) 1-98. –A. BRYER – D. WINFIELD, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, [Dumbarton Oaks Studies – 20], Washington, D.C. 1985. –P. SCHREINER, «Bemerkungen zur Handschrift der trapezuntischen Chronik des Michael Panaretos in der Bibliotheca Marciana (Marc. Gr. 608/ coll. 306)», *More i berega. K 60-letiju Sergeja Pavlovica Karpova ot kolleg i učenikov*, ἐκδ. R. ŠUKUROV, Μόσχα 2009, 613-626.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ

Μηνὶ Ἀπριλίῳ, ἰνδικτιῶνος α΄, τοῦ, ϛωοα΄ ἔτους, ἀπήλθαμεν μετὰ τοῦ βασιλικοῦ κατέργου εἰς τὴν μεγάλην Πόλιν, ὅ τε μέγας λογοθέτης κῦρ Γεώργιος ὁ Σχολάρις καὶ ὁ πρωτοσεβαστὸς καὶ πρωτονοτάρις Μιχαὴλ ὁ Πανάρετος, ὁ ταῦτα γράφων, καὶ προσεκυνήσαμεν προσκυνήσεις φοβεράς· εἴδαμεν καὶ τὸν βασιλέα κῦρ Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον καὶ τὸν βασιλέα κῦρ Ἰωάσαφ μοναχὸν τὸν Καντακουζηνόν, τὸν πατριάρχην κῦρ Κάλλιστον καὶ τὰς δεσποίνας καὶ τοὺς υἱοὺς τοῦ βασιλέως καὶ αὐτὸν δὴ τὸν καπετᾶνον καὶ ποτεστάτην τῶν ἐν τῷ Γαλατᾷ

Γενουϊτῶν Λεονάρδο Τεμουντάτο ὅτε ἐποιήσαμεν τὴν συμφωνίαν τῆς συμπενθερείας, ἵνα λάβῃ ὁ τοῦ βασιλέως τοῦ Παλαιολόγου ὁ υἱὸς τὴν θυγατέρα τοῦ βασιλέως τῆς Τραπεζοῦντος κῦρ Ἀλεξίου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ, καὶ ἤλθαμεν μηνὶ Ἰουνίῳ ε´· τῷ αὐτῷ ,ϛωοα´ ἔτει, μηνὶ Αὐγούστῳ ιε´, νὰ ἐσμιχθῶμεν τὸν αὐτοῦ γαμπρὸν τὸν Χουτλουπέκην, τὸν υἱὸν τοῦ Τουραλῆ, ἀλλὰ μὴ ἐσμιχθέντες διὰ τὸν ἐπεισπεσόντα τοῖς Τούρκοις αἰφνίδιον θάνατον, μεθ' ἡμέρας κζ´ πάλιν ἐστράφημεν ἐν Τραπεζοῦντι.

Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ κζ´, ἡμέρᾳ ϛ´, ἰνδικτιῶνος β´, ἔτους ,ϛωοβ´, καθεζομένου τοῦ βασιλέως ἐν τῷ ποταμῷ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, κατὰ τὸν Καταβατόν, αἴφνης περιέπεσον αὐτῷ οἱ ἐκ τῶν ἀρχόντων Καβαζῖται, ὁ μέγας λογοθέτης κῦρ Γεώργιος ὁ Σχολάρις καὶ ἕτεροι, καὶ ἐδίωξαν αὐτὸν ἀπ' ἐκεῖ μέχρις αὐτοῦ τοῦ κουλᾶ. Καὶ οἱ μὲν Καβαζῖται διὰ ξηρᾶς φυγόντες συνελήφθησαν καὶ ἐκρατήθησαν, ὁ δὲ μέγας λογοθέτης σὺν τοῖς περὶ αὐτὸν ἀπῆλθεν εἰς τὴν Κερασοῦντα, εἶτα εἰς τὴν Ἀμινσοῦν ὅτε καὶ ὁ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Νήφων ὁ Πτερυγιωνίτης, κοινωνὸς ὢν τῆς βουλῆς, περιωρίσθη ἐν τῇ μονῇ τῆς Σουμελᾶς ἐν Τραπεζοῦντι. Τῇ δὲ κθ´ τοῦ Δεκεμβρίου μηνός, ἡμέρᾳ ϛ´, πάλιν ἦλθεν ὁ μέγας λογοθέτης μεσάζοντος εἰς τοῦτο τοῦ Ντζιανώτη Σπίνουλα καὶ Στεφάνου τοῦ Δακνοπίνη.

Τῷ αὐτῷ ἔτει, ἤτοι τῷ ,ϛωοβ´, ἰνδικτιῶνος β´, μηνὶ Μαρτίῳ ιθ´, ἐνήμερα τῇ μεγάλῃ Τρίτῃ, ἐκοιμήθη ὁ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος κῦρ Νήφων νόσῳ προσπαλαίσας πλευρίτιδι, ἔτι ὢν ἐν τῇ Σουμελᾷ, καὶ ἐνεταφιάσθη ἀρχιερατικῶς εἰς τὴν Χρυσοκέφαλον, εἰς τὸν τάφον τοῦ μητροπολίτου κῦρ Βαρνάβα. Καὶ ἐψηφίσθη ὁ σκευοφύλαξ Ἰωσὴφ ὁ Λαζαρόπουλος καὶ ἀπῆλθεν εἰς τὴν Πόλιν.

Μηνὶ Δεκεμβρίῳ ιϛ´, ἡμέρᾳ β´, περὶ τὸν ὄρθρον, ἰνδικτιῶνος γ´, τοῦ ,ϛωογ´ ἔτους, ἐγεννήθη τῷ βασιλεῖ υἱός, ὃς ἐκλήθη Μανουήλ.

Μηνὶ Ἀπριλίῳ ιγ´, τῷ αὐτῷ ,ϛωογ´ ἔτει, τῇ μεγάλῃ Κυριακῇ τοῦ Πάσχα, ἱσταμένου τοῦ βασιλέως εἰς τὸ Μαϊτάνιν, ἐγένετο ὄχλησις μέσον τοῦ κονσούλου καὶ τοῦ παΐλου· ὅτε ἦλθε καὶ ὁ μητροπολίτης κῦρ Ἰωσήφ, χειροτονημένος εἰς τὸν θρόνον Τραπεζουντίων, καὶ τῇ Τρίτῃ τῆς διακαινισήμου γέγονεν ἡ εἰσέλευσις αὐτοῦ.

Μηνὶ Ἰουλίῳ ιδ´, ἰνδικτιῶνος γ´, τοῦ ,ϛωογ´ ἔτους, κατέβη ὁ τοῦ βασιλέως γαμβρὸς Χουτλουπέκης, ὁ ἀμηρᾶς, μετὰ τῆς αὐτοῦ ὁμοζύγου κυρᾶς Μαρίας δεσποινάχατ, τῆς μεγάλης Κομνηνῆς, ἐν ταύτῃ τῇ εὐδαίμονι πόλει Τραπεζοῦντος καὶ ἡνώθη τῷ βασιλεῖ καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸ παλάτιν, καί, σκηνώσας κατὰ τὸν

ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἁγιαστὴν ὡσεὶ ἡμέρας η´, πάλιν μετ' εἰρήνης ἀπῆλθε τιμηθεὶς μεγάλως.

Εἰς δὲ τὸ ἐπιὸν ἔτος ἀνῆλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὸν Παρχάριν. Καὶ ἡμεῖς ἅπαντες σὺν αὐτῷ ἀναβάντες ἐκ Σπέλιας εἰς τὴν Φιανόην καὶ παροδεύσαντες τὸ Γαντοπέδιν καὶ Μάρμαρα καὶ διαβάντες τὸν ἅγιον Μερκούριον ἀνήλθομεν εἰς τὸν Ἀχάντακαν, πεζοὶ καὶ καβαλλάριοι ὑπὲρ τοὺς δισχιλίους· καὶ ποιήσαντες μετὰ τοῦ ἀμηρᾶ ἡμέρας δ´ πάλιν ὑπεστρέψαμεν μηνὶ Ἰουνίῳ, ἰνδικτιῶνος ε´, τοῦ ,ϛωοε´ ἔτους, καταβάντες ἐν τῇ Λαζικῇ μετὰ δυνάμεως διά τε ξηρᾶς καὶ διὰ θαλάσσης ἅμα βασιλεῖ καὶ τῇ τούτου μητρὶ τῇ δεσποίνῃ, κατέχοντες ἅμα καὶ τὴν τοῦ βασιλέως θυγατέραν, κυρὰν Ἄννην τὴν μεγάλην Κομνηνήν, ἥτις συνεζεύχθη τῷ βασιλεῖ τῶν Ἰβήρων καὶ Ἀβαζγῶν, κῦρ Παγκρατίῳ τῷ Παγκρατιανῷ, ἐν τῇ χώρᾳ Μακροῦ Αἰγιαλοῦ. Ἐλθόντες δέ, παρευθὺς ἀνῆλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὸν Παρχάριν τῆς Λαραχανῆς, εἰς τὸ Λιμνίον, καὶ ἀπῆλθεν ἕως Χαλδίας.

Μηνὶ Νοεμβρίῳ ιβ´, ἰνδικτιῶνος ϛ´, ἔτους ,ϛωοϛ´, ἐξῆλθεν ὁ μητροπολίτης κῦρ Ἰωσὴφ ἐκ τοῦ θρόνου τῆς Τραπεζοῦντος καὶ ἀπῆλθεν ἐν τῇ μονῇ τῆς Ἐλεούσης.

Καὶ περὶ τὰς ιθ´ τοῦ Ἰουλίου μηνός, τοῦ αὐτοῦ ,ϛωοϛ´ ἔτους, ἀπῆλθον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ τὸ κοῦρσον, ὃ ἐποίησαν τὰ ἀζάπικα παρασκάλμια τοὺς Ἀρανιώτας· ὅτε καὶ ὁ πεφιλημένος μου υἱὸς Κωνσταντῖνος, φεῦ, φεῦ μοι τῷ ἀθλίῳ καὶ ἁμαρτωλῷ, ἐν τῇ θαλάσσῃ πεσὼν τῇ ἑορτῇ τῆς Μεταμορφώσεως κατὰ τὴν μονὴν τῆς ἁγίας Σοφίας τέθνηκεν, ἐτῶν ὢν ιε´· μεθ' ὃν καὶ ὁ ἕτερός μου ποθεινότατος υἱὸς Ρωμανός, ἐτῶν ὢν ιζ´, δυσουρικῷ προσπαλαίσας νοσήματι κεκοίμηται· λείποντός μου μῆνας γ´ ἥμισυν ὑπέστρεψα.

Τῷ αὐτῷ ,ϛωοϛ´ ἔτει, μηνὶ Μαρτίῳ, εἰσελθὼν ὁ Γλιτζιασθλάνης ἐπολιόρκει τὴν καθ' ἡμᾶς Χαλδίαν, ὅτε καὶ ἐκστρατεύσας ὁ βασιλεὺς ἀνέβη ἐκεῖ.

Μηνὶ Ἰανουαρίῳ, ἰνδικτιῶνος ζ´, ἔτους ,ϛωοζ´, κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων, ἐπιάσθη ἡ Γόλαχα παρὰ τῶν Τούρκων κλωπικῶς, δι' ἣν αἰτίαν ἠφανίσθη ἡ Χαλδία, οἱ μὲν ἐν τοῖς πολέμοις, οἱ δὲ ἐν τῷ ἐκεῖσε δολίῳ σπηλαίῳ.

Τῷ αὐτῷ ,ϛωοζ´ ἔτει, περὶ τὴν ἔκβασιν τοῦ Ἰανουαρίου, ἀπῆλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὰ Λιμνία μετὰ στόλου καλοῦ καὶ λείψας τετραμηνιαῖον ὑπέστρεψεν.

[Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου, *Περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος βασιλέων*, ἔκδ. Ο. Λαμψίδης, 74,24-77,9]

Σ χ ό λ ι α

2-3. *Γεώργιος ὁ Σχολάρις*: Γιὰ τὴν συγγένειά του μὲ ἄλλους ἐπώνυμους αὐτῆς τῆς οἰκογένειας καὶ εἰδικότερα μὲ τὸν μέγα δούκα Νικήτα (65,19. 66,19. 67, 20, 26. 81,17 κ.ἄ.) δὲν γίνεται λόγος στὸ *Χρονικόν*. Ὁ Μητροπολίτης Χρύσανθος [Φιλιππίδης], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 234-235, συσχετίζει τὸ γένος τῶν Σχολαρίων μὲ ξένους τὴν καταγωγὴ παλατιανοὺς φρουροὺς (σχολαρίους), οἱ ὁποῖοι ἀναμείχθηκαν συχνὰ σὲ πραξικοπήματα καὶ ὡς ἐκ τούτου βρίσκονταν σὲ συνεχὴ σύγκρουση μὲ τὸ τοπικὸ στοιχεῖο. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1364, ὅπως σημειώνει ὁ Πανάρετος παρακάτω (75,8-19), ὁ Γεώργιος Σχολάριος συμμετεῖχε μαζὶ μὲ ἄλλους ἀριστοκράτες τοῦ γένους τῶν Καβαζιτῶν σὲ κίνημα ἀνατροπῆς τοῦ Ἀλεξίου Γ', ἀλλὰ τὸ σχέδιό τους ἀπέτυχε. Βλ. *PLP* 27303 καὶ Σαββίδης, *Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τῆς Τραπεζούντας καὶ τοῦ Πόντου*, 93.

6. *κῦρ Κάλλιστον*: Πρὶν ἀνέλθει στὸν πατριαρχικὸ θρόνο (1350-1353, 1455-1363), μόνασε στὸν Ἄθω καὶ ἔγινε μαθητὴς τοῦ Γρηγορίου Σιναΐτη. Προήδρευσε στὴν Σύνοδο τοῦ 1351 κατὰ τὴν ὁποία ἀναγνωρίστηκε ἐπισήμως ἡ περὶ ἡσυχασμοῦ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Ἀρνήθηκε νὰ στέψει αὐτοκράτορα τὸν Ματθαῖο Α' Καντακουζηνὸ εἰς βάρος τῶν δικαιωμάτων στὸν θρόνο τοῦ νομίμου διαδόχου Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου παρὰ τὶς πιέσεις ποὺ δέχθηκε ἀπὸ τὸν Ἰωάννη ΣΤ'. *DOP* II, 1095. *PLP* 10478.

8. *Λεονάρδο Τεμουντάτο*: Ποδεστάτος τῆς γενουατικῆς συνοικίας καὶ τοῦ ἐμπορικοῦ κέντρου τοῦ Γαλατᾶ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀργότερα δόγης τῆς Γένουας (1383-1384). *PLP* 27570.

9. *ὁ τοῦ βασιλέως – υἱός*: Ὑπονοεῖται ὁ μετέπειτα αὐτοκράτορας Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος.

12. *Χουτλουπέχην*: Ταυτίζεται μὲ τὸν ἐμίρη Fahreddin Kutluğ Beg τῶν τουρκμενίων Ἀσπροπροβατάδων. Περὶ αὐτοῦ γράφει ὁ Πανάρετος σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ *Χρονικοῦ* του, ὅτι εἶχε παντρευτεῖ τὴν ἀδελφὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Γ' Μαρία τὴν Μεγάλη Κομνηνὴ (70,20-22. *PLP* 30976).

13. *αἰφνίδιον θάνατον*: Ὑπονοεῖται ἡ πανώλη (νόσος τοῦ βουβῶνος) ποὺ ξέσπασε

στὸν Πόντο τὸ 1360 καὶ ὅπως δείχνουν οἱ ἀναφορὲς τοῦ κειμένου διήρκεσε δύο περίπου χρόνια (74,9-11, 14. 80,7-9).

16. *ποταμῷ – Καταβατόν*: Τὰ γεγονότα, σύμφωνα μὲ τοὺς Bryer – Winfield, διαδραματίστηκαν δυτικὰ τῆς Τραπεζούντας, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πόλη, στὴν περιοχὴ τοῦ *βάνδου* (διοικητικὴ περιφέρεια) τῆς Τρικωμίας, ἀλλὰ οἱ τοποθεσίες τόσον τοῦ ποταμοῦ ὅσο τοῦ Καταβατοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιοριστοῦν ἐπακριβῶς. Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, 161. Ἀντίθετα, ὁ Μητροπολίτης Χρύσανθος [Φιλιππίδης], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 69, γράφει ὅτι ἡ ἀπόπειρα τῆς σύλληψης τοῦ Ἀλεξίου Γ' ἀπὸ τοὺς στασιαστὲς ἔλαβε χώρα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ μεσαίου φρουρίου τῆς πόλης.

17. *Καβαζῖται*: Ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Πανάρετο σὲ σχέση μὲ ἀνατρεπτικὲς κινήσεις ἐναντίον τοῦ θρόνου μαζὶ μὲ ἄλλους φιλόδοξους ἀριστοκράτες (65,20). Ὁ μέγας δούκας Ἰωάννης Καβαζίτης (PLP 10010) καὶ ὁ πρωτοβεστιάριος Λέων Καβαζίτης (PLP 10011) φαίνεται νὰ μετεῖχαν στὸ σχέδιο ἀνατροπῆς τοῦ Ἀλεξίου Γ'. Πβ. Σαββίδης, *Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τῆς Τραπεζούντας καὶ τοῦ Πόντου*, 93.

22. *Νήφων ὁ Πτερυγιωνίτης*: Φέρεται στοὺς ὑπογράψαντες τὸν παλαμιτικὸ τόμο τῆς συνόδου τοῦ 1351 (*PLP* 23889). Μητροπολίτης Χρύσανθος [Φιλιππίδης], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 206 κ.ἑ., 246-250.

22-23. *μονὴ τῆς Σουμελᾶς*: Ὁ Μητροπολίτης Χρύσανθος [Φιλιππίδης], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 250, γράφει ὅτι ὁ Τραπεζοῦντος Νήφων ἐξορίσθηκε στὴ Μονὴ Σουμελᾶ, περὶ τῆς ὁποίας βλ. καὶ Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, 284-285, ἐνῶ ὁ Σαββίδης, *Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τῆς Τραπεζούντας καὶ τοῦ Πόντου*, 94, θεωρεῖ ὅτι κρατήθηκε στὴν Τραπεζούντα σὲ μετόχιο τῆς Μονῆς Σουμελᾶ.

24. *Ντζιανώτη Σπίνουλα*: Ἄγνωστος ἐξ ἄλλων πηγῶν.

25. *Στεφάνου Δακνοπίνη*: Ἄγνωστος ἐξ ἄλλων πηγῶν (*PLP* 5034).

29. *Χρυσοκέφαλον*: Γιὰ τὸν μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς Παναγίας Χρυσοκεφάλου, ἡ ὀνομασία τῆς ὁποίας προῆλθε πιθανὸν ἀπὸ ἕνα χρυσὸ ψηφιδωτὸ τῆς Θεοτόκου καὶ θεωρεῖται κτίσμα τοῦ 10ου αἰώνα, ἀνακαινισθὲν τὸ 1214 καὶ τὴν περίοδο 1341-1351, βλ. Μητροπολίτης Χρύσανθος [Φιλιππίδης], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 379-387. Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, 238-243.

29. *κῦρ Βαρνάβα*: Μητροπολίτης Τραπεζοῦντος ἀπὸ τὸ 1311-1333, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου μνημονεύεται σὲ βιβλιογραφικὸ σημείωμα ἑνὸς νομοκάνονα τοῦ ἔτους 1311, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Λιβαδηνό, *Περιηγητικῆς ἱστορίας ἀναβάσεως*, ἐκδ. Ο. Λαμψίδης, Ἀθήνα 1975, 61. Μητροπολίτης Χρύσανθος [Φιλιππίδης], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 230-231. *PLP* 2301.

30. *Ἰωσὴφ ὁ Λαζαρόπουλος*: Σκευοφύλακας τῆς μητροπόλεως Τραπεζούντας (1340-1364) καὶ μητροπολίτης κατὰ τὴν περίοδο 1364-1365. Ὑποστήριξε κατ' ἐπιταγὴν τοῦ Ἰωάννη ΣΤ' Καντακουζηνοῦ τὴν ἄνοδο τοῦ Ἀλεξίου Γ' Κομνηνοῦ στὸν θρόνο. Μετεῖχε σὲ ἀρκετὲς πατριαρχικὲς συνόδους στὴν Κωνσταντινούπολη (1364-1365), ἀλλὰ τὸ 1367 παραιτήθηκε ἀπὸ τὰ ἀρχιερατικά του καθήκοντα καὶ ἀποσύρθηκε στὴν Μονὴ τῆς Ἐλεούσας πλησίον τῶν παραλίων τῆς Δαφνούντας στὴν Τραπεζούντα (76,20-22). Ἔγραψε ἕναν λόγο γιὰ τὸν βίο τοῦ τοῦ ἁγίου Εὐγενίου, στὸν ὁποῖον ὡς ἐν παρεκβάσει περιλαμβάνει τὸν ἔπαινο τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ,[19] καὶ ἕναν δεύτερο στὸν ὁποῖο συμπεριέλαβε τὰ θαύματά του. Μητροπολίτης Χρύσανθος [Φιλιππίδης], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 250-254. Σαββίδης, *Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τῆς Τραπεζούντας καὶ τοῦ Πόντου*, 157-158. *PLP* 14320.

32. *Μανουήλ*: Πρόκειται γιὰ τὸν διάδοχο στὸν θρόνο Μανουὴλ Γ', ὁ ὁποῖος ἐβασίλευσε ἀπὸ τὸ 1390 ἕως τὸ 1417.

34. *Μαϊτάνιν*: Πάνω ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Δαφνούντας καὶ πρὸς τὰ δυτικὰ βρισκόταν τὸ *Μαϊτάνιν* (πλατεία), δηλαδὴ ἡ ἀγορὰ τῆς πόλεως, στὴν ὁποία διεξαγόταν τὸ

---

19. A. Papadopulos-Kerameus, *Sbornik istočnikov po istorii Trapezundskoj imperii*, Ἁγία Πετρούπολη 1897, 61,11-62,33.

ἐμπόριο ποὺ μετέφεραν τὰ καραβάνια καὶ τὰ πλοῖα. Στὸν χῶρο τῆς ἀγορᾶς ὀργανώνονταν οἱ ἐπίσημες αὐτοκρατορικὲς τελετές, ὅπως καὶ ἡ *πρόκυψις*. *DOB*, III, 1722-1723. Μητροπολίτης Χρύσανθος [Φιλιππίδης], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 73-74. Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, 198.

38-39. *Μαρίας δεσποινάχατ*: Ἀδελφὴ τοῦ Ἀλεξίου Γ' (πβ. 70,20-22). Ὁ Πανάρετος τὴν ἀποκαλεῖ μὲ τὸν ἐπίσημο τίτλο της *δεσποινάχατ* (72,27. 76,3), ποὺ εἶναι συνδυασμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ δέσποινα καὶ τοῦ τουρκικοῦ *–χατ* = *qatun*, ἤτοι πριγκίπισσα. Moravcsik, II, 117.

41. *ἅγιον Ἰωάννην Ἁγιαστήν*: Βρισκόταν στὴν κορυφὴ τοῦ Μιθρίου βουνοῦ, πάνω ἀπὸ τὴν Μονὴ τῆς Θεοσκεπάστου καὶ πλησίον τῶν θερινῶν ἀνακτόρων μὲ θέα τὴν θάλασσα. Μητροπολίτης Χρύσανθος [Φιλιππίδης], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 451-452. Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, 228.

43-46. *Παρχάριν – Σπέλιας – Φιανόην – Γαντοπέδιν – Μάρμαρα – ἅγιον Μερκούριον – Ἀχάντακα*: Σύμφωνα μὲ τὸν Μητροπολίτη Χρύσανθο [Φιλιππίδη], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 80, οἱ παραπάνω τοποθεσίες βρίσκονταν κατὰ τὴν ἀνάβαση στὴν δεξιὰ πλευρὰ τῆς κοιλάδας τῆς Μονῆς Βαζελῶνος, ὅπου ὑπῆρχαν παρχάρια (τόποι θερινῆς διαμονῆς γιὰ ἀνθρώπους καὶ ζῶα), καθὼς καὶ τὰ θερινὰ ἀνάκτορα στὴν Φιανόη, στὴν Σπέλια, τὸ Γαντοπέδι καὶ τὰ Μάρμαρα. Ὡστόσο, ἡ πορεία ποὺ ἀκολούθησε ἡ βασιλικὴ συνοδεία δὲν εἶναι εὔκολο νὰ προσδιοριστεῖ. Ὑποτίθεται ὅτι μετὰ ἀπὸ τὶς περιοχὲς τῆς Ματζούκας γύρισε στὰ παράλια κοντὰ στὴν πρωτεύουσα, σταματώντας στὸν Ἅγιο Μερκούριο καὶ τὸν Ἀχάντακα, ἔχοντας ἔτσι καλύψει μία διαδρομὴ ὀγδόντα περίπου χιλιομέτρων. Bryer, «Greeks and Türkmens: the Pontic Exception», 146. Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, 258-259.

48. *Λαζικῇ*: Ἀνατολικὰ τῶν συνόρων πρὸς τὴν Γεωργία, ἡ περιοχὴ ποὺ ἐμπερικλείει τὰ παράλια τῆς Μαύρης Θάλασσας ἀπὸ τὸν Ἄψαρο στὸν Νότο ἕως τὸν ποταμὸ Φᾶσις στὸν Βορρά. *DOB* II, 1199.

50. *Ἄννην – Κομνηνήν*: Θυγατέρα τοῦ Ἀλεξίου Γ' καὶ τῆς Θεοδώρας Καντακουζηνῆς, γεννήθηκε τὸ 1356 (72,11-13), συνεπῶς, ὅταν παντρεύτηκε τὸν βασιλέα Παγκράτιο Ε' τὸ 1367 ἦταν μόλις δέκα ἐτῶν. Κατὰ τὴν κατάληψη τῆς Τιφλίδας (1386) αἰχμαλωτίστηκε μαζὶ μὲ τὸν σύζυγό της καὶ τὸν γιό της Δαβὶδ ἀπὸ τοὺς Ταττάρους τοῦ Τιμοὺρ (80,23-28). *PLP* 12058.

51. *Ἀβαζγῶν*: Οἱ κάτοικοι τοῦ βορείου τμήματος τῆς ἀρχαίας Κολχίδας κατὰ μῆκος τῶν παραλίων τῆς Μαύρης Θάλασσας, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὸν 10ο αἰώνα ἐνσωματώθηκαν στὸ βασίλειο τῆς Γεωργίας. *DOB* I, 3.

52. *Μακροῦ Αἰγιαλοῦ*: Σημαντικὴ στρατιωτικὴ βάση (ἂν καὶ ὁ Πανάρετος ἀποκαλεῖ τὸ μέρος αὐτὸ ἁπλῶς *χωρίον* [78,24]) κοντὰ στὰ σύνορα μὲ τὴν Γεωργία, περὶ τὰ 200 χιλιόμετρα ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα. Δέκα χρόνια ἀργότερα στὸν Μακρὸ Αἰγιαλό, ὁ διάδοχος τοῦ θρόνου Μανουὴλ Γ' Κομνηνὸς ὑποδέχθηκε μὲ τὴν ἀκολουθία του, στὴν ὁποία περιλαμβανόταν καὶ ὁ Πανάρετος, τὴν μελλοντική του σύζυγο Κουλκάνχατ ἀπὸ τὴν Γεωργία, τὴν θυγατέρα τοῦ Δαβὶδ Ζ' (78,21-27. Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, 338-339.

53. *Παρχάριν τῆς Λαραχανῆς*: Τὰ καλοκαιρινὰ βοσκοτόπια τῆς Λαραχανῆς σὲ ὕψος 1.250 μέτρα στὶς ποντικὲς Ἄλπεις τῆς Ματζούκας (Akarsu), ὅπου καὶ ἡ ἄγνωστη, ὡς φαίνεται, τοποθεσία Λίμνιον. Bryer, «Greeks and Türkmens: the Pontic Exception», 146.

53. *Χαλδίας*: Τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ Πόντου, συμπεριλαμβανομένης τῆς ἐνδοχώρας, τὸ ὁποῖο σὲ προγενέστερες ἐποχὲς ἀποτελοῦσε καὶ βυζαντινὸ θέμα μὲ ἐκτενέστερα γεωγραφικὰ ὅρια ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς περιοχῆς νοτίως τῶν ὀρεινῶν ὄγκων τῆς Τραπεζούντας. Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, 299 κ.ἑ.

55. *μονῇ τῆς Ἐλεούσης*: Τοποθετεῖται κοντὰ στὸ λιμάνι τῆς Δαφνούντας καὶ ἀνατολικὰ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Σάββα. Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, 130, 243.

57-58. *ἀζάπικα παρασκάλμια – Ἀρανιώτας*: Δὲν εἶναι σίγουρο ἂν πρόκειται γιὰ ἐπιδρομὴ ὀθωμανῶν ἢ τουρκομάνων πειρατῶν ἀπὸ τὴν Σινώπη, ὅπως προτείνει ὁ Bryer, «Greeks and Türkmens: the Pontic Exception», 146, σημ. 136. Ἡ ἐπιδρομὴ ἐν προκειμένῳ ἐπιχειρήθηκε στὴν νῆσο Ἀρεώνησο, ἀνοικτὰ τῆς Κερασούντας, γεγονὸς ποὺ ὑποχρέωσε τὸν Πανάρετο νὰ ταξιδεύσει στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ζητήσει βοήθεια. Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, 129-130. Γιὰ τὴν ὀνομασία *ἀζάπικα*, βλ. τὸ λῆμμα *ἀζάπιδες (τοὺς Τούρκων πεζοὺς οὕτω καλουμένους*, Χαλκοκονδύλης, II, 5,1-2), Moravcsik, II, 56.

60. *μονὴν – ἁγίας Σοφίας*: Δυτικὰ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, σὲ ἀπόσταση 1,8 χλμ. καὶ σὲ περίοπτη θέση. Ἀπὸ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα ἡ ἵδρυση τῆς μονῆς ἀνάγεται στὸν 12ο αἰώνα. Μητροπολίτης Χρύσανθος [Φιλιππίδης], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 422 κ.ἑ. Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos*, 231-236.

63. *Γλιτζιασθλάνης*: Πρόκειται γιὰ τὸν τοῦρκο ἡγεμόνα Qïlïč Arslan, ὁ ὁποῖος ἐπιτέθηκε στὴν Χαλδία τὸ 1368 καὶ στὴν Τραπεζούντα δέκα χρόνια ἀργότερα (*PLP* 4239).

69. *Λιμνία*: Στρατηγικῆς σημασίας στρατιωτικὸς σταθμός, σὲ ἀπόσταση εἴκοσι μιλίων ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα, μεταξὺ Οἰναίου καὶ Ἰασονίου Ἄκρου. Στὴν περιοχὴ τῶν Λιμνίων δέσποζαν δεκατρία φρούρια, τὰ ὁποῖα προστάτευαν τὰ παράλια τῆς Χαλυβίας. Μητροπολίτης Χρύσανθος [Φιλιππίδης], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 89.